

AHMET YESEVİ DERGİSİ

Uluslararası Hakemli Dergi
Yılda 2 (iki) kere yayınlanır.

Yıl/Year: 1

Cilt/Volume: 1

Sayı/Issue: 2

Tarih/Date: Aralık/December 2023

ISSN: 2980-2520

İMTİYAZ SAHİBİ/YAYINCI

Ali Rıza Özdemir

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Dr. Özlem Özdemir

EDİTÖR KURULU

Dr. Özlem Özdemir (Editör)

Dr. Mustafa Öge (Editör yardımcısı)

Dr. Serkan Balcı (Editör yardımcısı)

Dr. Emrah Özdemir (Editör yardımcısı)

SON OKUMA

Emine Gut

DANIŞMA KURULU

Hüseyin Hürrem Ulusoy

Dursun Gümüşoğlu

Hüseyin Dedekargınoğlu

İsmail Özmen

Ali Timurtaş Özmen

Baki Güngör

Mehmet Tütüncü

Ayşe Acar

Ali Rıza Özkan

İLETİŞİM

www.ahmetyesevidergisi.com

e-mail: ahmetyesevidergisi@gmail.com

Baskı yeri: Ruşen Özyılmaz Akademi

Matbaası/ANKARA

Baskı tarihi: Aralık 2023

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Abdulkadir Gül

Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet Taşgın

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Ali Selçuk

Erciyes Üniversitesi (Kayseri)

Prof. Dr. Bayram Durbilmez

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Cenksu Üçer

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Prof. Dr. Erdal Aksoy

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Fuzuli Bayat

Azerbaycan Bilimler Akademiyası

Prof. Dr. Harun Yıldız

Ondokuz Mayıs Üniversitesi (Samsun)

Prof. Dr. Hava Selçuk

Erciyes Üniversitesi (Kayseri)

Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik

Fırat Üniversitesi (Elazığ)

Prof. Dr. Kamil Sarıtaş

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Prof. Dr. Kenan Ziya Taş

Balıkesir Üniversitesi

Prof. Dr. Kürşat Öncül

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Aça

Marmara Üniversitesi (İstanbul)

Prof. Dr. Mehmet Ali Yolcu

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Saffet Sarıkaya

Süleyman Demirel Üniversitesi (Isparta)

Prof. Dr. Mustafa Aksoy

Munzur Üniversitesi (Tunceli)

Prof. Dr. Namıq Musalı

Kastamonu Üniversitesi

Prof. Dr. Ömer Faruk Teber

Akdeniz Üniversitesi (Antalya)

Prof. Dr. Özkan Daşdemir

Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi

Prof. Dr. Sadullah Gülten

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Shomirza Turdimov

Özbekistan Bilimler Akademisi

Prof. Dr. Sönmez Kutlu

Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Şahin Fazil Ferzelibeyli

Azerbaycan Bilimler Akademiyası

Prof. Dr. Şahin Filiz

Akdeniz Üniversitesi (Antalya)

Prof. Dr. Tuncay Bülbül

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Prof. Dr. Ümit Kılıç

Atatürk Üniversitesi (Erzurum)

Prof. Dr. Yahya Yeşilyurt

Milli Savunma Üniversitesi (Ankara)

Prof. Dr. Yılmaz Arı

Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi

Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu

Türk Tarih Kurumu Eski Başkanı
Emekli Öğretim Üyesi

Doç. Dr. A. Yılmaz Soyzer

Süleyman Demirel Üniversitesi (Isparta)

Doç. Dr. Aziz Altı

Munzur Üniversitesi (Tunceli)

Doç. Dr. Bülent Akın

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Doç. Dr. Derya Coşkun

Erzurum Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Fahri Maden

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Doç. Dr. Hüseyin Kalemlı

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Doç. Dr. Kürşat Efe

Amasya Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet Salih Erpolat

Dicle Üniversitesi (Diyarbakır)

Doç. Dr. Özgür Savaşçı

Emekli Öğretim Üyesi

Ludwig Maximilians-Universität München

Doç. Dr. Rıza Yıldırım

Emory University (USA)

Doç. Dr. Suat Tuysuz

Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi

Doç. Dr. Ufuk Erdem

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Dr. Emrah Özdemir

Balıkesir Üniversitesi

Dr. Fatümetül Zehra Güldaş

Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi

Dr. Mustafa Öge

Balıkesir Üniversitesi

Dr. Oğuzhan Çelik

Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi

Dr. Özlem Özdemir

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Dr. Selahattin Tozlu

Atatürk Üniversitesi (Erzurum)

Dr. Serkan Balcı

Ardahan Üniversitesi

Dr. Şule Gümüş

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Öğr. Gör. İkbâl Vurucu

Pamukkale Üniversitesi (Denizli)

BU SAYININ HAKEMLERİ**Prof. Dr. Abdulkadir Gül**

Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi

Prof. Dr. Ali Selçuk

Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Harun Yıldız

Öndokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Kenan Ziya Taş

Balıkesir Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa Aksoy

Munzur Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa Talas

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Prof. Dr. Ömer Faruk Teber

Akdeniz Üniversitesi

Prof. Dr. Sadullah Gülten

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet Toksoy

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet Yılmaz

Amasya Üniversitesi

Doç. Dr. Ali Bilgenoğlu

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Doç. Dr. Derya Coşkun

Erzurum Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Fahri Maden

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Doç. Dr. Fevzi Rençber

Şırnak Üniversitesi

Doç. Dr. Hatem Türk

Giresun Üniversitesi

Doç. Dr. Mustafa Öge

Balıkesir Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Murat Alandağlı

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Şule Gümüş

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Öğr. Gör. Dr. Özlem Özdemir

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

- CUMHURİYETİN YÜZÜNCÜ YILINDA MİLLİ MÜCADELE
VE İZMİR'İN KURTULUŞU (TURGUT ÖZAKMAN'IN BELGESEL ROMANINDA)**
The National Struggle in the Centenary of the Republic and the Liberation of
Izmir (In Turgut Özakman's Documentary Novel)
Fuzuli BAYAT.....7-34
- İBRAHİM EDHEM DESTANI'NIN KALİFORNİYA ÜNİVERSİTESİ NÜSHASI**
Copy of the epic of Ibrahim Edhem at University of California
Hazal GÜNEY.....35-64
- ORTAÇAĞ AVRUPASI'NDA KORKULAN KADIN FİGÜRLERİ VE CADILIK**
Feared Female Figures and Witching in Medieval Europe
Aleyna DURMUŞ.....65-76
- MEHMET ERÖZ'ÜN ALEVİLİK ARAŞTIRMALARI ÜZERİNE**
On the Researches of Mehmet Eröz on Alevism
Fatih ORTA.....77-90
- HURÛFİLİK TEMALİ BİR BEKTAŞÎ YAZMASI: DER BEYÂN-I İLM-İ ALİ E'L-MUR-
TEZA VE KEŞF-İ SIRR-I HÛNKÂR HACI BEKTAŞ VELÎ**
A Hurufism-Themed Bektashi Manuscript: *Der Beyan-ı Ilm-i Ali E'l-Murteza ve
Kesh-i Sırr-i Hunkar Haci Bektash Veli*
Cumhur ÖZKOLUAÇIK.....91-108

MİRASTAN MİLADA BİR İNSANLIK ÖRNEĞİ: FÂTIMA EL FİHRÎ

(An Example of Humanity from Heritage to the Birth of Christ: Fâtıma El Fihri)

Leyla ÖZER.....109-116

**HOCA AHMET YESEVÎ-HACI BEKTAŞ VELİ BAĞI KAPSAMINDA
ANADOLU İRFANINDA YESEVİLİK ETKİSİ**

**(The Influence Of Yesevism On Anatolian Worship Within The Scope
Of Hoca Ahmet Yesevi-Hacı Bektash Veli Bond)**

Murat BOZ.....117-148

**TÜRK KÜLTÜRÜNDE VE SATUK BUĞRA HAN DESTANINDA
HAK-MUHAMMED-ALİ İNANCI**

In Turkish Culture and in the Epic of Satuk Bughra Han Belief of Hak-Mohammad-Ali

Altan ÇETİN.....149-170

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Aralık/December 2023, ss. 7-30.
Geliş Tarihi–Received Date: 03.07.2023
Kabul Tarihi–Accepted Date: 21.11.2023
Araştırma Makalesi – Research Article

CUMHURİYET’İN YÜZÜNCÜ YILINDA MİLLİ MÜCADELE VE İZMİR’İN KURTULUŞU (TURGUT ÖZAKMAN’IN BELGESEL ROMANINDA)

(The National Struggle in the Centenary of the Republic and the
Liberation of Izmir (In Turgut Özakman’s Documentary Novel))

Fuzuli BAYAT*

ÖZ

Türkiye Cumhuriyeti’nin yüzüncü yılında Milli Mücadele’nin nasıl ve hangi şartlar altında yürütüldüğü İzmir’in kurtuluşu bağlamında Turgut Özakman’ın belgesel romanına atıfta bulunularak ele alınacaktır. Türkiye’de tekrar basım sayısına göre bir ilke imza atan *Şu Çılgın Türkler* kitabı tarihle, arşiv belgeleriyle bedii tahayyülü sentez etmekle milli mücadele ruhunu canlandıran kıymetli bir eserdir. Yazarın, bir ulusun verdiği onur mücadelesini tüm ayrıntılarıyla anlattığı belgesel bir romandır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün Millî Mücadele yolunda faaliyetlerini ışıklandıran romanda İzmir’in kurtuluşu özel bir yer işgal etmektedir. Yunan işgaline maruz kalan vatan topraklarının batı kısmı dışında asıl hedef Ankara’dır. Düşmanın durdurulması vatanın kurtuluşu yolunda başlatılan Millî Mücadele’nin veya İstiklâl Harbi’nin anahtarıdır. Nitekim Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde başlatılan Büyük Taarruz harekâtı (26 Ağustos’ta başlayıp 9 Eylül 1922’de sona ermiştir) Yunan ordusunun hezimete uğraması, işgal ettiği yerlerden çekilmesi ve nihayetinde Ege Denizi’ne dökülmesiyle sonuçlanmıştır. Sonuçta önemli bir stratejik mevki olan İzmir düşman işgalinden kurtulmuştur. İzmir’in düşman işgalinden azat edilip kurtuluşa ermesi Türk milletinin azminin, gücünün, işgale boyun eğmeyeceğinin sembolü olmakla kendine güvenini bir kez daha artırdı ve Kurtuluş Savaşı’nın son aşaması oldu.

Bu yazıda Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra hızla modernleşen İzmir’in 100. kurtuluş yılında milli tarih bakımından *Şu Çılgın Türkler* romanının önemi bir kez daha

*Azerbaycan Bilimler Akademisi, Folklor Enstitüsü bölüm başkanı, fuzulibayat58@gmail.com. ORCID ID: 0000-0002-0811-5852.

vurgulanacaktır. Ayrıca Turgut Özakman’ın tarihi verilere ne derecede sadık kaldığı, neleri milli hisle yoğurduğu belgesel roman türünün özellikleri bağlamında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yunan işgali, Milli Mücadele, Mısák-ı Millî, milli ruh, İzmir, belgesel roman.

ABSTRACT

How and under what conditions the National Struggle was carried out in the Centennial of the Republic of Turkey will be discussed with reference to Turgut Özakman’s documentary novel in the context of the liberation of İzmir. Breaking new ground in terms of the number of reprints in Turkey, the book “These Crazy Turks” is a valuable work that animates the spirit of national struggle by synthesizing the imagination with history and archival documents. It is a documentary novel in which the author describes the struggle for the honor of a nation in all detail. The liberation of İzmir has a special place in the novel, which illuminates the activities of Gazi Mustafa Kemal Atatürk on the way to the National Struggle. The target of the Greeks, who were exposed to the Greek occupation and completely occupied the western part of their homeland, is Ankara, the capital of the people. Since stopping the enemy was the key to the National Struggle or the War of Independence, which was initiated on the way to the salvation of the homeland, the Great Offensive operation initiated under the leadership of Gazi Mustafa Kemal Atatürk (started on 26 August and ended on 9 September 1922) These are the factors that prepared the liberation of İzmir, which was an important strategic location with its withdrawal and eventually collapse into the Aegean Sea. The liberation of İzmir from the enemy occupation increased the self-confidence once again by being a symbol of the determination, the strength of the Turkish nation, and that it would not bow to the occupation, and became the last stage of the War of Independence.

In this article, the importance of the novel “Those Crazy Turks” will be emphasized once again in terms of national history in the 100th year of independence of Izmir, which has rapidly modernized after the foundation of the Republic. In addition, Turgut Özakman’s faithfulness to historical data, which he kneaded with a national feeling will be discussed in the context of the characteristics of the documentary novel genre.

Keywords: Greek occupation, National Struggle, Mısák-ı Millî, National spirit, İzmir, Documentary novel.

GİRİŞ

Arkeolojik kazılara göre yaşının M.Ö. 3000 yıla dayandığı bilinen İzmir, Hitit İmparatorluğu nüfuz alanı içinde yer alan önemli antik kentlerden biridir. Milattan önce 3000'den itibaren varlığı tesbit edilen bu şehir 2700 sene mevcudiyetini korumuştur (Kütükoğlu, 2001: 515). Romalıların, Arapların hakimiyeti altında kalan İzmir daha sonra Türklerin egemenliğine girmiş önemli bir liman kentidir. Doğu Akdeniz'e açılan önemli bir ticaret kapısı olan İzmir tarihinin bütün dönemlerinde yabancı işgalçilerin odak noktası olmuştur. Nihayet I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın mağlubiyetiyle, İzmir ve tüm Ege Bölgesi 15 Mayıs 1919'da Yunan işgali altına girmiştir. İzmir'in, Yunan güçleri tarafından işgal edilmesi, Anadolu'da *Millî Mücadele*'nin başlamasında önemli bir aşama olarak kabul edilir (Çiçek, 2014: 315-328). Üç yıl dört ay Yunan işgalinde kalan İzmir nihayet Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde başlatılan mücadele sonucunda kurtuluşa ermiş ve yeni bir döneme girmiştir. İzmir'in işgali sırasında hemen hemen hiçbir direnişle karşılaşmayan Yunan ordusu bundan güç alarak Nisan 1920'den sonra harekete geçerek Bursa, Eskişehir, Kütahya ve Afyon'a kadar Batı Anadolu'nun büyük bir bölümünü de işgal altına almış oldu.

Buna rağmen resmi şekilde İzmir Osmanlı yönetiminde gösterilmekteydi. Nitekim 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'na göre İzmir ve Ayvalık beş yıl süreyle Yunan işgali altında Osmanlı egemenliğinde kalacak, bu sürenin sonunda hangi devlete katılacaklarına ilişkin halk oylaması yapılacağı yönünde karar alınmış, Türk ve dünya kamuoyu İzmir'in işgalini, Türk ulusuna yönelik bir hakaret ve nihai Yunan ilhakına yönelik bir adım olarak değerlendirmiştir (URL-5).

İzmir Yunan ordusunun işgaline kadar yarıdan çoğu Türk olan 250000 nüfusuyla, önemli ticaret payı ile, okul ve çok çeşitli ve çok dilli yayını ile Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli kenti idi. İzmir, Aydın ilinin merkezi, Anadolu'nun en zengin, en güzel ve en canlı şehri idi (Umar, 1974: 13). İşgale kadar İzmir'in ekonomisi Osmanlı şehirleri içinde en iyi durumda olanlardan biriydi (Arı, 1993: 29-46).

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti'nden oluşan İttifak Devletleri'nin yenilgiye uğraması sonucunda İtilaf Devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 30 Ekim 1918'de imzalanmış

Mondros Mütarekenamesi ile Osmanlı Devleti fiilen ortadan kaldırılmış oldu ve bu tarihten itibaren Anadolu İtilaf Devletleri arasında paylaşıldı. Bazı kaynaklardan tespit edilenlere göre Anadolu'nun bölgelerinin hangi İtilaf Devletleri tarafından işgal edildiği aşağıdaki gibidir:

1. İngilizler Boğazları, Çanakkale, Musul, Batum, Antep, Konya, Maraş, Samsun, Bilecik, Merzifon, Urfa ve Kars'ı işgal ettiler. İstanbul'un işgali 13 Kasım 1918'den 6 Ekim 1923'e kadar 5 yıl sürdü.
2. Fransızlar Trakya'daki demiryolunun önemli istasyonlarını, Dörtyol, Mersin, Adana ve Afyon istasyonunu işgal ettiler. Daha sonra İngilizler Maraş, Antep ve Urfa'yı Fransızlara bıraktılar.
3. İtalyanlar 28 Mart 1919'da Antalya'nın işgal edilmesiyle Anadolu'nun Kuşadası, Bodrum, Fethiye ve Marmaris bölgelerini ele geçirdiler. Konya ve Akşehir'e asker yolladılar. Sakarya Savaşı'ndan sonra Anadolu'dan çekildiler.
4. Yunanlılar Ege Bölgesini, İzmir'i, Ayvalık'ı, Balıkesir'i, Bursa'yı, Eskişehir'i, Kütahya'yı, Trakya'yı işgal ettiler ve Afyon'a kadar ilerlediler.

Bundan başka Mondros Mütarekesi'nin Doğu Anadolu'da 6 vilayetin Ermenilere bırakılacağına ilişkin maddesi Ermenileri harekete geçirdi. Ermeniler kurdukları alaylarla Doğu Anadolu'da yayılmaya ve bölgedeki Türklere zulüm ve baskı yapmaya başladılar. Kozan, Osmaniye, Mersin ve Adana'ya Fransızlarla birlikte Ermeni çetecileri de geldi.

Buradan da görüldüğü gibi Anadolu'nun çok büyük bir kısmını Yunanlılar işgal etmişlerdi. Türk milleti resmi makamların teslimiyet siyasetine rağmen Anadolu'nun her tarafında *Kuvâ-yı Milliye* ruhunu canlandırarak tarihinde imkansız başarımış oldu. Bu başarı doğrudan doğruya 3 yıl 3 ay 24 gün süren İzmir işgali ile milli bilinci daha da kuvvetlendirdi, direniş ruhunu körükledi. İzmir'in işgalden kurtuluşu sadece bir kentin, bir bölgenin kurtuluşu olmayıp dünyaya meydan okuyan bir milletin boyunduruk altına girmeyeceğinin, devletini ve devletçilik ideolojisini kaybetmeyeceğinin sembolü oldu.

İzmir'in 15 Mayıs 1919 tarihinde işgalinin hemen sonrasında Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıkmış ve Milli Mücadele'yi başlatmıştır (Karayaman, 2009: 141). Bu mücadelenin ve İzmir'in kurtuluşunun Cumhuriyet'in kurulmasıyla taçlanması

100 yıllık bir süre geçmektedir. Cumhuriyet'in 100. yılında İzmir konusu ayrı bir özellik arz etmektedir. Makalede Turgut Özakman'ın romanında Milli Mücadele'nin en önemli aşaması olan Batı Anadolu'nun başta İzmir olmakla Yunan işgalinden kurtulmasını bedii bir üslupta, ancak belgelere dayanarak sunması mücadelenin en denli zorlu koşullar altında gerçekleştiği gerçeği ortaya konulmuştur.

BULGULAR VE TARTIŞMA

1. İzmir'in İşgali ve Yunan Mezalimine Karşı Direnişin Başlaması

Şu Çılgın Türkler romanının ikinci kitabının üçüncü bölümü Büyük Taarruz'dan bahis açmaktadır. İzmir'in kurtuluşuna kadar Sakarya Meydan Savaşı'nda büyük bir direniş gösteren ve düşmanı geri püskürten Türk ordusu, Yunan komutanlığının da bildirdiği gibi karışık bir savunma yapan ve tüm harp kurallarını alt-üst eden bir taktikle sayıca iki defa, ateş gücü bakımından dört defa güçlü düşmanı karşısına almıştır. Düşmanı Ankara'ya sokmayan ve büyük zayıat verdirerek geri çekilmeye mecbur eden Türk ordusu artık Yunanlıları Anadolu'dan tamamen atmak için hazır duruma getirilmişti. Herkesin Ankara'da sandığı Başkomutan Mustafa Kemal Paşa bizzat ordusunun başındaydı. Mustafa Kemal Paşa'nın uyguladığı taktik o kadar yeniydi ki Yunanlılar asıl taarruz yerinin kuzey mi, yoksa güney mi olduğunu savaşın sonlarına kadar öğrenemediler.

A. Aybars'ın ve M. T. Gökbilgin'in de yazdıkları gibi bir provakasyon sonucu açılan ateşle öldürülen işgalçi Yunan askerinin intikamını almak için¹ hem Yunan askerleri hem de yerli Rumlar, Türkleri kitlevi şekilde öldürmeğe başladılar. İki gün içinde İzmir ve çevresinde 2 binden fazla Türk öldürüldü, birçok Türk'ün evi, iş yerleri yağmalandı, zorbalıklar, tacizler, kadın ve kızları zorlamalar hat sahfaya ulaştı. İlk günde sadece 200 askeri olan Ali Nadir Paşa, Yunan askerlerine karşı koyulmaması ve silahların İtilaf Devletleri askerlerine teslim edilmesi için emir verdi. İzmirli Rumların sevinç gösterileri arasında geçit töreni yapan Yunan askerlerine ateş eden Hasan Tahsin bir Yunan askerini öldürdü, akabinde diğer Yunan askerlerinin ateşiyle hayatını kaybetti. Yunan askerleri bu olaya karşılık çevreye yayılım ateşi başlattılar. Askeri kışlada bulunan silahsız Türk askerlerini

¹ 15 Mayıs 1919'da gazeteci Hasan Tahsin'in Yunan ordusuna karşı sığıdığı ilk kurşun; üç yıl dört ay sürecek Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın da ilk kıvılcımı oldu. Ancak bunu behane eden Yunan ordusu sivil insanlara divan tuttu.

hedef alan yayılım ateşi, Türk askerlerinin teslim olmasına rağmen devam etti. Türk subayları ve askerleri dipçiklenerek ve süngülenerek öldürüldü. *Zito Venizelos* (Yaşasın Venizelos) diye bağırmayan Türk subayları süngüledi, Ali Nadir Paşa ise Yunan askerleri tarafından tekmelendi. Türk sivillere karşı öldürme, yağma ve tecavüz olayları başladı. İşgalin ilk günü İzmir'de 400 Türk öldürüldü. 15-16 Mayıs arası çevredeki köylerde ve kazalarda yaşanan olaylar ile 5.000 kadar Türk öldürüldü (Aybars, 1986: 139-145; Gökbilgin, 2011: 92-93). Amerikan basınında Yunan işgalinin hem Rumlar hem de Müslümanlar tarafından hoş karşılandığı ve ölenlerin çok az olduğu yazılıdır (Karabulut, 2016: 8). 19 Mayıs 1919 tarihli *New York Times* gazetesi ise, işgalin ilk günü 300 Türk'ün ve 100 Yunan'ın öldüğünü yazdı (URL-5). Hatta Türk ordusu Büyük Taarruz'a geçtiği zaman kaçarak canını kurtarmağa çalışan Yunan askerleri ve onlarla birlikte hareket eden Rumlar şehirleri, köyleri yakıp, insanları öldürdüler. *"Bir Yunan öncü birliği Olucak Köyü'ne girdi. Düşmanın geldiğini gören köylüler dağa kaçtılar. Öncü, kaçamayanları ve çocukları bir eve toplayıp yaktı"* (Özakman, 2006: 631).

Yunan askerleri geri çekilirken *"ırza geçtiler, günahsız Türk köylülerini öldürdüler; şehirleri, kasabaları, köyleri ateşe verdiler; Olucak köyünde yaşlı, kadın, çocuk demeden tüm halkı camilere doldurup cami ile birlikte diri diri yaktılar"* (Umar, 1974: 264).

15 Mayıs günü sonunda toplam 20.000 Yunan askeri İzmir ve etrafındaki bölgeye çıkarılmıştı. İzmir'in işgali ve Yunan vahşeti, İstanbul'da ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde direniş ve isyan düşüncesini daha da artırdı. Nihayetinde bu itiraz mitingleri iş birlikçi ve teslimiyetçi Damat Ferit Paşa hükümetinin düşmesine sebep oldu. Ancak Yunan askerlerinin ve yerli Rumların mezalimi İzmir'le sınırlı kalmadı. Nitekim işgalden sonra Rumlar 800 neferden ibaret bir çete ile etraftaki Türk köylerine saldırmaya başladılar. Öldürülen ve malları yağmalanan Türk köylüleri de boş durmadılar ve Urla'daki askeri silah deposunda bulunan 120 silâhı ve cephaneyi alarak, 120 kişilik bir milis kuvveti meydana getirdiler. Bununla da Anadolu'da ilk örgütlü Kuvâ-yi Milliye birliği² kuruldu. Bunun arkasınca başka milis kuvvetleri birliği de kurulmuş oldu. Anadolu'nun Yunan, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Ermeni birliklerince işgal edildiği ve *Mondros Mütarekesi* ile ağır

² Kuvâ-yi Milliye birliğinin ilki Güney Cephesi'nde Dört Yol'da 19 Aralık 1918'de Fransızlara ve Ermeni çetelerine karşı kurulmuştur. Daha sonra bu birlikler düşmanla daha etkin mücadele etmek için birleşmek zorunda kaldılar.

koşulların dayatıldığı bir dönemde işgal altında olan Anadolu'nun her yerinde kurulan silahlı destekler ne yazık ki birbiriyle alakaları olmayan veya bir merkezden yönetilmeyen direnişçilerdi. Ancak bu o kadar da uzun sürmedi ve yerli milis birlikleri Kuvâ-yi Milliye adı altında toplandılar.

İzmir'in kurtuluşu savaşı başlamadan önce İtilaf Devletleri 22 Mart'ta Türkleri ve Yunanlıları ateşkese çağırıp 26 Mart'ta barış şartlarını bildirdiler. Bu şartlara göre Yunan ordusu İzmir ve çevresi dahil olmak üzere bütün Anadolu'dan çekilecektir, buna karşılık Trakya'da Edirne ve çevresi Yunanlılara kalacaktır. Türkiye 5 Nisan tarihli cevap mektubunda Yunanistan Anadolu'yu boşaltmağa razı olursa ateşkese razı olabileceğini bildirdi (Umar, 1974: 259).

İzmir'in düşman işgalinden kurtuluşunun başmimarı Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki ordu 20. yüzyılda emperyalizme karşı ilk ulusal bağımsızlık hareketini gerçekleştirdi. 26 Ağustos 1922'de Başkomutanı Mustafa Kemal önderliğinde başlatılan Büyük Taarruz harekâtı sonucunda 9 Eylül 1922'de Türk ordusu İzmir'e girip Yunan bayrağını indirerek hükümet konağına bağımsızlık bayrağını astı. İzmir emperyalist işgalden kurtuldu. Muzaffer bir komutan olarak İzmir'e giren Mustafa Kemal Paşa daha önce de dediği gibi *Kurtuluş Savaşı'nın* nihai hedefi İzmir'in düşman işgalinden kurtulmasıdır düsturana sadık kalarak vatan topraklarının işgalden temizlenmesinin temellerini atmış oldu. Kalabalık halk kitlesi önünde çok kısa konuşmasında Mustafa Kemal Paşa *"Bu başarı milletindir"* dedi. Daha sonraki çıkışlarında *"Bütün cihan işitsin ki efendiler, artık İzmir hiçbir kirli ayağın üzerine basamayacağı kutsal bir topraktır!"* ifadesini tekrarladı.

Mustafa Kemal Paşa'nın askeri dehası, bizzat ordunun başında durması, karargahdan karargaha koşması, komutanları ruhlandırması, Büyük Taarruz'un başarılı olmasını sağlamış oldu. Hatta Kurtuluş Savaşı'nın başarılı olacağına inanmayan bazı komutanlar da bu durumu hayretle karşılamaktaydılar. Örneğin Büyük Taarruz'da Afyon'un düşmesine, ordunun düşman cephesini yarmasına inanmayan bir paşa da Başkomutan'ın mucizesine hayret eder:

"Yakup Şevki Paşa, 'Ben tecrübesiz, kararsız, korkak bir asker değilim..' dedi kendine dargın bir sesle, '..ama ne iddia ettimse tersi çıktı. Neye karşı durdumsa mahcup oldum. Yahu, bu mucizenin sırrı ne?'"

Fevzi Paşa, Yakup Şevki Paşa'nın elini okşadı ve sorusunu cevapladı:

‘M. Kemal Paşa.’” (Özakman, 2006: 640).

Daha sonra Yakup Şevki Paşa onun karargahına gelip Mustafa Kemal Paşa'ya söyle diyecektir:

‘Şevki Paşa M. Kemal Paşa'nın önüne geçti. Elini uzattı:

‘Paşam! Sen haklı çıktın. Ver elini öpeyim.’

M. Kemal Paşa sarıldı: ‘Esağfurullah. Ben sizin ellerinizden öperim.’

‘Bu zafer senin azmin sayesinde kazanıldı.’

‘Hayır Paşam, milletin gayreti, sizin emeklerinizle kazanıldı. Bu zafer hepimizin.’

Yakup Şevki Paşa, ‘Sana son bir kez daha itiraz edeceğim.’ Dedi.

‘..Hayır! Benim gibilere kalsa daha yerimizde sayıyorduk. Sen bu millete Allah'ın bir lütfusun.’” (Özakman, 2006: 658).

En önemlisi de Cumhuriyet düşüncesinin İzmir'de pekişmesi ve sonra da gerçekleşmesidir. İzmir'in kurtuluşunun en büyük kazanımlarından biri de budur.

İzmir'in kurtuluşu haberleri 10 ve 11 Eylül tarihlerinde Anadolu basınında yer almıştır. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin ilk sayfasında İzmir'in kurtuluşu haberi “*Süvarilerimiz Cumartesi günü öğleden evvel 10:30'da İzmir'e girmişlerdir. İzmirli bu suretle Yunan kâbusundan kurtulmuşlardır*” başlığı ile çıkmıştır. 13 Eylül tarihinden itibaren ise gazeteler Türk ordusunun İzmir'e girişiyle ilgili bilgilere yer verilmiş; ilerleyen günlerde ise ordunun İzmir'e girişi sırasında yaşanan olaylar anlatılmıştır. Mustafa Kemal'in İzmir'e gelişiyle ilgili haberler ise genellikle 13-14 Eylül tarihlerinden itibaren basın organlarında yer almağa başlamıştır. İzmir Yangını ile ilgili bilgiler ise basında 14 Eylül tarihinden itibaren görülmüştür (Çiçek, 2014: 319, 321, 322).

İzmir'in kurtuluşu İstanbul'da da büyük coşkuyla karşılanmış, bu konuda dönemin gazeteleri geniş bilgi vermişlerdir. Müslüman Türkler şenlik yaptıkları bir zamanda İzmir'in hâlâ Osmanlı toprağı olmasına rağmen sarayda hiçbir sevinç emareleri belirlenmemiştir. *Şu Çılgın Türkler* romanında Yunan ordusunun İzmir yakınlarında yenilgisi ve Yunan hükümetinin barış istemesini yazar şu şekilde okura ulaştırır: “*Bu zafer yalnız İngilizleri değil, Padişah'ı ve İstanbul hükümetini de çok sarımsıydı. Bu zaferin Türkiye'de yepyeni bir dönem açacağı belliydi*” (Özakman, 2006: 651). N. Kara'nın da yazdığı gibi:

“İşgal altındaki İstanbul halkı ve bu baskıya sansür uygulamalarında tanık olduğumuz ve incelediğimiz gazeteler, tezahüratları ve topladığı teberrularla ve de yer verdiği yazıları ile İzmir’in işgalden kurtuluş sevincine ortak olmuşlardır. Gazetelerde yer alan haberlerde coşkun her yaş ve her kesimi kapladığı ve bazı istisna olayın dışında intizam içerisinde kutlamaların yapıldığı görülmektedir. İşgal altındaki İstanbul halkı hem maddi hem manevi olarak İzmir’in kurtuluş sevincine ortak olmuştur” (2017: 134).

Turgut Özakman’ın romanında İzmir’in kurtuluşundan sonraki dönem kaleme alınmadığı gibi, şehirde kalan Ermeni ve kısmen de Rum silahlı çetelerinin *Türk öldürmek* için baskınlar gerçekleştirdiği de kayıtlı değildir.

İtilaf Devletleri de Mustafa Kemal Başkomutanlığında Türk ordusunun hızlı yürüyüşünü hayretler içinde izlemektedirler. *Şu Çılgın Türkler* romanı olayı şöyle anlatır:

“İSTANBUL’da işgal kuvvetleri komutanları toplantı halindeydi. Türk ilerleyişini gösteren durum haritasına bakan General Charpy, ‘Süvariler yarın İzmir’e girer’ dedi.

‘Bu hızla piyadeler de.’

‘On dört gün içinde iki yüz elli bin kişilik bir orduyu hemen hemen yok edip 400 km. yol almak, olağanüstü bir olay.’

Harington içini çekti:

‘Tarihin en büyük çöküntülerinden biri bu. Bunu gerçekleştiren ordu birkaç gün sonra Çanakkale’de tarafsız bölge sınırına dayanacak.’

‘O zaman ne yapacağız?’

‘Hamlet’in dediği gibi: İşte sorun bu.’” (Özakman, 2006: 658).

İzmir’in düşman işgalinden kurtuluşu beraberinde aşağıdaki olayları getirmiş oldu:

1. İzmir’in işgali Anadolu’nun işgalinin başlangıcı oldu.
2. İzmir en uzun süreliğine düşman işgalinde kalan Türk kentidir.
3. Kurtuluş Savaşı İzmir’de sona ermiş, İzmir’le Milli Mücadele’nin birinci sahfası tamamlanmış, ikinci sahfa Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş aşaması başlamıştır.

T. Özakman, İzmir'in kurtuluşunun önemini Fatih Rıfki Atay'ın dilinden şöyle özetler:

“Fatih Rıfki Atay 30 Ağustos zaferi için şöyle yazacaktı: ‘Nemiz varsa, eğer bağımsız bir devlet kurmuşsak, hür vatandaşlar olmuşsak, şerefli insanlar gibi dolaşıyorsak, yurdumuzu Batının pençesinden, vicdanımızı ve düşüncemizi Doğunun pençesinden kurtarmışsak, şu denizlere bizim diye bakıyor, bu topraklarda ana bağrının sıcaklığını duyuyorsak, belki nefes alıyorsak, hepsini, her şeyi 30 Ağustos zaferine borçluyuz’” (Özakman, 2006: 645).

Özetle İzmir'in Yunan işgalinden kurtuluşu yeni bir dönemi başlatmış oldu. Şöyle ki İzmir'in arkasınca İzmit'ten İstanbul Boğazı'na, Balıkesir'den Çanakkale Boğazı'na kadar Türk ordusu savaşmadan, barış yoluyla stratejik hedefleri işgalden kurtardı. En büyük kazanım İzmir zaferinden sonra önce *Mudanya Ateşkes Antlaşması*'nin bağlanması, arkasınca da 24 Temmuz 1923'te *Lozan Barış Antlaşması*'nin imzalanması oldu. Lozan Barış Antlaşması'yla Anadolu'da yegane devletin Türk Devleti olduğu dünya kamoyunda kabul edildi.

2. Şu Çılgın Türkler'de Türk Varlığı

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nı yenik kapamasıyla birlikte 30 Ekim 1918'de imzaladığı *Mondros Mütarekenamesi* Anadolu'yu emperyalist devletlerin işgaline açık bir alan hâline getirdi. I. Dünya Savaşı'nda emperyalistler arasında yapılan gizli anlaşmalarda aslında İzmir ve çevresi İtalya'ya bırakılmıştı. Buna rağmen savaşın sona ermesi ile bazı siyasi değişikliklere gidildi. Şöyle ki İngiltere Ortadoğu'daki petrol bölgelerinin kontrolünü sağlamak için İzmir gibi stratejik bir mıntıkeyi İtalyanlara değil, daha zayıf ve sözebakan Yunanistan'a bırakmak kararına geldi. Sonuçta İtilaf Devletleri 19 Ocak 1919'da toplanan *Paris Barış Konferansı*'nda Yunanistan'ın İzmir ve çevresini işgal etmesine yeşil ışık yaktı. Yunan ordusu vakit kaybetmeden İzmir'i işgal etti. 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunan Ordusu tarafından işgal edilmesi tüm Anadolu'da milli bilinci harekete geçirdi. Türk varlığı hiçbir zaman işgale boyun eğmeyeceğini göstermiş oldu.

Türk varlığı Mustafa Kemal önderliğinde derhal toparlandı ve İzmir'in işgaliyle birlikte modern Türk ulus-devletinin kuruluşunun temel düşüncesi ortaya çıktı. Yunanlıların asıl düşüncesi hem ordu hem de destekledikleri ve oluşturdukları çeteler aracılığıyla Türk varlığını ortadan kaldırmak, milli gururu yıldırma, Türklerin bir millet olarak şeref bildikleri değerleri aşağılamak idi. Bunun için

katliâm ve tecâvüz hareketlerine başladılar. Özellikle Trakya'da Müslüman Türk ahaliye karşı mezalim hat sahfaya ulaştı. Yunan askerleri işgal ettikleri yerlerde adeta halkı yıldırım için akla hayale gelmeyen işkenceler, zulümler gerçekleştirdiler. Bunlara halkın ırzına geçmek, mallarını gasp ve yağma etmek de dahil idi.

M. Ayışığı'nın da yazdığı gibi Trakya, Marmara, Ege ve iç Anadolu'da Yunan ordusunun plânlı şekilde ve Yunan üst makamlarınca verilen emirlere uygun olarak yaptığı zulümleri aşağıdaki şekliyle maddelemek mümkündür:

1. İnsanları diri diri ateşe atmak,
2. Ahaliyi topluca veya teker teker sopa ile, telefon telinden yapılmış kayışlarla dövmek,
3. Baş aşağı asarak, ağzından kan gelinceye kadar dövmek,
4. Yine baş aşağı asarak altında ateş yakarak dumanla boğmak,
5. Elleri kollarını bağladıkları kadınların, kilotlarının içine kedi koyarak işkence yapmak,
6. Köy, kasaba ve orman yakmak,
7. Köylülerin ekinlerini yakmak,
8. Cami ve mescitleri tahrip etmek,
9. Yağmaladıkları eşyalardan kalanları yakmak,
10. Yakaladıkları kadınların ırzlarına geçmek (URL-2).

Ve nihayet

“Başından beri izlenen Yunan vahşet ve zulümlerin bir analizi yapıldığında bütün işgal bölgelerinde işlenen vahşet, zulüm ve cinayetleri dört başlık altında toplamak mümkündür.

1. Gasp ve yağma
2. Irz, namus ve mukaddesata saldırı
3. Yakma ve yıkma
4. İşkence ve katliam

15 Mayıs 1919 ve 9 Eylül 1922 tarihleri arasında kısa veya uzun vadede Yunan kontrolünde bulunan il, ilçe, kasaba ve köyler, bu feci olaylarda muhakkak nasibini alıyordu. Toplu katliam yapmak, misli görülmemiş şekilde insan öldürmek veya işkence çektirmek henüz çocuk yaştaki kızlara ya da eli bastonlu ihtiyar kadınlara tecavüz etmek, camileri, evleri, iş yerlerini, tarlaları

yağmaladıktan sonra yakmak, hayvanları telef etmek, Yunan askerlerinin ve yerli Rumların yaptıklarının maalesef sadece ana başlıklarıydı” (URL-2).

Romanda bu olaylara işare eden yerler çoktur. Nitekim kaçak Yunan askerleri köylere yiyecek için girdiklerinde dahi ırza geçmekten, direnenleri öldürmekten geri durmamışlardır. Mesala romanda savunmasız Kuzuluk Köyü’ne yirmi kaçağın geldiği anlatılır. Bu sırada köylüler çeşme önünde toplanmış dertleşiyorlardı.

“Yunanlıların geldiklerini gören bir kız korku içinde evine kaçtı. İçeri girip kapıyı ve tek pencerenin kepengini kapadı. Yunan askerlerinden biri güzel kızı fark etmişti. Kapıyı, kepengi zorladı ama açmayı, kırmayı başaramadı. Bir arkadaşı yanaştı: ‘O güzel kızı istiyor musun?’ ‘İstemez miyim? Taze incir gibi.’ ‘Öyleyse evi ateşe ver. Dışarı çıkar.’ ‘Akıllısın.’ Kapının önüne saman yığıp ateşledi. Alevler az sonra evi sardı. Annesi kıza dışarı çıkması için, Yunanlıya kıza dokunmaması için yalvarıyordu. Köylüler uzakta toplanmış ağlaşmaktaydılar. Durum kaçakları eğlendiriyordu. Kız az sonra, yanmamak için ya kapıdan, ya pencereden dışarı atacaktı kendini ve asıl eğlence o zaman başlayacaktı. Keyif içinde beklediler. Kız dışarı çıkmadı, evle birlikte yandı” (Özakman, 2006: 651-652).

Bu kadar vahşete bakmayarak Türk ordusu İzmir’e girerken Ermeni ve Rumların attığı el bombası ile yaralanan bir subay ve birkaç askere rağmen silaha davranmamıştır. B. Şimşir bu durumu İngiliz belgelerine dayanarak şöyle takdim eder: “9 Eylül günü saat 11:00 de hafif Türk süvarisi İzmir’e girdi ve konağı ele geçirdi. Giriş, tam disiplin içinde yapıldı, askerler o kadar intizam içindeydiler ki bir Ermeni önlerine attığı bir bombayla bir subayı ve bazı askerleri yaraladığı zaman bile karşılık vermediler. Kumandan yurtdaşlarına dokunulmayacağına dair müttefik konsoloslarına güvence verdi” (1989: 388). Hatta bunu yabancı gazeteler de özellikle kaydetmişlerdir. 10 Eylül 1922’de *New York Times* gazetesinde yayımlanan haberde, Fransız Deniz Kuvvetleri Bakanlığının aldığı haberlere göre, İzmir’e giren Türk birliklerinin düzgün davranış sergiledikleri belirtilmiştir (URL-6). Paris kaynaklı haberde de İzmir’e giren Türk ordusunun intizamı ve son derece muntazam hareketleri vurgulanmaktadır. Yunanlılar ve Ermeniler yangın, yağma ve katliama girişirlerken şehrin Türk süvarisi tarafından ele geçişi sükûnet içerisinde olmuştur (Kara, 2017: 127).

Yazar bununla Türk milli varlığının eskilerde olduğu gibi adaletli, intizamlı, silahsız silah sıkmayan, aman dileylene aman veren bir millet olduğunu

vurgulamak istemiştir. Ancak “Türküm” demeye utanan, ısrarla kimliğini belirtmeden “ben Müslümanım” diyen bir milletin fertleri Milli Mücadele’yle yeniden ulus kimliğine kavuşmuş oldu. Bu konuya açıklık getirecek bir tespiti yazar aşağıdaki şekilde anlatır:

“Sakarya’da tam bağımsızlık isteği ile emperyalizm çarpışacaktı. Bunun içindir ki bu savaş yalnız Türklerin değil, bütün mazlum milletlerin savaşı olacaktı... Bu savaşta milliyetçilerin yenilmesini bekleyen ve isteyen bazı Osmanlılar da vardı: Padişah, padişahçılar, hilafetçiler, yobazlar, işbirlikçiler, casuslar, hainler ve ayrılıkçılar. Bu gafil, dar, sığ, hain kafaları yetiştiren düzen de yaşayabilmek için ümidini Yunan galibiyetine bağlamıştı” (Özakman, 2006: 295).

T. Özakman’a göre milli kimliğin örnek ferdi Gazi Mustafa Kemal Paşa’dır. Nitekim Atatürk’ün “Söylem ve Demeçleri”nde ve yazarın romanında ulu önderin vecizeleri yer almıştır: Egemenlik, kayıtsız şartsız ulusundur. Ulusal egemenlik öyle bir nurdur ki, onun karşısında zincirler erir, taç ve tahtlar yanar, mahv olur. İnsaf ve merhamet dilenmekle millet işleri görülemez; millet ve devletin şeref ve bağımsızlığı elde edilemez, insaf ve merhamet dilenmek gibi bir kural yoktur. Türk milleti ve Türkiye’nin çocukları, bunu bir an akıldan çıkarmamalıdır. Bağımsızlık, uğruna ölmesini bilen toplumların hakkıdır. İzmir, kırk yüzyıllık bir ata yurdudur. İzmir, bu kadar derin bir tarihe sahip olmakla beraber coğrafi durumu sebebiyle ekonomik ve siyasî çok büyük bir öneme sahiptir. İşte bunun içindir ki, Türkiye’yi mahvetmek isteyen düşmanların, her şeyden evvel gözleri bu tarihî, bu önemli beldeye döner. Nitekim düşmanlarımız en evvel burasını işgal etmişler, ondan sonra daha doğuya ilerlemişlerdir. İzmir’in işgali, bütün milletin kalbinde derin bir yara oluşturmuştur. Herkes İzmir için feryat ediyordu. İzmir, halkın elemelerini, feryatlarını, kararlılık ve imanını ifade etmek için bir parola olmuştu. Çeşitli görüş noktalarından çok değerli olan İzmir, elbette düşmanların elinde bırakılamazdı ve nitekim bırakılmadı (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, 2006).

Atatürk bir milletin şeref ve haysiyetini en güzel şekilde temsil etmiştir. Bunu hem roman hem devrin yazarları hem de “Atatürk’ün Hayatında İzmir” hatıralarını içeren yazılar göstermektedir. Mustafa Kemal’in yüceliğini gösteren yüzlerce detaydan birini - herkesçe bilineni T. Özakman’ın kaleminden okuyalım:

“Birkaç basamakla çıkılan mermer girişin üzerine bir Yunan bayrağı serilmişti. Paşa sordu:

‘Bu niçin?’

Heyecan içinde açıkladılar:

‘Kral kalacağı eve, bizim bayrağımızı çiğneyerek girmişti.’

‘Ne olur Paşam, siz de onun gibi yapın!’

‘Öcümüzü alın!’

Bir kadın gözlerinden yaş inerek, ‘Lütfen’ diye yalvardı. Kral’ın kaba davranışı kadınları çok kırmış olmalıydı. M. Kemal Paşa, ‘Sizi anlıyorum.’ dedi, ‘..ama o bir milletin timsalini çiğnemekle hata etmiş. Ben o hatayı tekrar edemem.’

Muzaffer’e döndü:

‘Kaldır çocuk.’

Muzaffer bayrağı topladı. Bu görgü farkı zarif Karşıyaka hanımlarını büsbütün ağlattı.” (Özakman, 2006: 666).

Bu olayı Mustafa Kemal’in yanında olan yazar Ruşen Eşref şöyle anlatır:

“Seni içeri davet ediyorlardı. Sen duruyordun. Yerde yatan örtüyü sordun. O, ipekten kocaman bir düşman bayrağı idi ki üzerine basılarak geçilecek bir yol halısı gibi böyle serilmişti.

Kadın, erkek oradaki İzmirli:

- Buyurununuz, geçiniz, bizim öcümüzü yerine getiriniz. Yabancı Kral bu evden içeri bizim bayrağımıza basarak girmişti. Siz lütfedin bu karşılıkla o lekeyi silin... diye yalvarıyorlardı.

Sen, o yerde serili bayrağın önünde, bulunduğun noktada kaldın. Sana ağlayarak yalvaran kadınlara, erkeklere tatlılıkla baktın:

- O, geçmişte hata etmiş. Bir milletin istiklalinin timsali olan bayrak çiğnenmez. Ben onun hatasını tekrar edemem.

Onu yerden kaldırttın ve bembeyaz mermere basarak içeri girdin” (Umar, 1974: 297-298).

Atatürk'ün hem büyüklüğünü hem de tarihin bin yılda bir yetiştirdiği ender şahsiyet olduğunu düşmanların dilinden T. Özakman şöyle anlatır: *“Türklerin kararlılığı Lloyd George'un bütün ümidini kırdı. Yine yeniliyordu. Ayağa kalktı. Ne yapalım.” dedi, “..yüzyıllar nadir olarak dahi yetiştirir. Şu talihsizliğimize bakınız ki o büyük dahiyi yüzyulumuzda Türk milleti yetiştirdi. Hiçbir çabamız sonuç vermedi, M. Kemal Paşa'ya yenildik.”* (2006: 675-676).

M. Kemal Paşa'nın İzmir'de Y. Kadri'ye yönelttiği ve cevabını bildiği soruda: *“İki muzaffer ordumuza karşı kimse yeni bir savaşı göze alamaz..”* dedi, *“..birkaç gün içinde mütareke isteyeceklerdir. Böylece Milli Mücadele'mizin dört yıl süren ilk safhası kapanmış olacak. Şimdi bir yol ayrımındayız. Ya ülkeyi ve milleti, İstanbul'un o teslimiyetçi, çağ dışı zihniyetine ve rejimine terk edeceğiz; ya da akılcı, bilime öncelik veren, bağımsız, özgür, başı dik, yeni bir toplum olacağız. Sizce hangi yolu seçmeli?”* (Özakman, 2006: 676), denilir.

Bunun dışında Atatürk'le ilgili hatıralarda da onun halk tarafından tıpkı Türk mitolojisinde olduğu gibi bir kurtarıcı kahraman, karizmatik lider olarak kabul edildiği görülmektedir. Dr. Eren Akçiçek'in *Atatürk'ün Hayatında İzmir*'de okuyoruz:

“Armutlu'ya gelinir. Burada mola verilir Mustafa Kemal koyu bir güneş gözlüğü taktığı için tanınmaz. Orada bulunan bir ihtiyar, koynundan bir resim çıkarır, bir kaç kere önce resme, sonra Mustafa Kemal'e bakar. Mustafa Kemal gözlüğünü alınma doğru kaldırınca ihtiyar daha yakına yanaşır ve daha dikkatli bakar. Birdenbire yüzünün rengi değişir, her yanı titreyerek, ‘Bu sensin, bu!’ diye bağırır. Sonra orada bulunanlara dönerek, haykırır haykırır ‘Ey ahali koşun, koşun! Bu odur, Kemalimiz geldi!’ der demez bütün halk otomobile koşar. Kadın, erkek, çocuk, yaşlı kimi toprağı, kimi tekerlekleri öpüyor, kimi Mustafa Kemal'in boynuna, eline sarılıyor kimi otomobili omuzlarında taşımaya çalışıyordu” (URL-3).

Başka bir hatıradaki savaş meydanının kahramanının bir diğer özelliğini görürüz:

“Konak Meydanı'na İzmirli Türklerin büyük kurtarıcılarına armağanı olan bir açık otomobil getirirler. Otomobilin her yanı kırmızı beyaz kurdelelerle küçük beyaz güllerle süslenmiştir. Gül bahçesi gibi arabayı beğenerek seyrederek. İzmirlilerin inceliğinden duygulanır. Fakat; çiçeklerin arasındaki kuzuyu fark edince, Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey'e dönerek:

‘Aman! Çabuk gidin söyleyin; şu kuzuyu kesmesinler...’

Ruşen Eşref Bey anlatır:

“Aşağıya çok hızla koştum. Fakat; kapımı önüne varınca gördüm ki beyaz mermere al kanlar yayılmış, vaktinde yetişemediğimi arz için başımı ve ellerimi kaldırıp yukarı sana doğru baktım. Gördüm ki balkondan çekilmişsin şimdi o anı bir daha hatırladıkça, saldırgan ordusunu yok etmiş bir Muzaffer Başkomutanın bir kuzu kanı dökülmesine bakamayacak derecede bir insan yüreği taşırdığını hasretle bir daha anıyorum” (URL-3).

3. Tarih ve Tahayyül Bağlamında Cumhuriyet Tarihinin Epik Salnamesi Olarak Şu Çılgın Türkler Romanı

Şu Çılgın Türkler, tarihi romandan ziyade Turgut Özakman’ın Kurtuluş Savaşı dönemini anlattığı *belgesel romandır*. Bundan dolayı romanı Kurtuluş Savaşı’nın bedii salnamesi olarak adlandırmak mümkündür. Tarihi romanlarda tarih kurgulanan bir yazımla yeniden yorumlanır ve kitlevileşir. Her ne kadar tarihi roman yazarın muhayyilesinde yoğunlaşarak subjektif bir hâl olsa da o yine de tarihin ruhunu yaşatmak bakımından önem arzeder. Belgesel roman ise konusuna göre belirlenmiş roman türüdür. Yazar genelde bilinenlerden çok bilinmeyenler (arşivlerde saklı kalan) üzerinde durmağa çalışır. Bu nedenle de tarihin akışına bazı ilaveler, istekleri doğrultusunda yorumlar katar. Edebi bir tür olan romandan tarihi gerçekleri birebir yansıtmasını beklemek olmaz. Çünkü yazarın amacı tarihi olayları ve karakterleri estetik bir süzgeçten geçirerek okura sunmaktır. Oysa Turgut Özakman’ın eseri gerçek olaylara, belgelere, arşiv materyallerine, tarihi araştırmalara dayanarak fotoğraflara, belgelerin görsel kopyasına, yaşanmış olaylara dayanan roman türüdür.

Belgesel roman tarihte olmuş olay ve kişilerin yazar tarafından araştırılarak bir roman hâline getirilmesidir. Ciddi belgelere, incelemelere dayansa da belgesel romanda da kurgusalılık vardır. Yazar kurguladığı olayı veya kişiyi gerçeklerden tam koparmadan bedii bir şekilde uyarlasa da gerçeğin belli olan sınırlarının dışına çıkmaz. Ancak burada gerçeklere uymak asıl amaç olduğundan kurgular tarihi romanlarda olduğu kadar yaygın değildir. Doğal olarak her bir belgesel roman yazarı aynı zamanda bir belgeselcidir. T. Özakman da 50 yıla yakın Milli Mücadele’yle bağlı vesikaları toplamış, tarihi olaylarla ilgili hatıra yazılarından tarihi kayıtlara, araştırma eserlerine kadar her şeyi okumuş, biriktirmiştir.

Romanın yazarı 1948 yılından başlayarak Yunan işgaline tanıklık yapmış yerleri gezmiş, canlı şahitlerle konuşmuş, not almış, Milli Mücadele ile ilgili dergi ve gazetelerde çıkmış yazıları derlemiş, belge, araştırma, inceleme kitaplarını toplamış, bazılarının fotokopisini yapmış, TBMM tutanaklarını okumuş, haritalar, fotoğraflar toplamış bir sözle 50 yıldan fazla bir zaman içinde topladıklarını, öğrendiklerini *Şu Çılgın Türkler* romanında ortaya koymuştur. Hatta kişiler arasındaki diyalogların dahi büyük çoğunluğunun belgelerden alındığını söylemek mümkündür. Bu anlamda 752 sayfalık bu eser büyük bir araştırmanın ürünüdür.

Yazarın kendisi de romanı yazmaktaki amacını ön sözde şöyle özetlemiştir:

“‘Şu Çılgın Türkler’, belgelere dayalı, gerçek olgu ve olayların romanıdır. Belgeler, mektuplar, anılar, makaleler, bilgiler, raporlar, haberler, gerçeğe bağlı kalınarak öyküleştirilmiştir. Genel olarak bütün kişiler gerçektir. O zamanlar soyadı yoktu. Ben bu önemli insanların bilinmesi için soyadlarını da kullandım. Havayı yansıtmak, ayrıntıları belirtmek ve konuyu yürütmek için Nesrin, Yzb. Faruk, Dr. Hasan, Gazi Çavuş, saatçi Ali Efendi, Panayot gibi birkaç hayali kişiye yer verdim. Olaylar tarih sırasıyla anlatılmış, gün içindeki olaylar da sabahtan geceye doğru sıralanmıştır” (Özakman, 2006: 6).

Bu hayali kişilerden biri hakkında ilginç bir bilgi verilmiştir. Nitekim yazar kendi tahayyül mahsülü olan bir Yunan askeri karakteri olan Panayot’u okurla şöyle tanıştırır: *“Odalardan birinde ceviz bir sandık buldu. Evin kızının çeyiz sandığıydı herhalde. Arka çantasını oyalayarak, kumaş parçaları, dantellerle doldurdu. Hızla aşağı inip sokağa çıktı. Geç kaldığını anladı. Türk askerleri şehre girmişlerdi. Teslim oldu. Bir yıl sonra köyüne dönünce, sevgilisinin nefret ettiği bir adamla evlenmiş olduğunu görecekti, ölmediğine yanacaktı”* (Özakman, 2006: 548-649).

Şu Çılgın Türkler kitabı Temmuz 2006 itibarıyla 311. baskısını yapmış ve 622.000 nüsha basılmıştır (URL-4).

Romanı okunaklı yapan sadece dilinin akıcılığı, olayları bir Türk bir düşman taraftan karşılıklı vermekte, yani paralel kurgu oluşturmakta ve sade insanların, askerlerin, küçük subayların konuşmalarında yüze çıkan milli bilincin tentenesinin takdimindedir. Yazar padişahın, hükümet üyelerinin, hainlerin, iş birlikçilerin diyaloglarından yola çıkarak çürümüş Osmanlı rejiminin artık ömrünü başa vurduğunu bu nedenle yeni bir kanın gerektiğini göstermek için yararlanmıştır.

Milli Mücadele azmini, Cumhuriyet’in kuruluş felsefesinin manifestosu olan bu roman sıkıcı belgelerden farklı olarak İzmir’in kurtuluş serüvenini akıcı bir üslupta takdim etmiştir.

“OTOMOBİLLERLE çok yavaş olarak Polatlı’ya gelmişler, M. Kemal Paşa vagonuna çekilmişti. Yanında Cephe Sağlık Müdürü Dr. Murat Cankat vardı. Paşalar ve karargahın önde gelen subayları, derin bir kaygı ve sessizlik içinde, yandaki vagona, muayene sonucunu bekliyorlardı. Doktor yarım saat sonra bekleyenlerin yanına geldi. Terini sildi. Ürkmüş görünüyordu: ‘Bir ya da iki kaburga kemiğinin kırıldığını sanıyorum. Biri ciğerini tahriş ediyor’. Sesi kısılmaya başladı. ‘Röntgen çekilmesi gerek.’

Yalnız Ankara Hastanesi’nde röntgen vardı.

‘Öyleyse Ankara’ya gitmek zorunda.’

‘Evet, hemen.’

İsmet Paşa, yaverine, ‘Treni hazırlatın.’ dedi, topluluğa döndü, ‘..olayı gizli tutacağız.’ Refet Paşa’ya ve Cebeci Hastanesi’ne gizlice bilgi uçuruldu” (Özakman, 2006: 324).

Mustafa Kemal’in kaburgaları kırılmış hâlde, ağrı ve acı içinde olmasına rağmen ordunun başında durması, İzmir’in kurtuluşunun önemi hakkında küçük bir detaydır. Diğer taraftan askerinin ve subayların yüksek azminden başka ne modern silahları ne de giyim kuşamlarının olmadığı da özenle belirtilir. “Başkomutan, birliklerde kalabalık, üniforma, çarık değil, başka bir şey arıyor, aşırı bir dikkatle bakıyordu. Subayları çok iyi tanıyordu. Bunlar yurtlarına canlarını vakfetmiş insanlardı. Askerlerin de çok kararlı olduklarını gözledi. Aradığı buydu. Yüreği güvenle doldu” (Özakman, 2006: 276).

Roman her ne kadar belgesel olsa da çavuşların, başçavuşların, yüzbaşılının, sıradan insanların konuşmaları belgeye dayalı değildir. Bunlar roman yazarının tahayyülüdür.

“Eğitim merkezlerinde kısa bir eğitim görüp acele tümenlere yollanan yeni askerlerin eğitimleri pekiştiriliyordu. Daha çok şey öğrenmeleri gerekiyordu bu çaylakların.

Koşan takımına bağırdı:

‘Yaaat!’

Erler yorulmuşlardı, emir müjde gibi geldi, kendilerini toprağa bırakıverdiler. Haydar çavuş çıldırdı:

“Vay reziller! Ben size öğlen uykusuna mı yatın dedim? Bu ne? Savaşta, manda çamura uzanır gibi yatılır mı? Üstümüze kurşun yağıyor. Şarapneller eşek arıları gibi uçuşuyor. Ne yapacaktık? Kene gibi yere yapışmayacak mıydık? Yapış yere yapışışış!”

Kiminin başına şaplak attı, kiminin kıcını ayağıyla bastırdı:

“Göm başını toprağa! Kıcını indir, dümdüz ol. Niye yırtınıyoruz burada? Evinize sağ ve sağlam gaziler olarak dönün diye. Anladınız mı? Ölmek marifet değil. Marifet ölmek, savaşa devam edip düşmanı tepelemek. Haydi çocuklar, bir daha yapacağız. Kaaaalk!”

Askerler inleyerek doğruldular” (Özakman, 2006: 277).

Bu satırlar milli ordunun Sakarya Savaşı’na hazırlık döneminden alınmıştır.

Acıklı üçlü bir paralel kurgu romanda şöyle verilmiştir. Birinci tarafta Eskişehir’de Yunan kralı üç oğlu ile komutanlarla bir araya gelmiş, General Papulas’ın raporunu dinlemektedir. Düşman Türklere iki kat, ateş gücü bakımından en az dört kat çok askerle -122.500 kişilik bir ordu- ile Ankara üzerine yürüyor. Düşman Ankara’yı ele geçirmeyi planladığı bir zamanda diğer tarafta Sultan Vahdettin cuma namazında özel yerine geçiyor. Padişahın her cuma halka görünmesi gerekiyor. Ancak selamlık törenlerine kaç zamandır halktan çok az kimse katılmaktadır. Bu durumu T. Özakman şöyle özetliyor:

“İstanbul halkının çok büyük bir bölümü, hiçbir yenilginin acısına, hiçbir zaferin sevincine katılmamış, milletinin ırzı ve namusu için şehit olanlara bir kez bile rahmet dilememiş olan bu benzeri tarihte az bulunur hükümdarı kafasından silip atalı çok olmuştu.

Yüzünü ve yüreğini Ankara’ya çevirmişti.

İstanbul yıkım ve esirlik, Ankara ümit ve özgürlüktü” (Özakman, 2006: 281).

Üçüncü tarafta vatanı savunanların Polatlı’da toplantısı tasvir edilmiştir. Yunan ordusunun genel yürüyüşe geçmesine az kaldığı, sol ve sağ kanatlarda düşmanı nasıl karşılayacakları müzakere olunur. Bu üçlü karşılaştırmada okur tarihi manzarayı net bir biçimde görmüş olur. Unutulması imkansız bir tarihi olaydır bu.

Bu Avrupa’nın teknolojiyle, bilimle uğraştığı bir zamanda Osmanlı’da meleklerin cinsiyetinin tartışıldığını hatırlatmaktadır.

Roman boyu yazarın bu tür karşılaştırmaları devam eder ve okur Milli Mücadele’yi yaşıyormuş gibi bir hisse kapılır, herkes bir asker olur. T. Özakman bu belgesel romanıyla “*Türk milletine teblikenin büyüklüğünü ve devleti yönetenlerin aymazlığını ve aczini gösterdi*” (Çelebi, 2020: 79). Ve nihayet iki kat fazla askeri ve dört kat fazla ateş gücü olan düşmanı nasıl durduracaklardı. Ankara’nın düşmesi Milli Mücadele’nin sonu demektir.

“M. Kemal Paşa kaç zamandır, stratejik alanda güçlü olan düşmana karşı, taktik alanda ne yapılabileceğini düşünerek, yeni bir yöntem geliştirmişti. Tasarladığı yöntemi İsmet Paşa’ya açtı. İsmet Paşa, bilinen savaş yöntem ve kurallarına bağlı klasik bir askeri. M. Kemal Paşa’nın askeri dehasına ve yaratıcılığına sonsuz güveni vardı ama yine de duraksadı. M. Kemal Paşa yöntemini türlü olasılıklara göre krokiler çizerek açıkladı. İsmet Paşa iyi bir kurmay ve hesap adamı olarak yöntemin yararını ve önemini çok çabuk kavradı ve hemen benimsedi” (Özakman, 2006: 283).

Halk başta Mustafa Kemal Paşa olmakla galibiyet için mümkün olan ve olmayanları yaptığı hâlde işbirlikçiler vatani düşmana nasıl teslim edeceklerini düşünmükdeler.

SONUÇ

Millî Mücadele veya Kurtuluş Savaşı Mısak-ı Millî sınırları içinde ülke bütünlüğünü korumak için İtilaf Devletleri’nin kışkırttıkları Yunan ordusuna Batı Anadolu’da, Fransız ordusuna Güney Anadolu’da, doğuda Ermeni çetelerine, İstanbul’da iş birlikçi rejime, hükümete, milislere ve 1918 yılı sonlarına doğru Osmanlı Devleti’nin payitahtı İstanbul ile Çanakkale Boğazı’nı işgal eden 50.000 kadar İtilaf askerine ve devletlerine ve İngiliz yandaşlarına karşı yapılan bir savaştır. Özellikle Batı Anadolu’da Yunan ordusuyla beraber Rum ve Ermeni kuvvetlerine karşı verilen savaş tarihi misyonu bakımından oldukça önemlidir. Hem Batı’da hem de Doğu’da Türk halkına karşı bir etnik temizlik harekâtı, katliamlar, yağmalar ve tecavüzler gerçekleştirmiştir. Bu mezalim Türk milletinin belleğine kazınarak asırlarca sürmüştür.

İzmir'in işgalden kurtuluşunun yüz yılında baş verenler Milli Mücadele'nin kazanımları olarak değerlendirilmelidir. Nitekim bu yazıdan çıkarılan sonuç Türk milletinin başta Gazi Mustafa Kemal Atatürk olmakla 100 yıl bundan önce laik bir Cumhuriyet kurmaları ile neticelenmesinin belgesel bir roman temel alınarak incelenmesidir. 9 Eylül zaferi aslında Misak-ı Milli sınırlarının düşmandan temizlendiği gündür. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Türkiye'nin İtilaf Devletleri işgalinden kurtulması İzmir'le başlayıp İzmir'le zafere ulaşmıştır. İzmir'in Türk tarihi karşısında en büyük hizmeti çöken bir İmparatorluğun enkazı altından yeni, modern, laik bir devletin kurulmasına vesile olmasıdır. Bundan dolayıdır ki İzmir Milli Mücadele'nin, işgalden kurtuluşun ve Cumhuriyet'in sembol kentidir. Aradan geçen yüz yıl boyunca İzmir laiklik misyonunu başarıyla yerine getirmiş, Atatürk'ün ilke ve inkılaplarından şaşmamıştır. Yazılan onca bilimsel makale ve kitaplarla beraber Kurtuluş Savaşı'nı tüm taraflarıyla anlatan *Şu Çılgın Türkler* romanı olayların gidişatını tarihi dakiklikle, ancak akıcı roman dilinde, belgesel roman yapısında sunmuştur. Romanın olay örgüsü tarihle birebir örtüşse de bir yazar kurgusu ile Turgut Özakman düşman, saray ve milliyetçileri her zaman paralel şekilde sunmakla benzersiz bir karşılaştırma yapmıştır. Bu nedenledir ki bu belgesel roman milletin takdirini kazanmış, basım sayısına göre bir rekor kırmıştır. Ayrıca Milli Mücadele dönemi okurların gözü önünde bir kez daha canlanmıştır. Roman Türk okurunu kendi tarihine sarılmağa, kendi yaptıklarıyla gurur duymağa sevk etmiş, ulusun inşasının nerelerden geçerek günümüze ulaştığını bizlere bir kez daha hatırlatmıştır. Turgut Özakman roman anlatım diliyle okura İzmir'in kurtuluşu örneğinde bütün bir Milli Mücadele tarihini ve özellikle Cumhuriyet'in kuruluş felsefesini sunmuştur. Kitabın Türkiye Cumhuriyeti'nin laikleşmesinin, modern dünyada özgün bir yer tutmasının yüz yılını anlamakta oldukça değerli bir kaynak olduğu yapılan araştırmayla ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

Arı, Kemal (1993). "Türk Kurtuluş Savaşı'nın Bitiminde İzmir'in Genel Ekonomik Durumu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, s. 29-46.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (2006). Haz.: A. Sevim, İ. Öztoprak, M. A. Tural. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Aybars, Ergün (1986). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* 1. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Çelebi, Mevlüt (2020). "İtalya Basınında İzmir'in Kurtuluşu", *Kurtuluş. İzmir'in İşgalden Kurtuluşunun 98. Yılı*, s. 78-84.

Çiçek, Rahmi (2014). "İzmir'in Kurtuluşunun Anadolu Basınındaki Yansımaları", *Turkish Studies - International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/4 Spring*, s. 315-328.

Ertan, Temuçin Faik (2014). "Birinci Dünya Savaşı'nı Sona Erdiren Mütarekelerin Karşılaştırmalı Analizi", *II. Uluslararası Tarih Sempozyumu: 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı*, İzmir, 16-18 Ekim, s. 493-507.

Gökbilgin, M. Tayyip (2011). *Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesinden Büyük Millet Meclisinin Açılışına*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Kara, Nilgün Nurhan (2017). "İşgal Altındaki İstanbul Basınında İzmir'in Kurtuluşu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/35, s. 121-136.

Karabulut, Sezen (2016). "Amerikan Basınında İzmir Şehrinin Yunanistan Tarafından İşgali", *Belgi*, Sayı 11, s. 1-15.

Karayaman, Mehmet (2009). *Uşak'ta Kuvâ-yı Milliye*. İzmir: Uşak Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Kütükoğlu, Mübahat S., (2001). "İzmir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23. Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, s. 515-524.

Özakman, Turgut (2005). *Şu Çılgın Türkler*, (250. Basım). Ankara: Bilgi Yayınları.

Şimşir, Bilal (1989). *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Türk İstiklal Harbi, I (1962). Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Resmi Yayınları, Seri No: 1, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Umar, Bilge (1974). *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*. Ankara: Bilgi Yayınları.

İnternet Kaynakları

URL-1: Akçiçek, Eren “Atatürkün Hayatında İzmir”, <http://www.izmir.gov.tr/ataturk-un-hayatinda-izmir> (E. T. 12.04.2022)

URL-2: Ayıışığı, Metin. “Unutulan Soykırım: Batı Anadolu’da Yunan Mezalimi - 1-”, <https://www.sosyaldersleri.com/konu> (E. T. 18.05.2022)

URL-3: Atatürk ün Hayatında İzmir, <http://www.izmir.gov.tr/ataturk-un-hayatinda-izmir> (E. T. 15.04.2022).

URL-4: Taylan, Tosun, Abdullah, Arı, Fatih, Taş. “Türkiye’de Yayıncılık Alanında Dönüşümler”, <https://web.archive.org/web/20170128092045/http://www.bgst.org/medya-ve-yayincilik/turkiyede-yayincilik-alaninda-donusumler> (E. T. 18.05.2022).

URL-5: https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0zmir%27in_%C4%B0%C5%9Fgali (E. T. 15.04.2022).

URL-6: <https://www.haberturk.com/izmir-in-kurtulusu-tarihi-anlami-ve-onemi-izmir-in-kurtulusu-ne-zaman-ve-nasil-oldu-3518633?page=4> (E. T. 02.05.2022).

URL-7: https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0zmir%27in_Kurtulu%C5%9Fu (E. T. 02.05.2022).

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Aralık/December 2023, ss. 31-60.
Geliş Tarihi-Received Date: 06.10.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date: 25.11.2023
Araştırma Makalesi – Research Article

İBRAHİM EDHEM DESTANI'NIN KALİFORNİYA ÜNİVERSİTESİ NÜSHASI

(Copy of the Epic of Ibrahim Edhem at University of California)

Hazal GÜNEY*

ÖZ

İbrahim Edhem, dünyevi şeylerden vazgeçip kendini Allah yoluna adayan ve çeşitli kerametler gösteren önemli bir şahsiyettir. İbrahim Edhem'in hayatı, sözlü kültür ve edebiyatta müstakil bir hikâye olarak işlenmektedir. Özellikle kıssa, tasavvuf geleneğinde yer alan, dünya varlığından dervişliğe geçişin bir nişanı gibidir. Bu yüzden dini-tasavvufi metinler içerisinde önemli bir yere sahip olan İbrahim Edhem'in hayatı üzerine birçok menkıbe yazılmıştır. Üzerinde çalıştığımız nüsha da bunlardan biridir.

“Hikâyet-i Horasân Pâdişâhı İbrâhîm Edhem Hazretleri” başlıklı nüsha, “Kaliforniya Üniversitesi Türkçe Cönkleri Koleksiyonu”ndaki bir cönkten alınmıştır. Toplam 184 beyit ve dörtlüklerden oluşan metin, yeni harflere aktarılarak tanıtılmış ve üzerinde bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Edhem, cönk, destan, mesnevi, motif.

ABSTRACT

İbrahim Edhem is an important person who gave ups worldly things and dedicates himself to the path of Allah and clearly shows various miracles. The life of İbrahim Edhem is treated as an independent story in oral culture and literature. In particular, the parable is like a sign of the transition from worldly existence to dervishness, which takes place in the Sufi tradition. For this reason, many anecdotes have been written on the life of İbrahim Edhem, who has an important place in religious-mystical texts. The copy we are working on is one of them. The copy who titled 'Hikâyeti-i Horasan Sultan Ibrahim Edhem' was taken from a conc in the 'University of California Turkish Cönks Collection'. The text, which consists of a total of 184 couplets and quatrains, was introduced by transferring to new letters and some evaluations were made on it.

Keywords: İbrahim Edhem, cönk, epic, mesnevi, motif.

* Yüksek lisans öğrencisi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türk Halk Bilimi ABD,
hazal.gny24@gmail.com. ORCID: 0009-0003-0018-2932

GİRİŞ

İslam tasavvufunun önemli isimlerinden birisi olarak kabul edilen İbrahim b. Edhem, Horasan'ın Belh şehrinde dünyaya gelmiştir. Aslen Arap kökenlidir. Hayatı hakkında kaynaklarda çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bütün dünya mallarından vazgeçip Allah yolunu seçmesi ile bilinir. Tacını, tahtını terk etmiştir. Bu durum divan şiirine de konu olmuştur: “Her şahsı harîm-i Hakk’a mahrem mi sanırsın/Her tâc giyen çulsuzu Edhem mi sanırsın?” (Ziya Paşa).

Mekke’de uzun yıllar yaşayan İbrahim Edhem’in, keramet sahibi olduğuna inanılır. Bu da onun tasavvufta yer almasını sağlamıştır. “İbrâhim Edhem’in çeşitli kerametler gösterdiğine inanılması hayatını ve kişiliğini efsaneleştirmiş, bu efsaneler tasavvufî kitaplarda dile getirilerek bir dinî heyecan kaynağı oluşturmuştur. İbrâhim Edhem’in bilhassa Allah sevgisinin mal ve evlât sevgisinden üstün olduğunu göstermesi, Hızır’la arkadaşlık yaptığına inanılması, yaşadığı dönemde başta Ebû Hanîfe olmak üzere birçok kişiyle yakın dostluk kurması, kendi el emeği ve alın teriyle geçimini sağlaması, menkıbesinin halk arasında yaygınlık kazanmasına sebep olmuştur” (Albayrak, 2000: 295-296).

İbrahim b. Edhem’in hayatı, “İbrahim b. Edhem Destanı”, “İbrahim b. Edhem Menkıbeleri” ve “İbrahim b. Edhem Hikâyeleri” gibi eserlerde anlatılmış, çeşitli nüshalarda tanıtılmıştır. Üzerinde çalıştığımız “Hikâyet-i Horasân Pâdişâhı İbrâhm Edhem Hazretleri” başlıklı nüsha ise, “Kaliforniya Üniversitesi Türkçe Cönkleri Koleksiyonu”ndaki bir cönkten alınmıştır. Diğer nüshalar ile çeşitli benzerlik ve farklılıkları mevcuttur.

BULGULAR VE TARTIŞMA

1. Hikâyet-i Horasan Padişahı İbrahim Edhem Hazretleri

Kaliforniya Üniversitesi Türkçe Cönkleri Koleksiyonu’nun 27b-41a (33b-34a hariç)¹ varakları arasında yer almaktadır. 200x83 mm. ölçülerinde olan cönk, rik’a yazı türüyle kaleme alınmış olup mesnevi nazım şekliyle yazılmıştır. “Cönk 17” arşiv numarasıyla kayıtlı olan cöngün tarih kaydı bulunmamaktadır. Toplam 184 beyitten oluşan eserin içerisinde 2 şiir yer almaktadır.

Metin içerisinde bazı eksiklikler ve anlama uymayan ifadeler tespit edilmiştir. Eserin müstensihî tarafından atlanan mısralar, metinde bütünlük sağlamak amacıyla eş metinden (Söylemez, 2011) yararlanılarak tamamlanmıştır. Anlam

¹ Metin dışı yazılar yer almaktadır. Muhtemelen kopan sayfalar araya eklenmiştir.

bütünlüğü sağlamak için yapılan düzeltmeler ile birlikte dipnotlarda gösterilmiştir.

Eserin Vezni: Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

Eserin İlk Beyti:

Allâh'ın adıyla söze girelim

Hem Muhammed'e salâvât virelim

Eserin Son Beyti:

Söyledikçe sözümüz olmaz tamâm

Biz tamâm idek burada ve's-selâm

Eser her ne kadar aruz vezni ile yazılmış olsa da birçok beytin bu vezne uymadığı görülür. Beyitlerde çeşitli aruz kusurları yer alır. Metinde, dörtlük nazım birimi kullanılarak genellikle 8'li hece ölçüsüyle yazılan iki şiir vardır.

Arapça ve Farsça bazı kelimelerin yazımında yanlışlıklar yer almaktadır. Halk söyleyişlerine uygun telaffuzlar vardır:

- Derd>dert (30a/42)
- Garip>karib (40a)

Arapça tek heceli kelimelerde vezin zoruyla iki heceli okumalar yapılmıştır:

- Vakt>vakit

Bazı kelimelerde Eski Anadolu Türkçesi dil özelliklerine rastlanmaktadır:

- Varuban (30b/50)

2. Eserin Genel Muhtevası

Horasan ilinde İbrahim Edhem adında bir padişah yaşar. Bir gün padişah, ipek döşekler içinde yatarken bir rüya görür. Rüyasında sarayın damında biri dolaşır. Padişah ona sarayın damında ne aradığını sorar. Adam da onun devecisi olduğunu ve develeri kaybettiğini, damda onları aradığını söyler. Padişah adama damda devenin ne işi olduğunu söyleyerek kızar. Deveci de "Altun taht üzre Tañrı mı olur/Tañrısın isteyen böyle mi bulur" (28b/18), "Hâ benim bunda deve istedigüm/Hâ seniñ Tañrı'ya kulum didigün" (28b/21) karşılığını verir. İbrahim Edhem uykudan uyanır. Uykunun etkisinde kalan padişah, üç gün yemek yiyemez ve derdini kimseye söyleyemez.

Saraya bir gün herkesten habersiz bir kervancı gelir ve sarayda konaklamak istediğini söyler. Padişah buna izin vermeyince kervancı, padişahın da bir gün gideceğini ve bu dünyanın fani olduğundan bahseder. Birden ortadan kaybolan kervancı aslında Hızır Aleyhisselam'dır. Şaşkınlık içerisinde kalan padişah bu duruma çok üzülür. Ertesi gün askerleriyle birlikte ava giden padişah, uyan diye bir ses duyar. Bunun ona verilen üçüncü işaret olduğunu söyler ve kanlı yaşlar döker. O sırada bir geyik yanına gelir. “Bir yiyecek bulmayub kaldın mı ac/ Ya benim etime oldıñ mı muhtâc, Göge tutdı yüzini geyik hemân/ Didi bu şahıñ elinden el-emân, Tâcı tahtı koyup binmiş atına/ Tamâ’ ider bir lokmacık etime, Kaça kaçâ mecâlim kalmadı âh/ Bu zâlimden kurtar beni yâ İlâh” (31b/68-71) diyerek ortadan kaybolur. Padişahın akli başından gider ve atından düşer. At, saraya tek başına geri döner.

Padişah da nereye gittiğini bilmeden yola düşer. Yolda bir çoban ile karşılaşır. Çoban aslında onun sarayındandır. Üzerindeki bütün kıymetli eşyalarını çobana verir. Çobanın kepenek ve takkesini alarak giyer. Sürüyü de çobana bağışlar. Dünyevi şeylerden uzaklaşmaya karar verir ve derviş gibi yollara düşer.

Gittiği zaman iki aylık olan oğlu büyür ve padişahın tahtına oturur. Annesine babasını sorar. Annesi de babasının ava gidip bir daha gelmediğini ve onun yasını tuttuğunu söyler. Çocuk on sekiz yaşına geldiğinde saraya gelen bir müjdecî, ona babasını Mekke pazarında odun satarken gördüğünü haber verir. Bunun üzerine babasını bulmak için Mekke'ye gitmeye karar verir. Annesinin hâyır duasını alarak yola çıkar. Mekke'ye varan oğul babasını sorar. Babasının dağa oduna gittiğini söylerler. Padişah, saatlerce o dağa bakarak babasını bekler. Pazara gelen İbrahim Edhem karşısında oğlunu görür fakat ilk bakışta onu tanıyamaz. Oğlu onu geri götürmek ister. Bütün varlığını terk edip kendini Allah yoluna adayın İbrahim Edhem, karşısına hiçbir engel çıkmasını istemez ve Allah'a dua eder. Ya kendi canını ya da oğlunun canını almasını ister. Duası kabul olur ve oğlu hemen orada yere düşerek ölür. Sonradan çok üzülen İbrahim Edhem, oğluna bir ağıt yakar.

3. Metinde Yer Alan Motifler

3.1. Rüya:

Rüyalar, insanların olaylara bakışı ve gelecekteki olayları yorumlaması açısından önemlidir. Metinde yer alan rüya motifi, olayların bütününe etkiler. İbrahim Edhem'in gördüğü rüya onun için bir uyarıcı niteliğindedir. Rüyasında devecinin ona; “Altun taht üzre Tañrı mı olur/ Tañrısın isteyen böyle mi bulur. Tañrı bulunmaz bu beglik ile/ Da'imâ nefş arzûsın virmek ile” (28b/68-71) dediğini görür. Dünyevi şeylerden vazgeçip kendini Allah yoluna adaması gerektiği

mesajını vermek ister. Gördüğü rüya, yaşayacağı diğer olaylarla birlikte onun malını mülkünü bırakıp Allah yolunu seçmesini sağlar.

Tasavvufta, uyarıcı nitelikte olan bu rüyaların önemli bir yeri vardır. Görülen rüyanın, Allah tarafından gönderilen bir telkin olduğu düşünülmektedir. “Mısırlılar rüyaları tanrılardan gelen mesaj kabul etmişler ve buna göre açıklamışlardı” (Günay, 2008, s. 117). İbrahim Peygamber’in gördüğü rüya da bunlardan biridir. Oğlunu, bir emir olarak gördüğü rüya sonucu kurban etmek istemiştir. Yusuf ile Züleyha mesnevisinde de rüya önemli bir yere sahiptir. Yusuf’un gördüğü rüyalar da onun için uyarıcı nitelik gösterir. “Yusuf ile Züleyha hikâyesi rüya motifi üzerine kurulmuştur. Hikâyenin başında çocuk Yusuf’un gördüğü rüya hikâyenin sonunda gerçekleşir. Arada birçok olay yaşanır. Fakat Yusuf’un nihai yükselişi rüyaları doğru yorumlaması sayesinde gerçekleşir” (Daşdemir, 2012: 201).

3.2. Formülistik Sayı:

Sayılar, geleneklerin taşıyıcısı konumunda olup geleneksel kültürde en çok kullanılan sayılardan biri de “üç” sayısıdır. Genellikle bir olayın üç kez tekrarlanmasıyla karşımıza çıkar. İncelediğimiz metinde de İbrahim Edhem, gördüğü rüyadan sonra “üç” gün yemek yiyemez: “Üç güne değin ta’âmı yemedi” (29a/26). Kendisine verilen “üç” işaret olduğunu söyler ve bu durumdan etkilenerek ağlar: “Didi üç oldu bu hikmetler bize” (31a/62). Verilen mesajların üç kez tekrarlanması onu etkiler ve bu durumu telkin olarak görmesini sağlar.

Oğuz Kağan Destanı’nda Oğuz, “üç” gün “üç” gece annesinin sütünü emmemiştir. Annesi “üç” gün peş peşe aynı rüyayı görünce kendisine söyleneni yapar ve Oğuz, sütü emer. Yine aynı destanda yerin kızından olan çocukların adı “Üç-Oklar” olur.

Dede Korkut Hikâyeleri’nde de üç sayısı tekrarlanmaktadır. Bayındır Han, Begil’i “üç” gün av eti ile besler (Gökyay, 2022: 184). Bamsı Beyrek Hikâyesi’nde Deli Karçar, kız kardeşini Berek’e vermeye razı gelirken “üç” kez ağzından ikrar eyler (Gökyay, 2022: 79).

4. Yardımcı Tipler:

İnsanların zor anlarında yetişen ve onları zorluklardan kurtaran Hızır, Türk mitolojisinde oldukça yaygındır. Farklı şekillerde karşımıza çıkacağına inanılır. Bugün Anadolu’da devam eden inanişe göre eve gelen ihtiyaç sahibi geri çevrilmemektedir. Yardım isteyen kişinin Hızır olduğu düşünülür ve yapılan yardımın bolluk bereket getireceğine inanılır.

Metinde İbrahim Edhem, sarayına gelip konaklamak isteyen kervancıya karşı çıkar ve izin vermez. Bunun üzerine kervancı ona; “Kişi didi bākī fānī sanma sen/ Dūnyā için āhretiñi yıkma sen” (29b/38) cevabını verir. Ortadan kaybolan kervancı ise aslında Hızır Aleyhisselam’dır: “O ki kervāncı değil bir nās idi/ Şöyle kim Hızır İlyās idi” (29b/39).

Hızır destanlarda da kahramanların yol göstericisi ve yardımcısı olarak karşımıza çıkar. *Dede Korkut Kıtıabı*'nda Boğaç Han, Dirse Han'ın namertlerin sözüne inanıp onu yaralamasıyla Kazılık Dağı'nda tek başına kalır ve boz atlı “Hızır” ona görünüp yarasını üç kez eliyle sıgar (Gökyay, 2022: 39).

Metinde yer alan diğer yardımcı tipler ise Derviş ve Çoban’dır. İbrahim Edhem’in oğlu, babasının nereye gittiğini orada bulunan dervişe sorarak öğrenir: “Beni sorduñ devrişlere sorduñ/Oduna gitdigüm bildin” (41a).

Çoban ise yolda İbrahim Edhem ile karşılaşır: “Gider iken anda gördi bir çoban.” Kimliğini gizlemek isteyen ve üzerindeki ipek don, kavuk ve sarıktan kurtulmak isteyen İbrahim Edhem, çoban ile kıyafetlerini değiştirerek yoluna devam eder: “Pādişāhñ atlāzın giydi çoban/ Kepenegi şāh[a] virdi ol çoban” (34b/98).

Türkler için atın ayrı bir önemi vardır. Türk mitolojisinde, hikâyelerde, destanlarda adı geçen atlar, efsanevi özellikler gösterirler. Kahramanını başarıya ulaşmasında yardımcı olur ve kahramanın adı atıyla birlikte anılır; Oğuz Kağan-Alaca At, Köroğlu-Kırat, Er Töştük -Çal Kuyruk, Battal Gazi-Aşkar gibi. Bu atlar, kimi zaman olağanüstü özellikler gösterirler. Battal Gazi'nin atı Aşkâr insan gibi konuşur ve havada uçar. Köroğlu yiğitleri ile esir edilince Kırat kimse beğenip almasın diye kör ve topal taklidi yapar.

Metinde İbrahim Edhem atından düşüp oradan uzaklaştıktan sonra at, tek başına saraya döner. Bu durumu gören halk padişaha ne olduğunu merak eder ve ağlamaya başlarlar: “Atı kaçdı gördiler geldüğünü/ Bilmediler pādişāh noldugını/ Kavmi kabilesi heb ağladılar/ Aceb noldı şāhımıza didiler” (32a/ 74-75). Destanlarda da kahraman, atını yanından ayırmaz. Ayrılırsa orada bir terslik olduğu anlaşılır.

5. Av:

Dede Korkut Hikâyeleri'nde av önemli bir yer tutar. Oğuzların göçebe yaşamında ava çıkmak ihtiyaç olarak görünse de *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde eğlence amacıyla kullanıldığı görülür. Av törenleri hazırlanır. Kahraman ismini almak için av avlaması, kuş kuşlaması ve baş kesmesi gerekir. Üzücü bir olaydan, sıkıntıdan sonra ava çıkılır. Begil oğlu Emren'in Boyunda, Begil'in hanımı onun

üzüntüsünün geçmesi ve rahatlama için ava gönderir: “Sen gideli hânım, eğri yatan ala dağların avlanmamıştır, ava binsene, gönlün açılsın” (Gökyay, 2022: 186).

Metinde İbrahim Edhem, gördüğü rüyanın ve yanına gelen kervancının aslında Hızır Aleyhisselam olduğunu anlamanın verdiği üzüntüyle askerleriyle birlikte ava çıkmak ve gölünü eğlemek ister: “Varuban tagda şikâr eyleyelim/ Sahrâlarda könlümüz egleyelim” (30b/50).

6. Geyik:

Türkler için geyik, kutsal bir hayvandır. Bu nedenle geyik avlamanın uğursuzluk getireceğine inanılır. Anadolu’da hala kutsallığını korumaya devam eden geyiğin, boynuzları uğur getirmesi için bazı evlerin duvarlarına asılmaya devam etmektedir. Kötülüklerden ve kötü ruhlardan koruduğuna inanılır.

Geyik motifi Türk tasavvuf edebiyatında da karşımıza çıkar. *Menâkıbnâme*’ye göre Kaygusuz Abdal’ın, Abdal Musa’nın dergâhına girişi bir geyik sayesinde. Yaraladığı geyiğin bir kulübeye girdiğini gören Kaygusuz Abdal, onu yakalamak için kovalarken karşısına Abdal Musa çıkar ve ondan geyiği ister. Geyiğe saptığı okun Abdal Musa’da olduğunu gören Kaygusuz Abdal, onun geyik donuna büründüğünü anlar ve Abdal Musa’ya bağlanır.

Dede Korkut Kıtâbı’nda Bamsı Beyrek, Banıçiçek ile karşılaşmasını geyiğe borçludur. Ava çıkan Beyrek’in üzerine bir sürü geyik gelir ve birini kovalarken Banı Çiçek’in otağına varır. Banıçiçek geyikten pay ister ve Beyrek geyiği ona hediye eder. Aslında beşik kertmesi olan Banıçiçek’e Beyrek’i götüren geyik, onu yazgısına kavuşturmuştur. “Konuşan geyikler de, Türk halk edebiyatında çok görülür. Yalnızca insanlara yardım etmek için değil; insanlardan yardım dilenen geyikler de görülür” (Ögel, 2014: 130).

Metinde geyik, yol gösterici kimliği ve konuşması özelliğiyle karşımıza çıkar. İbrahim Edhem, ava çıkar ve karşısına bir geyik gelir: “Çıka geldi nâgehân bir geyicek” (31a/63). Padişah atıyla geyiği kovalarken yorgun düşen geyik konuşur ve ona: “Hak fasîh dili virdi aña söyledi/ Senünçün yarattı hâk beni/ Saña ne eyledim kovarsın sen beni/ Bir yiyecek bulmayub kaldın mı ac/ Ya benim etime oldıñ mı muhtâc” (31b/67-68) sözlerini söyler. Daha sonra Allah’tan onu kurtarmasını diler. Ortadan kaybolan geyik, İbrahim Edhem’i şaşkınlık içerisinde bırakır ve padişah her şeyini bırakarak o andan sonra yollara düşer.

7. Dua:

Türk halk anlatılarında dua ve beddua önemli bir yere sahiptir. Anlatıların başında genellikle çocuksuzluk sebebiyle yapılan dualarla karşılaşırız. Dua ile şekil değiştirme, dua ile zorlukları aşma gibi durumları da anlatılarda görmekteyiz.

Bunların dışında ölümü dileyen rüya da karşımıza çıkmaktadır. İkilem de kalan kahraman canının alınmasını dileyebilir. Bunun örneklerinden biri *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde Deli Dumrul'un ettiği duadır. Azrail Deli Dumrul'un hanımının canını almaya geldiğinde Tanrı'ya: "...alırsan ikimizin canını birlikte al/ Korsan ikimizin canını birlikte ko..." şeklinde yalvarır (Gökyay, 2022: 138).

Metinde de İbrahim Edhem kendini Allah yoluna adamıştır ve karşısına hiçbir engel çıkmasını istemez. Oğlu onu gelip götürmek istediğinde Tanrı'ya: "Yâ benim cânımı bu sa'at hemân/Ya anıñ cânın..." (39a/172) diyerek dua eder ve oğlu düştüğü yerde ölür.

SONUÇ

İbrahim Edhem'in hayatı, sözlü kültür ve edebiyatta müstakil bir hikâye olarak işlenmektedir. Özellikle menkıbe, tasavvuf geleneğinde yer alan, dünya varlığından dervişliğe geçişin bir nişanı gibidir. Bu yüzden dinî-tasavvufi metinler içerisinde önemli bir yere sahiptir. Eser, Türk kültürüne özgü izler taşır. Metin içerisine dörtlükler eklenmiş olup ağıt türünün örneği yer almaktadır.

Üzerinde çalıştığımız bu nüshanın, diğer nüshalardan benzerlik ve farklılıkları bulunmaktadır. Tanıtılan her nüsha, İbrahim Edhem menkıbeleri için faydalı olacaktır.

KAYNAKLAR

- Albayrak, N. (2000). *İbrahim b. Ethem*. 21, 295-296. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Daşdemir, Ö. (2012). *Halk Hikayesi Olarak Yusuf ile Züleyha*. İstanbul: Fenomen Yayıncılık.
- Gökyay, O. Ş. (2022). *Dede Korkut Hikayeleri* (6 b.). Yeditepe Yayınevi.
- Gökyay, O. Ş. (2022). *Dede Korkut Hikâyeleri* (6 b.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Günay, U. (2008). *Türkiye'de Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi* (6 b.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi* (5 b., Cilt 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Söylemez, M. M. (2011). *Dâstân-ı İbrâhim Edhem-Dâstân-ı Fâtıma-Dâstân-ı Hâtun* (2 b.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

EKLER

Ek-1: Metin

[27b] Hikāyet-i Horasān Pādişā[hı] İbrāhīm Edhem Hazretleri

Bismi'llahi'r-rahmāni'r-rahīm

1. Allāh'ın adıyla söze girelim
Hem Muhammed'e salāvāt virelim
 2. Bir hikāyet kılayım hem mu'teber
Mu'teberdir mu'teber key mu'teber
 3. Horasān'da bir pādişāh var-idi
Hükmi şarkdan garba dek geçer-idi
 4. Adına dirlerdı İbrāhīm Ethem
Māliki hadden ziyāde-idi hem
 5. Horasān'da ol mālik sultān-idi
Gāyet ile ehl-i fazl edyān²-idi
 6. İdem anıñ neyleyüb nitdigini
Horasān'dan Mekke'ye gitdigini
 7. İşit imdi Hak ne ibret eyledi
Hem āhir sultānlığı terk eyledi
- [28a]
8. Tahtı üzre bir gice yatmış-idi
Harīr atlāz döşege yatmış-idi
 9. Ol hāl ile hem yaturken düş görür
Düş ile sanki za'if de ol[ur]
 10. Tāmın üzerinde bir kişi gezer
Çünki tak tak idüb nesne arar
 11. İbrāhīm şāh çağırur sen ne kişi
Gice ile eylediñ bu işi

² *Edyān: Dinler*

12. Kişi eydür ben seniñ deveciñem
Deve yitürdim ben añ isterem

13. İbrāhīm Edhem bu sözü dinledi
Gazaba geldi bu sözi³ söyledi

14. Ey kişi şaşkun mısıñ yoksa deli
Hiç dām üzerinde deve olur mı

15. Pādişāh tahtında deve çıkar mı
İzi sıra issi⁴ gelüb bakar mı

16. Virim ki saña ben deve şimdi
[Alıp anı gidesin ive ive]⁵

[28b]

17. [Kişi eydür pādişāhım yatasın]⁶
Harīr⁷ atlāz döşege hem batasın

18. Altun taht üzre Tañrı mı olur
Tañrısın isteyen böyle mi bulur

19. Tañrı bulunmaz bu beglik ile
Dā'imā nefis ārzūsın virmek ile

20. Deli şaşkun bellidir bilmez misin
Kendüñe sen bir nazar kılmaz mısın

21. Hā benim bunda deve istedigüm
Hā seniñ Tañrı'ya kulum didigün

22. Şimdi seni deve deyü yiderim
Tācı tahtı başıña tar iderim

³ Metinde:

⁴ *İs: Sabip*

⁵ Eş metinden yararlanılarak tamamlanmıştır.

⁶ Eş metinden yararlanılarak tamamlanmıştır.

⁷ *Harir: İpek*

23. Deveci değil imiş gr ibreti
Ga'ib oldu syleyb de hikmeti

24. İbrāhīm uyandı uykudan
Mecnn ola dahı yazdı dahı gaygudan

25. İrtesi gn yzi de hiç glmedi
[29a] Kalmadı sabru da nidesin bilmedi

26. ç gne değin ta'amı yemedi
Bu dşn kimseye hiç dimedi

27. Mell oldugunı anıñ bildiler
Kavmi kabilesi cmle geldiler

28. [Di]diler ey pādiřāhımız noldı siz[e]
Bu melllikden haber virñ bize

29. Pādiřāh bunlara[a] hiç sylemedi
Bu hāli hiç kimseye şerh eylemedi

30. Kapucılar sāf sāf turmuş-idi
Tahtı zr[e] kendi oturmuş-idi

31. İşit imdi dahı hāl noldı meger
Karşusından geldi bir heybetl er

32. Yile yile geldi Ethem'e o er
Korkusu yok kimseden itmez hazer

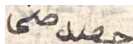
33. Kapıcılar ne kişidr bilmedi
[29b] Hiç birisi nutka kādir olmadı

34. Doğrulup gitdi hemān ol saraya
Kimse māni' olmadı araya

35. İçeri girp řāha virdi selam
Syleyiserdr biraz ibret kelam

36. Didi kim yolcıyam geldim
Sarāya konmak diledim
37. Pādişāh sarāyıdır iş bu sarāy
Pādişāh sarāyına kervān konar
38. Kişi didi bākī fānī sanma sen
Dünyā için āhretiñi yıkma sen
39. O ki kervāncı değil bir nās idi
Şöyle kim Hızır İlyās idi
40. Ol ki sebep oldu gelüb gitmege
İbrāhīm şāha işāret itmege
[30a]
41. Söyledi aña biraz ibret-kelām
Nā-bedīd oldu aradan ve's-selām
42. Anı görüp İbrāhīm' in tākatı
Yine oldu derd üstüne dert katı
43. Yine kanlı yaşı dökdi gözlere
Didi iki oldu bu hikmet bize
44. Şöyle kim görmüş idi hissei
Deveciden almış idi hissei
45. Ol anıñ gussasını⁸ çeker⁹ iken
Ne hayāldür iş bu hayāl dir iken
46. Pādişāhıñ hiç [mecāli kalmadı]
Kaldı¹⁰ hayretde nidesin bilmedi

⁸ Eş metine göre düzeltildi. Metinde:

⁹ Metinde:

¹⁰ Metinde:

47. Nutkı tutuldı söylemez dili
İrmez oldu dahı nesneye eli

48. Sen bilürsiñ hālimi yā Rabbenā
Deyüben ağladı ol yana yana

[30b]

49. İrtesi gün itdi şol hādimplere
At eyerleñ binelim dir anlara

50. Varuban tagda şikār eyleyelim
Sahrālarda köñlümüz egleyelim

51. Cümle asker binüben varalum
Bu halimiz neye irer görelüm

52. Pādişāhıñ cümle emrin bildiler
Atı tonı cümle hāzır kıldılar

53. Heb tevābi¹¹ düşdi şāhıñ yanına
Uydılar ol Horasān sultanına

54. Çekdi askeri çü gitdi yolına
Avlayuben gitdi semen¹² iline

55. Degil şāhıñ hāli noldı pes anda
Yoğdı aklı hem anıñ başında

56. Askerinden ayrı düşdi pādişāh

[31a] Nerye gitdigini bilmez o şāh

57. Döndi bir tağ üstüne tağa gider
Bir nidā anıñ kulağına gir[er]

¹¹ Tевābi: *Bir kimse ile berāber bulunan, ona rābi olan kimseler, maiyet.*

¹² Bolu ilinin güneyinde bir dağ adı.

58. Meşgûl oldu dahı kendi hâline
Ol nidâyı komad[1] kulağına
59. Soñ āvāz didiler intebih¹³
Yine kapladılar anı intebih
60. Yani uyanmazdan öñdün uyandı
İbrāhīm iş bu āvāz dinledi
61. Yine dert üstüne dert oldu katı
Kalmadı sabrı tükendi tākātı
62. Yine kanlı yaş döküldi gözlere
Didi üç oldu bu hikmetler bize
63. Pādişāh hem bu söz diyicek
Çıka geldi nāgehān bir geyicek
64. Ol geyiğin ardı sıra pādişāh
[Atı] sürüben anı kodı ol şāh
[31b]
65. At önünce geyicek kaçır hakīr
Kaça kaça āciz oldu ol hakīr
66. Cān çağazı acıyub gör neyledi
Hak fasīh dili virdi aña söyledi
67. Senünçün yarattı hāk beni
Saña ne eyledim kovarsın sen beni
68. Bir yiyecek bulmayub kaldın mı ac
Ya benim etime oldıñ mı muhtāc
69. Göge tutdı yüzini geyik hemān
Didi bu şāhuñ elinden el-emān
-

70. Tācı tahtı koyup binmiş atına
Tamā' ider bir lokmacık etime

71. Kaça kaça mecālim kalmadı āh
Bu zālimden kurtar beni yā İlah

72. İşitdi Ethem yüzi oldu kadīd
O yerden geyik oldu nā- bedīd

[32a]

73. Düşdi atdan pādişāh gör ibreti
Yine bī-hūş aldı göz bu ibreti

74. Atı kaçdı gördiler geldüğünü
Bilmediler pādişāh nolduğunu

75. Kavmi kabīlesi heb ağladılar
Aceb noldı şāhımıza didiler

76. Yine girü söz başına geledüm
Pādişāhın noldı hālin bilelüm

77. Ol geyigün sözün işitmiş idi
At üzerinden düşmüş idi

78. Dinle andan bak felegiñ işine
Bir zamān akı gelmedi başına

79. Kalkdı yerinden atını bulmadı
Nereye gittiğini bulmadı hem

80. Bir kezin¹⁴ gögsün gerüb āh eyledi
Bir yabana doğru azm eyledi

[32b]

81. Şol kadar kim ağladı çıkdı üni
Göz yaşı ısladı [hem] esbabını

¹⁴ Gezgin: Defa, kez

82. Gider iken anda gördi bir çoban
Kendi kulıdır meger ol bir gulām

83. Sirtına almış kepenegi çoban
Kendi kuluydı yine ol çoban

84. Sahrālarda güder idi koyunu
Pādişāh emrine eydi boyunu

85. Pādişāh [di]di kim ana ey kul
Bir sözüm var söyleyem kılāñ mı kabul

86. Harīr tonlarımı vireyim saña
Ol kepenegi bağışlagıl bana

87. Kavığı sarığı vireyim saña
Ol keçeden külāhı virgil bana

[33a]

88. Tizrek ol bu işi işleyelim
Birbiriyle tonları değışelüm

89. Çoban eydür ben seniñ karavaşın
Bitürürem ben seniñ becid¹⁵ işiñ

90. Pādişāhım ben saña ne diyeyim
Senin tonlarını nice giyeyim

91. Ben bir ednā kulum ey pādişāh
Sen bir ālem üzre olan pādişāh

92. Bu koyunlar dahı seniñ turur hem
Esbābıñı giymege ben kıluram

93. Pādişāh didi sözüm eyle revā
Ben dahı şimden gerü itmem ezā¹⁶

¹⁵ *Becid: Çabuk, acele, çok gerekli.*

94. Bu davarı da saña bağışladım
Dahı saña ne dilersen işledüm

95. Şol libası kaftānlarımı giyesin
Yerimi hiç kimseye dimeyesin

[34b]

96. Soyunub virdi şāha tonları
Ehl-i gök kıldı teferrüc anları

97. Bakdılar ol pādişāhın işine
Ol keçe külāhı giydi başına

98. Pādişāhın atlāzın giydi çoban
Kepenegi şāh[a] virdi ol çoban

99. Ol iş için ikisi ivişdiler¹⁷
Birbiriyle tonların değıştiler

100. Gök melekleri anı heb gördiler
Bu işe <key> pek taaccüb kıldılar

101. Dediler İbrāhīm Ethem neyledi
Fāniyi bākīye tebdil eyledi

102. Dünyānın çepel tonın çıkardı ol
Āhiret hil'atını kıldı kabul

103. Döndi didi İbrāhīm kim ey çoban
[35a] Kimse dime beni zinhār çoban

104. Çoban ile sözi hatm idi tamām
Togrulub gitdi yolına ves-selām

105. Gitdigi vaktin bir oğlu var idi

¹⁶ Ezā: Ezijet, sıkıntı verme, incitme, üzüntü, cefā, cevr.

¹⁷ İvişmek: Acele etmekte yarışmak, hep birden acele etmek.

İki aylık anasına yâr idi

106. Hizmet iderdi aña hem anası
Ananıñ hem ol idi bir dânesi

107. Yigit oldu anasının bahtına
Çıkdı oturdı atasınıñ tahtına

108. Bir gün didi dinle ana [sö]zümi
Tañrı atasız mı halk itdi¹⁸ beni

109. İlleriñ atası var görmez misin
Benim atam noldığın bilmez misin

110. Tacı tahtı issiz imiş neydeyim
Beni garibi öksüz itmiş neydeyim

111. Anası eydür yigitler merdānı
Yine tāze eyledün sen derdümi

112. Anı gördüm bir gün bindi atına
[35b] Askeri cem' eyledi heb katına

113. Gitti şol tağ üstüne toğru ava
Ol vakitden berü gelmedi eve

114. Soñra atı geldi kendi gelmedi
Kancaru gitdigini ālem bilmedi

115. Ol vakitden berü yasın tutarım
Sen ne bilürsün ben anı bilürüm

116. Diñledi yigit anasını hemān
Atasıçün ağladı ol pehlivān

¹⁸ Metinde:

117. İşit imdi yigit anda neyledi
Nice yıllar hükm hükümet eyledi

118. On sekiz yaşına girdi pehlivān
Misli yok idi ālemde ol zamān

119. On sekiz yıldan soñra söz ucu
Çıka geldi yigide bir mücdeci

120. İtdi bir haber sözüm var pādiřāh
Baña ne hil'at idersin pādiřāh

121. Yüz sürüben döşege irmişim
[36a] Mekke şehrinde atañı görmüşüm

122. Arkasıyla tağdan ol odun çeker
İletüb Mekke bāzārında satar

123. Mālī mülki terk idüb çeker ezā
Anda devrişlere olmuş kethüdā

124. Yigit anda işidicek bu sözi
Yine toldı yaşıla dertli gözi

125. Ol kişiye yine yigit söyledi
Lutf idüben aña hil'at eyledi

126. Döndi didi askerine geliñüz
Atı tonı cümle sin hāzırlanuz

127. Mekke şehrine varuben idelüm
Dertli atañın yüzine görelüm

128. Cümle askeri yanı sıra bindiler
Anda tācir sıfātına girdiler

129. Pādiřāhın atın çekdiler ey cān
Önünce bindi atına ol civān

130. Sakınmazdı gözüne degmeden [Yigidi gören gözden sakını]¹⁹

[36b] Cümle sultānda yoğ-idi takımı

131. Oğlınıñ derdine düşdi anası
Ananıñ hem ol idi bir dānesi

132. Tāzelendi gine bağırıñ başı
Yine akutdıñ gözümüzden yaşı

133. Sen gidicek ben fakīr ne eylesün
[Bu karībi kanda koyub gidesin]²⁰

134. Hasreti atañ için ağlar idim
Seniñ ile gönlümü egler idim

135. Bu kez iki derdime ağlayayum
Kimiñ ile gönlümü egleyeyüm

136. Gördi ananıñ āhı zārın pehlivān
Atdan indi boynunu kocdı²¹ hemān

137. Anacığım Mekke'ye ben varayum
Atamı alub da girü geleyüm

138. Varuben saña getürem merdüñi
[37a] Giderem hem gönlündeki derdünü

139. Ana didi ey oğul nidem seni
Korkarın ki derde koyasıñ beni

140. Yüregümde bir acı var bilürüm
Korkarım ki saña mahrüm kalırum

141. Pes anası oğluyla sarmaşdılar
Nevha kılub ikisi ağlaşdılar

¹⁹ Eş metinden yararlanılarak tamamlanmıştır.

²⁰ Eş metinden yararlanılarak tamamlanmıştır.

²¹ *Kocdı: Kucaklamak*

142. Çekdi gafile develerini hemān
Mekke'niñ yoluna oldılar revān
143. Yalıñuz koydı da gitdi anasını
Anası gönderdi ol bir danesini
144. Yigit anda katlanub²² yol kahrına
İrüşiben geldi Mekke dārına
145. Dolaşuben geldi Mekke dārına
Varuben indi Mekke bāzārına
146. Mekke ehli gö[r]diler bu askeri
[37b] Aceb kaldı göricek her biri
147. Gördi ol yigit bölük devrişleri
Diñle imdi anda olan işleri
148. Sordı siziñ içinizde var mıdur
Adı İbrāhīm Ethem var mıdır
149. Haber aldım siz[e] olmuş kethüdā
Anıñ için mücdecı geldi bize
150. Devrişler işitdi bu sözi
Dediler kim bunda vardur ol kişi
151. Şimdi ip aldı ve balta beline
Oduna gitdi şu sahrā iline
152. Dāimā ol tağa oduna varur
Şol depeden aşuben şimdi gelür
153. Ol haremdan ağlayu taşra çıkar
Gelecegi depeye togrı bakar

²² Metinde:

154. Çünkü depeyi gözetdi pehlivān
Ol depeden bir kişi açdı revān

[38a]

Tacı tahtımı Horasan' da
Malı mülki koyup anda
On sekiz yıl gelüb bunda
Odun çeken babacığım

Hakk'ın ibretine bakub
Kalkub anda yola girüb
Hak emrine boyun virüb
Odun çeken babacığım

Hakk'ın ibretine bakub
Anamı hasret oduna yakub
Kolcağazına ip dakub
Eyzan

Anın beni iki aylık koyub
Kalkub ava gidem diyüb
Gelüb devriş tonın giyüb
Eyzan

Çıkub Mekke'niñ iline
Asāsın almış eline
Sokub baltayı beline
Eyzan

Kamu mülkini terk idüb
Beni öksüz yetim koyub
Hak emrine boyun virüb
Eyzan

155. Söyledi iş bu firākı pehlivān
Atasına yönelüb oldı revān

[38b]

156. Ana varuben elini öpeyim

Ata hakkın yerine getüreyim

157. İletem anı anamıñ bahtına
Çıkarayım yine kendi tahtına

158. Böyle deyüb atına pes old[1] hoş
Atasınıñ gözi oldı aña düş

159. Gördi Ethem karşusunda bir yigit
Çıka geldi ol aradan pes işit

160. Bir sürürlük düşdi Ethem göñlüne
Görmemişdi öyle yigit ömründe

161. Kendi oğlu olduğun bildi heman
Göge tuddı yüzünü didi heman

162. Dedi ey âlemleri var iden
Âdemi âlemde izhâr eyleyen

163. Ol zamân düş eylediñ ibretlere
Vâkıf eylediñ beni hikmetlere

[39a]

164. Mâli mülki bırakdırdıñ baña
Tâcı tahtı koyub tapu kıldıñ saña

165. On sekiz yıl boyun virmiş iken
Kulluğuña biraz boyun virmiş iken

166. Göñlüm hikmetleriñle tolmuş iken
Sohbet-i halkdan²³ ırāk olmuş iken

167. Pâdişâhlık terk ide gelmiş iken
Hak yoluna nefsim uymuş iken

²³ Metinde:

168. Yine bir kişi saldıñ bugün bana
Cihānı zulmet ider başımıza

169. Olub iletse gerek beni eve
Emecigüm gidse hevā yire

170. Dilerim senden ey bārī hudā
Kılma musallat bunı bugün baña

171. Ata ogul bir yere dirmeyesin
Emecigüm yellere virmeyesin

172. Yā benim cānımı bu sa'at hemān
[39b] Ya anıñ cānın diyince düşdi oğlan

173. Sanki yay içinden ok çıkar gibi
Uruben şol nişānı yıkar gibi

174. Öyle çıkdı Ethem ağzından duā
Yigidiñ yakdı cānın aldı hüdā

175. Düşdi yigit bak felegiñ işine
Üşdi devrişler oğlanıñ başına

176. Cümle ālem ükrüşüb ağladılar
Anı hem tatarca²⁴ tutdı sandılar

177. Gördiler kim canını virmiş Hak'a
Anı görüb kaldılar cümle tana

178. Üşdi anıñ başına yüz biñ kişi
İbrāhīm Ethem de gördi bu işi

179. Bakdı gördi anda olan işlere
Dahı neler gelir bu dertlü başa

²⁴ Tatarca: *Karın ağrısı.*

[40a]

180. İbrahim Edhem didi ben varayım
Girü duruñ bir nice kim göreyim

181. Halkı aralayup da geldi revān
Oturuben oğlumı koçdı hemān

182. Başını hem dizine aldı ata
Bir nazar kıldı didi vā firkatā

Baba arzulayup gelen
Bu hāl ile muti' olan
Ata okuylan ölen
Yigit oğlu karīb oğlu

Anañ hasretiñi çeksın
Gele deyü yola baksın
Babañda kokuñı²⁵ çeksın
Yetim ogul karīb ogul

Babañ devriş tonın giydi
Mālı mülki saña virdi
[40b] Bugün heb illere kaldı
Yigit ogul karīb ogul

Rızāullāh babañ cehdi
Kara imiş anıñ bahtı
İssiz koydıñ tacı tahtı
Yetim oğlum karīb ogul

Ata okı seni yıkdı
Kamu iller bize bakdı
Firākıñ yüregim yakdı
Yigit oğul karīb oğul

Tācir sıfātına girdiñ

²⁵ Metinde:

Gelüp bunda beni bulduñ
Yigitligiñ yile virdim
Yigit ogul karīb ogul

Seni evde turur dirdim
Tahtımda oturur dirdim
[41a]Muradım yıllere virdim
Yetīm oğul karīb oğul

Anañ aklını yitürsiñ
Hasretiñ dile getirsiñ
Tahtıña iller otursiñ
Yigit ogul karīb ogul

Bülbülüm güllere virdim
Emeğüñ yellere virdim
Esbābım kullara virdim
Yigid ogul karīb ogul

Beni sorduñ devrişlere sorduñ
Oduna gitdigüm bildiñ
Bağrım²⁶ delik delik deldiñ
Yigid ogul garīb ogul

183. Bir nazar kıl bu feleğin işine
Ne getürdi Ethem oğlu başına

184. Söyledikçe sözümüz olmaz tamām
Biz tamām idek burada ve's-selām

Fā'ilātün Fā'ilātün Fā'ilāt
Allahümme Sallī Ala Seyyidinā Muhammed

Ek-2: Tıpkıbasım Örneği:

²⁶ Metinde:

حکایت حوصان باد شاہ ابراهیم ^{اسلام}
حضرت تندی 276
بسم اللہ الرحمن الرحیم
اللہم اذیلہ سوزہ کیره لم
هم بخوده صلوات و بر لیم
بر حکایت قلیم هم معتبر
معتبر در معتبر کی معتبر
خر صانده بر باد شاه و اردوی
عالم نسر قدان غر بد کیم ایدی
ادینه و بر لوی ابراهیم التهم
مالکی حدان نه یادیدی هم
خر صانده اول مالک سلطانندی
عنا نوله اهل فضل ادیانندی
ایدم انک نلیوب نند بکنی
خر صانده مکیم کندی کنی
اشقت ایمدی حق نصرت ایدی
هم اخی سلطانلی تر کدی ایدی
صحت

350
 کسبیه دیمه بنی زنهادر چبان
 چو بان ایله سوزی ختم ایدی تمامه
 طوغرولوب کندی یولنده واسلام
 کندیکی وقتاین براغلو وار ایدی
 ایکی ایلق انا سننه یار ایدی
 خدمت ایدردی اکا هم اناسی
 انا تک لهم اول ایدی بر دانسی
 یکت اولدی انه سنک بچنتنه
 چقدی اولوردی انه سنک تحنینه
 بر کون دیدی دکله انا زومی
 تگری انا سیز می خایق ایدی بنی
 ایلمر یلک انه سبی وار کوزماز می سنک
 بنیم انا م نولدی غیرن بامز می سنک
 تاچی تختمی اسینر اتمش نیدیم
 بنر غریبی او کسوز اتمش نیده ایم
 انه سبی ایدر یکنل مردانی
 نینه نازه ایلدورک سن در دومی
 انی کوردم بر کون بندری انیله

مراد مه بللره ویردم
 419 یتم اوغول قریب اوغول
 آنکه عقلمنی یقور سیک
 خست تگه دایلم کتور سیک
 شکتیکا ایلمس اوغور سیک
 یکید اوغول قریب اوغول
 بولبو لوم کولتور ویردم
 امکو که بللره ویردم
 آلبا بتم قورلره ویردم
 یکید اغول قریب اوغول
 چنی حور دکر دور سیک
 اودوننه کتوریکوم بلد کر
 در نام دلک دلک دلک
 یکید اوغول غریب اوغول
 بر نظر قریب بوقلا کیک ادرینک
 ناکتور دی التمام اوغول ناکتور
 سوزلر کیم سوزوم من اولم تام اندر
 بیز تمام ایدرک بوراده والسلام ومع
 فاعلات اعلات اعلات کفاهی
 اللهم علی سیدنا محمد

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Aralık/December 2023, ss. 61-72
Geliş Tarihi-Received Date: 24.10.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date: 25.11.2023
Araştırma Makalesi - Research Article

ORTAÇAĞ AVRUPASINDA KORKULAN KADIN FİĞÜRLERİ VE CADILIK (Feared Female Figures and Witching in Medieval Europe)

Aleyna DURMUŞ¹

“Efsuncu kadını yaşatmayacaksın” *İncil, Çıkış 22:18*

ÖZ

Cadı ve Cadılık Ortaçağ Avrupasında kendisine önemli yer edinmiş kavramlardır. Toplumdaki inançlara bakıldığında cadılık ve büyücülüğün varlığına rastlamak da mümkündür. Cadılar, kendilerine verilen büyü diye adlandırılan doğüstü gücü iyiye ya da kötüye kullanabilen varlıklar olarak inanılmaktadır. Cadılığın genellikle anneden kızına geçtiği düşünülmektedir. Nadir olarak da oğluna geçmektedir. Bazen de kadınların eşleri bu suçlamalara maruz kalacaktır. Batı dünyasında Ortaçağ Avrupa’sında cadılığa inanıldığına dair kanıtlar mevcuttur. Hatta Hristiyanlığın başlangıç dönemlerinde cadılığa dair sivil ve kilise yasaları vardır. Krallar, doğüstü varlıklar olarak adlandırdıkları cadıların uygulamalarını batıl olarak vurgulamaktaydılar. Kötü bir iş yaptıkları düşünülen bu varlıklar için ağır cezalar uygulanmaktaydı. Bu cezalara bazen idam bile dâhil edilmiştir. Bu meselenin bir de sınıfsal farklılıkları mevcuttur ki bu da büyü ile cadı arasındaki o dönemki ayrımı göstermektedir. Üst sınıftan ezoterik bir bilimle uğraştığı savunulan erkeklerin yaptığı uygulamalar büyü olarak adlandırılırken, fakir ve eğitimsiz olan kadınların uygulamaları ise cadılıkla adlandırılmaktaydı. Bu çalışmada Ortaçağ Avrupa’sının korkulan kadınları yani cadılık kavramını ele alıp uygulamalarına bakacağız.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ Avrupası, Cadılık, Cadı Avı, Büyücülük, Sihir.

ABSTRACT

Witch and Witchcraft are concepts that gained an important place in Medieval Europe. When we look at the beliefs in society, it is also possible to come across the existence of witchcraft and sorcery. Witches are believed to be beings who can use the supernatural

¹ Yüksek lisans öğrencisi. Erzurum Teknik Üniversitesi. Ortaçağ Tarihi ABD.
aleyna.durmus77@erzurum.edu.tr. ORCID: 0000-0002-2138-6075

power given to them, called magic, for good or evil. Witchcraft is generally thought to be passed from mother to daughter. It is rarely passed on to his son. Sometimes, women's husbands will be subject to these accusations. There is evidence in the Western world that witchcraft was believed in Medieval Europe. In fact, in the early periods of Christianity, there were civil and church laws regarding witchcraft. Kings emphasized the practices of witches, whom they called supernatural beings, as superstitious. Heavy penalties were imposed on these beings who were thought to have done a bad job. Sometimes even death penalty was included in these punishments. There are also class differences in this issue, which shows the distinction between magic and witches at that time. While the practices of upper-class men, who were claimed to be dealing with an esoteric science, were called magic, the practices of poor and uneducated women were called witchcraft. In this study, we will discuss the concept of witchcraft, that is, the feared women of Medieval Europe, and look at its practices.

Anahtar Kelimeler: Medieval Europe, Witchcraft, Witch Hunts, Witchcraft, Magic.

GİRİŞ

Lois Martin'e göre cadı kelimesi bilge kadın anlamına gelmektedir. Cadı avını da erkek egemen olan toplumların kadından ve kadına ait olanın korkusundan kaynaklanan ve aynı biçimde kadına yönelen bir şiddet olduğu yönünde açıklamaktadır. Müellife göre cadı avı erkeğe aittir ve gerek Hz. Meryem ve Hz. Havva örneklemesinden ötürü kadını hedef alan birtakım korkuların sonucunda gerçekleşen bir olaydır (Şentürk, 2010: 210-211). Sihir ise birçok farklı anlama sahipken Cessâs, Fahreddin er-Râzî ve Ebü'l-Bekâ bunu "kötü ruhlu varlıklar tarafından ortaya koyulan bazı eylem ve gösteriler, oluş biçimi belli olmayan bir olayı gerçek dışı biçimde gösteren işlemler" olarak tanımlanmıştır (Çelebi, 2009: 170).

Cadılık genel tabiriyle tarihi, dini ve antropolojik kaynaklarda sihir ve büyü yetenekleri olarak tanımlanmıştır. Cadı da bu uygulamaları gerçekleştiren kişiye yani kadına denir. Batı dünyasında işlev olarak cadı şeytanın farklı görüntülerinden biridir. Geleneksel olarak bilinen cadı bilşiğine göre insanlara büyüyle zarar veren cadılar güçlerini kendileri temin edemezler. Şeytanlar ve cinlerinden yardım alırlar. Yardım almadan onlar bir hiçtir. Luther ve Calvin gibi bazı batılı din adamları da cadıların ölümle cezalandırılmasını istemişlerdir. Cadı avları ilk kez XV. yüzyılda Fransa'da, Almanya'da ve İtalya'da görülmüştür. On

beşinci yüzyılda cadı avları büyük bir kriz dönemine girilmeye sebep olmuştur. Ayrıca İslam dininde büyünün ve büyücülüğün kesinlikle yasak ve günah olduğu birçok sure ve ayette belirtilmiştir. Ancak Hristiyan dünyasında yapıldığı gibi yakıp yıkıp yok etme gibi bir yaptırıma hiçbir zaman bağlanmamıştır. Ortaçağ Avrupa'sında tam tersi olmuş ve Engizisyon mahkemelerinde 1320'de çıkarılan papalık bildirisiyle cadılıkla suçlanan herkes yargılanmıştır (Gün ve Şahinoğlu, 2015: 29-30).

Ortaçağ Avrupa'sında Brain Levack büyücülüğün iki türü olduğunu belirtmiştir. Birincisi; zararlı veya kara büyüdür. Ölümler, hastalıklar, mahsul kıtlığı, fırtınalar gibi büyüler kara büyülerdi. Levack'a göre cadıya inanan tüm toplumlarda cadılar, bir tür doğaüstü gizemli güce sahip bireyler olarak kabul edilmiştir. Büyücülüğün diğer türü ise; beyaz büyücülüktür. Falcılık, kayıp eşyaları bulmak, hastaları iyileştirmek ve düşman tespit etmek beyaz büyücülük örneklerindedir. Bu büyücülük türünde şeytanla iş birliği mevcuttur ve cadı suçlamalarının kaynakları niteliğindedir (Karabacak, 2018: 3-4).

BULGULAR VE TARTIŞMA

1. Cadılık

Büyücülük kelimesi erken modern Avrupa'da en geniş anlamıyla "bir tür olağanüstü, gizemli, okült, doğaüstü güç aracılığıyla zararlı eylemlerin gerçekleştirilmesi" (Levack, 1995a: 4) olarak kullanılmıştır. Büyünün sert ve uyulması gereken kesin kuralları vardır. Bir tılsımın ezberlenmesi, ayinin eksiksiz yerine getirilmesi, büyücüye konulmuş olan tabu ve kurallara kesin uyma bunlardan bazılarıdır. Herhangi biri dahi ihmal edildiği takdirde büyü başarısız olacaktır (Malinowski, 1990: 74).

Tarihte bilinen ilk cadı Endor bilicisi Endora'dır. Bu kişi M.Ö. X. yüzyılda İsrail'in ilk kralının nasıl öldüğünü söylemiştir. Avrupa'da da büyücü ya da cadı yakma olayları III. yüzyılda başlamış olup Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı kabul etmesiyle cadılık resmileşmiştir (Tekin, 2015: 311). Cadıların varlığı eskiye dayansa da yok olması gereken bir düşman olarak görülmeleri sonraki dönemlerde olmuştur. Avrupa'nın en karanlık tarihlerinden biri olan cadı avının yaşandığı tarihlerde Amerika keşfedilmiş, Galilei, Descartes, Bacon gibi ünlü bilim adamları yaşamışlardır.

Cadı olarak adlandırılanlar özellikle kadınlardı. Kadınlara karşı takınan bu yok etme üzerine kurulmuş kötücül tavır daha sonraki dönemlerde de Yahudilere ya da farklı etnik kökene ve dine sahip kişilere de böyle davranılmasına uygun ortam hazırlamıştır (Aksan, 2013: 356). Korkulan kadınlar, cadılardır. Cadılar korkunç tepkiler verilen kadınlara biçilmiş toplumsal bir roldür. Kendilerine cadı yaftası yapıştırılmış bu korkunç denilen kadınların karşıt grubu olarak da cadı avcılarını türemiştir (Karaküçük, 2010: 41).

Avrupa tarihinde ilk kez 1293 yılında rastlanan cadı kavramı olarak karşımızda varlık gösteren bu kişiler şehirlerden uzak, karanlıkta tek başına yaşayan, kılığı kıyafeti düzgün olmayan, omzunda kamburu olan, çirkin yüz hatlara sahip yaşlı ve kötülük olsun diye insanlara sihirli iksirler yapan, çocuk hırsız ve muskalar yazıp fal bakan bir masal karakterinden ibarettir. Bu olumsuz özelliklere sahip olan geleneksel cadı rolü ileriki yıllarda karşımıza masallardaki karakter olarak değil yaşayan bir varlık olarak çıkacaktır.

Cadının insanlar arasına karışması ve Avrupa topraklarında yürütülen cadı avının başlamasıyla beraber şeytan da ortaya çıkacaktır. Cadı, şeytanın bir gün yeryüzünde kuracağı krallığı tesis etmesi için emrindedir. Bu söylem Katolik Kilisesi tarafından ortaya atılmış bir söylemdir. Hristiyanlık tarihinde şeytanla cadının kötücül amaçlarla iş birliği yapması erken dönemlerde ele alınan bir konudur (Akın, 2005: 14-15).

2. Cadılık ve Kadın

Batı Ortaçağ'da halk üzerinde kilisenin, kadın üzerinde erkeğin, köylülerin üzerinde ise toprak sahibinin egemenliği hâkimdi. Kadın-ebe-sağaltıcı üçlüsü ise bu hiyerarşiye ve kurulu düzene meydan okumakta, tehdit oluşturmaktaydı. Kiliseye göre bilge kadınlar ve cadılar hastalıkları tedavi edemezler ve ediyorlarsa da bu başarının sadece kendilerine ait olmadığı ve şeytanla iş birliği sonucu elde ettikleri görüşü mevcuttur. 1563'te yayımlanan *Malleus Maleficarum* adlı Ortaçağ cadı avı metninde geçen bir paragrafta: "*Katolik inancına ebelerden daha fazla zarar veren kimse yoktur. Eğitim görmemiş bir kadın sağaltıcılığa kalkarsa cadı olduğuna hükmedilir ve öldürülür*" denilmektedir.

Ayrıca Ortaçağ Avrupa'sında öldürülen kişilerin çoğu kadındı. Cadılıkla suçlanan erkeklerin çoğu ise cadı kadınların ya kocaları ya da oğullarıydı. 16 ve 17. yüzyıllarda Finlandiya, İtalya, İskoçya, Rusya gibi çok geniş bir coğrafyada yüz

binlerce köylü kadın, cadı avının kurbanları seçilmişler ve korkunç bir şekilde işkence edilerek öldürülmüşlerdir (Türkmen, 2011: 24). Cadı denildiğinde akla kadın gelmelidir. Ortaçağ ve modern dönem cadı kavramından önce antik çağ cadılığı için söylenenler yine kadını hedef alan cinstendir. Çocuk düşmanı varlıkları dişi demonlar, dişi hortlaklar ve tanrıçalar da yeryüzünde Diana, cehennemde Hekate, Empusa, Lamia, Gello gibi farklı kimlik ve isimlerle birer örnektirler. Genç yaşta bakireyken ölen Gello'nun anne olamadığı için yeni doğan bebekleri çalıp öldürmesi, Yunan mitolojisindeki Libya kraliçesi Lamia'nın çocukları Hera tarafından kaçırıldıktan sonra aklını yitirip doğurduğu tüm çocukları öldürmesi, dişi gece demonlarının kadınları doğum esnasında ve sonrasında rahatsız etmeleri, yeni doğan çocukları kaçırarak öldürmeleri Hristiyanlık öncesi inanışlardandır. Hristiyanlığın kabulüyle beraber bu inanışlar büyücü, otacı, cadı, ebe kimliğiyle ete ve kemiğe bürünerek şeytanla iş birliği içerisinde yeryüzüne inmişlerdir. Böylelikle çocuk ölümlerinde ebe-şeytan ilişkisinin varlığına inanılmış ve bu inanç ortaçağ boyunca da yaygınlaşarak devam etmiştir (Akın, 2002: 158).

Aşağıda verilen tabloda bölgelerde cadı olarak suçlanan kesimin cinsiyetlerine göre dağılım şu şekilde gösterilmektedir (Levack, 1995b: 133);

BÖLGE	DÖNEM	ERKEK	KADIN	KADINLARIN TOPLUM İÇİNDE ORANI (%)
Güney Batı Almanya	1562-1684	238	1050	85
Basel Psikoposluğu	1571-1670	9	181	95
Freigrafenschaft	1559-1667	49	153	76
Cenevre	1537-1662	74	240	76
Vaud Kantonu	1581-1620	325	624	66
Namur Kontluğu	1509-1646	29	337	92
Lüksemburg	1519-1623	130	417	76
Toul	1584-1623	14	53	79
Kuzey Fransa	1542-1679	54	232	81
Kastilya	1540-1685	132	324	71
Aragon	1600-1650	69	90	57
Venedik	1550-1650	224	490	69
Finlandiya	1520-1699	316	325	51
Estonya	1520-1729	116	77	40
Rusya	1622-1700	93	43	32

Macaristan	1520-1777	160	1482	90
Essex Kontluğu	1560-1675	23	290	93
New England	1620-1725	75	267	78

Bu tablodan anlaşılacağı üzere birçok ülkede cadılık suçlamasından genel olarak kadınlar suçlu tutulmuş olsa da erkeklerin kadınlardan daha fazla suçlu bulunduğu Rusya ve Estonya bölgelerinde bu duruma cadı avı geleneğine sahip olmaması ve Katolik Kilisenin etkisinde olmamaları sebep gösterilmektedir (Akın, 2002: 163). Kutsal kitabın büyücülerini yaşatmayacaksınız emrine uyan Avrupalıların şeytanın dünyadaki temsilcileri olarak adlandırdıkları cadıların avına çıkmaları uzun zaman aldı ve acımasız oldu. En iyi ihtimali söyleyen hesaplamalar bile ölenlerin 100 bin civarı olduğunu söylemektedirler. Yoksul, dul, 41-60 yaşlarında, bazen evli kadınlardı bu cadılar. Katolik Kilisesi bu savaşı başlatsa da Protestan Kilisesi de durmamış ve olaya el atıp daha da büyütüştür. Fakat cadılığa inanmayı kuşkuyla yaklaşanlar da vardı. Hatta 1592'de Rahip Cornelius Loos'un bu konuyla ilgili yazdıkları dikkat çekmektedir: *“Zavallı yaratıklar işkence altında hiç yapmadıkları şeyleri itiraf ediyorlar... Böylelikle zalim kasaplar masum hayatları yok ediyorlar ve sonra yeni bir simyacılıkla insan kanından altın ve gümüş elde ediyor.”*

Rahibin de dediği gibi öldürülecek olan kişilerin yakılacağı odun ve asılacağı ipin parası bile onlardan karşılanıyordu. Her işkencenin kendine ait farklı bir maddi külfeti vardı. Zengin bir cadı öldürüldüğünde yetkililerin onun mirasıyla kendilerine güzel bir ziyafet çektiklerine dair örnekler de mevcuttur (Berktay, 2018: 59-60). Ortaçağ Avrupa'sında kötülüğün sembolü olarak görülen birçok kadın cadılıkla suçlanmış ve suçsuz yere öldürülmüşlerdir. Ebeler, şifacılar, doktorlar, otacılar, halk kesiminden kadınlar Ortaçağ boyunca büyü yapmakla ve Tanrı'nın düzenini bozmakla itham edildiler. Erkek egemen bir toplumun düşünceleri tarafından anlaşılmayıp cadılıkla suçlandılar. Avrupa'da gerçekleşen bu cadı avının kadınların sahip olduğu şifa yetisine, kapitalist düzene karşı direniş göstermelerine karşı bir saldırı olarak da görmemiz mümkündür (Tekin, 2015: 310-311).

3. Engizisyon ve Cadı Avı

Hız. İsa'ya indirilen *İncil*'de cadılık konusunda birçok uyarı mevcuttur. Burada cadılığa ölüm cezası verildiğinden söz edilmektedir. Burada da erkeklerden çok

kadın büyücülerden bahsedilmektedir. Yine aynı kitapta şeytanın İsa'yı baştan çıkardığı, havarilerin Simon Magus'la yaptıkları yarışma ve bir kızdan şeytanın çıkarılması konularına yer verildiği görülmektedir. Cadılara ölüm cezasının verilmesi, Luther, Calvin ve Wesley'nin de olduğu birçok teolog tarafından desteklenen bir karar olmuştur.

Endor Cadısı, Saul için Samuel'i çağırıyor.
(Joseph Gianvil, "Sadicismus Triumphatus", 1681) (Crow, 2002: 256).

Hiz. İsa'nın dini olan Hristiyanlıkta heretik yani sapkın sayılan kişiler veya gruplar için tedbir almak amacıyla engizisyon mahkemeleri² kurulmuş ve bu mahkemeler

² Engizisyon, "bezdirici, baskıcı soruşturma ve sorgulama" manalarına gelmektedir. Hristiyanlıktan uzaklaşan ya da dini esaslara aykırı davranan kimseleri cezalandırmak amacıyla kurulmuş Katolik kilise mahkemeleridir. Detaylı bilgi için bkz: Kürşat, Demirci, "Engizisyon", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul 1995, 238.

kilise tarihinde en çok etkin olacak kurumlardan biri olacaktır. Kilise erken ve ortaçağ zamanlarında engizisyon mahkemeleri ile önlem almaya çalışmıştır. Ancak heretik hareketlerden en önemli olanlardan biri Waldoculuk ve ona desteğini esirgemeyen Calvinciler ile baş edememiştir. Geç Ortaçağ Dönem'e kadar Heretik akımlar Katolik geleneklerinin yaygınlaşmasına dur demişlerdir. Aynı zamanda muhtelif fikirler üretilmesine yol açmışlardır.

Luther'in, 12-14 Ekim 1518'de papanın emriyle Kardinal Cajetan tarafından Ausburg'da sorgulanmasını tasvir eden gravür (Demirci, 1998: 333-335).

Muhtelif fikirlerin ardından ise cadılık ile heretikklik birbirleriyle ilişkilendirilmiştir. Bunun ilk örneği de Lady Alice Kyteler davasıdır. 1324'te İrlanda'da davası görülmüştür. Yalnız cadılık kavramı henüz tam oluşmamıştı. Bu sebepten ötürü kendisi ve beraberindekiler Orleans'taki heretikler gibi yamyamlık ya da çocuk katilleri gibi ithamlara maruz kalmamışlardır. Aynı zamanda gece toplantı yaptıklarında uçarak gitmekle, şeytanla sözleşme imzalamakla da suçlanmadı. Lady ve arkadaşları heretik bir grup olarak şeytana ibadet etmekle suçlanan ilk dava olmakla dikkat çekmektedir. Fakat yine de tutuklanmamış, duruşmadan önce gücü kendisini oradan kaçırmaya yetecek arkadaşları sayesinde İngiltere'ye kaçmış daha sonra ise cezalandırılmıştır. O

zamanlar cadılıkla suçlananlara yapıldığı gibi aforoz edilmiş ve maddi olanaklarına el konulmuştur. Ancak hizmetçisi Petronilla de Meath onun kadar şanslı olamamış ve İrlanda’da kazığa bağlanarak yakılmıştır. Böylelikle ilk yakılan cadı ve heretik bu kadın olmuştur (Martin, 2009: 44-45).

Marvin Harris engizisyon ve cadı avı hakkında daha farklı bakış açısına sahiptir. Engizisyon’un kurulmasının cadı sapkınlığını yok etmekten mi yoksa cadı avcılarının cadı sayısını arttırmak için ve cadıların gerçek ve tehlikeli olduklarına dair inanç yaymak için işlerini kötüye kullanmalarından mı kaynaklandığını belirtmektedir. Ona göre engizisyonun amacı her ne ise de sonucu cadılığın daha inanılır hale gelmesi ve cadılık suçlamalarının da sayısının artması olmuştur.

Cadı avlama sistemi de oldukça usta bir şekilde düzenlenmiş, dayanıklı, acımasız ve inatçıydı. Cadı avcılarının işlerini iyi yapıyor olmalarına yardımcı etkenlerden birinin de yakılan ya da idam edilen, mallarına el konulan cadılar için ödeme yapılmasıdır. Ama bu ödüllerin cadı avlama sebebi değil de avlama tekniğinin parçası haline geldiğini düşünülmektedir. Üstelik cadı avının sebebinin de dünyalık olduğu belirtilmiştir. Yakılan bedenlerden başka da cadı avının sonucunda yoksul olanlar kendilerinin prens ya da papaların kurbanı değil cadıların ve şeytanların kurbanı olduklarına inandılar. Çatısı akan, ineği düşük yapan, bebeği ölen, şarabı bozulan tüm insanların bu gibi sorunlarının sorumlusu kendilerine borcu olan, çitini yakan, toprak isteyen cadıya dönüştüğü iddia edilen komşuları oldu. Üstelik bu durum öyle bir hal aldı ki artık devlet bu hayali varlıkları defetmek için kampanyalar bile hazırlıyordu. Yani bu avın temel sebebi suydü: Cadılık vardı ve devletin ve kilisenin yerine getiremediği sorumluluğun ve toplumsal düzensizliğe sebebiyet veren tüm sorunların suçlusu insan biçimindeki bu varlıklardı. Üstelik yukarıda da belirtildiği üzere günah keçileri genelde kadınlar olmaktadır. Almanya’da 1562’den 1684’e kadar idam edilen 1258 kişinin yüzde 82’sinin kadın olduğuna dair araştırmalar vardır. Bu araştırmalardan birini gerçekleştiren kişilerden biri de H. Erikson’dur (Harris, 1995: 199-201). Ortaçağ Avrupa’sında 14 ve 15. yüzyıllarda cadı avının en yoğun şekilde yaşatıldığı bölgelerden biri de *Trier*’dir (Zingsem, 2007: 158).

İşkencelerin yapıldığı ve gerekli görüldüğü engizisyon mahkemelerinde “heresi”nin kökünü kazıma amacıyla kilise hem işkenceye hem de ölüm cezasına izin vermiştir. Yıllar boyu süren bu uygulama öyle ki kendine özgü işkence ve idam modeline sahip olmuştur. İtiraf almakta ısrarcı olan kilise kişiler

direndiklerinde veyahut masum olduklarında suçu itiraf ettirmek zor olduğundan itirafa zorlamak için çok farklı araçlar kullanmaktaydı. Bu itiraflar yalnızca kilise engizitörleri için değil daha sonraki dönemlerde Komünist engizitörler için de oldukça önem taşıyacaktı (Versluis, 2014: 18-19).

Hülasa cadı avı yani sözde şüphelilerin yargılanması ve cezalarını çekmeleri, 14. ve 15. yüzyıllarda ortaya çıkan ekonomik bağlamda gerileme, savaşların, siyasi ve dini parçalanmaların ve veba salgını sebebiyle hükümetin bozulması ve artık zarar görmesinden ötürü hem onları tatmin etmiş hem de pek lazım görülmüştür (Wihtney, 1999: 300).

SONUÇ

Hristiyanlığın erken dönemlerinde başlayan cadı avlarının sebeplerine incek olursak Ortaçağ Avrupa'sında kadınlardan korkulmasından kaynaklandığını da anlayabiliriz. Cadılıkla itham edilip öldürülen kadınlar, erkek egemenliğinde olan bir toplumun kendi koymuş oldukları kararlara karşı çıkıldığı ve sapkınlıkla suçlandıkları için öldürülmüş oldukları mümkündür. Öldürülmelerinin asıl sebepleri sadece sapkınlık olarak düşünülmemelidir. Kadının, erkeğin egemen olduğu bir toplumda erkek hâkimiyetinde olmamasıyla suçlanması doğru orantılıdır.

Onlara göre kadınlar erkeklerin kurallarına uymayıp karşı çıkıyorlarsa bu da bir öldürülme sebebiydi. Fakat şifacı ya da doktor olup da öldürülen birçok kadın da vardır. Tarihi kayıtlara bakıldığı zaman bir döneme damga vurmuş korkunç bir olay olan cadı avında yüz binlerce kadın Avrupa'nın birçok farklı yerinde çok yaygın bir coğrafyada öldürülmüştür. Eğer erkek birisi cadı olarak suçlandıysa da bu erkek ya cadı olarak adlandırılan kadının kocası ya da oğlu olduğu içindi. Eski masal karakterleri olarak adlandırdığımız cadılar, Ortaçağ Avrupa'sında karşımıza yaşayan canlı varlıklar olarak sunulsa da buna inanmayan bilim adamları, düşünürler de olmuştur. Buna örnek olarak birçok mahkemece çıkarılan yasalar rahip ve papaların, kilisenin bu konuya bu kadar önem vermesi sonucunda inanmayanlardan bazılarının seslerinin kısılmasının da tesadüf olmadığını düşünmek mümkündür.

Sonuç olarak Ortaçağ'ın erken dönemlerine dayanan bu cadılık ve cadı avının hikâyesi oldukça farklı bakış açılarına sahiptir. Kimi görüş, kilisenin devletin toparlayamadığı refahın sorumlusu olarak cadıları göstermek olduğunu

savunurken bir başka görüş ise cadıların gerçekten var olduğunu ve yaşadıkları olağanüstü şeylere gerçek hayatta problem yaşadıkları insanların sebep olduklarını göstermektedir. Yani bu insanlara ruhani bir varlık olan cadı yaftası vurmak bazılarına göre daha kolay gelmiştir.

Neticede Ortaçağ'da cadı kavramını ele aldığımızda akla kadın gelmektedir. Aynı zamanda yapılan araştırmalara göre cadı avında öldürülenlerin çoğunluğu kadınlardan oluşmaktadır. Ortaçağ Hristiyanları da bu avı başarıyla gerçekleştirecek on binlerce bireyi yakarak, idam ederek çeşitli işkencelere maruz bırakarak *İnci?*de dediği gibi “efsunlu kadını yaşatmayacaksınız” maddesine uymuşlardır.

KAYNAKÇA

Akın, Haydar (2002). “Cadının Cinsiyeti Kadındır”. *Kebikeç*, 13, 157-166.

Akın, Haydar (2005). “Geç Ortaçağ Avrupası Halk Geleneğinde Zararlı Büyü Pratikleri ve Orta Asya Şamanizminde Büyücülük-Sihirli Sağaltımlar”, *Academia*, 1-26.

Aksan, Yücel (2013). “1450-1750 Yılları Arasında Avrupa’da Cadılık”, *Tarih İncelemeler Dergisi*, XXVIII (2), 355-368.

Berktaş, Fatmagül (2018). “Avrupa’da Cadılık ve Cadı Avı: Çok Katmanlı Bir Karanlık Tarihsel Olgusu”. *Doğu/Batı Düşünce Dergisi*, 84, 57-84.

Çelebi, İlyas. (2009). “Sihir”. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 37, s. 170-172). İstanbul.

Demirci, Kürşat. (1995). “Engizisyon”. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 11, s. 238-241). İstanbul.

Demirci, Kürşat. (1998). “Hıristiyanlık”. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 17, s. 328-340). İstanbul.

Gün, Mukadder, Serap Şahinoğlu (2015). “Büyücülükten Şifacılığa Kadın Sağaltıcıların Öyküsü”, *Lokman Hekim Dergisi*, 5 (1), 27-32.

Harris, Marvin (1995). *İnekler, Domuzlar, Savaşlar ve Cadılar (Kültür Bilmeceleri)*, Çev. M. Fatih Gümü, İmge.

Karabacak, Emre, “The European Witch-Craze”, *Research Gate*, 2018, 1-12.

- Karaküçük, Suna Arslan (2010). “Korkunun Kadınları: Cadılar ve Cadıcılık”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13 (2), 41-64.
- Levack, P. Brian (1995a). *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, Longman, London; New York.
- Levack, P. Brian (1995b). *Hexenjagd (Die Geschichte der Hexenverfolgungen in Europe)*. C.H. BECK Verlag.
- Malinowski, Bronislaw (1990). *Büyü, Bilim ve Din*, çev. Saadet Özkal. İstanbul: Kabalıcı.
- Martin, Lois (2009). *Cadılığın Tarihi (Ortaçağ'da Bilge Kadının Kattı)*, Çev. Barış Baysal, Kalkedon.
- Şentürk, Onur Kutlu (2010). Cadılığın Tarihi Kitap Tahlili, *Tarih Okulu*, VII, 209-211.
- Tekin, Burcu (2015). “Ortaçağ İspanya'sında Büyü, Büyücülük ve “La Celestina” Adlı Esere Yansıması”. *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 55 (1), 305-324.
- Türkmen, Hafize Öztürk (2011). “Tarihsel Olarak Kadın Şifacılık ve Tıbbın Değerleri”, *Lokman Hekim Dergisi*, 1 (2), 21-27.
- Versluis, Arthur (2014). *Yeni Engizisyonlar (Heretik-Avı ve Modern Totaliteriyenizmin Entelektüel Kökleri)*, Çev. Mihriban Şenses, Paradigma.
- Whitney, Elseph (1999). “Witches, Saints and Other “Others”: Women and Deviance in Medieval Culture” in *Women in Medieval Western European Culture*. New York: Garland.
- Zingsem, Vera (2007). *Lilith*, Çev. Devrim Doğan Yüzer, İlya.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Aralık/December 2023, ss. 73-86
Geliş Tarihi-Received Date: 13.11.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date: 10.12.2023
Araştırma Makalesi - Research Article

MEHMET ERÖZ'ÜN ALEVİLİK ARAŞTIRMALARI ÜZERİNE

(On the Researches of Mehmet Eröz on Alevism)

Fatih ORTA¹

ÖZET

Alevilik konusu hem Türkiye’de hem de yurt dışında oldukça popüler ve merak edilen konulardan birisidir. Bu konu üzerine ilahiyatçılar, tarihçiler, sosyologlar başta olmak üzere muhtelif alanlardan bilim adamları eğilmiştir. Mehmet Eröz, İstanbul Üniversitesinde İktisat Sosyolojisi alanında doktorasını tamamlamıştır. Türk toplum yapısının çeşitli konuları üzerinde araştırmalarda bulunmuştur. Akademik yayınlarının ve akademisyenliğinin dışında bir fikir adamı karakteri de vardır. Türk milliyetçiliği fikriyatı üzerinde epeyce mesai sarf etmiş ve milliyetçi organizasyonların içerisinde yer almıştır. Mehmet Eröz, bir sosyolog gözüyle Aleviliğe yaklaşmış fakat çeşitli alanlardan beslenmeyi de ihmal etmemiştir. Soğuk Savaş sürecinin en sıcak olduğu günlerde bu konuyu çalışmıştır.

1970’ler Türkiye’si fikir ayrılıklarının çatışmaya döndüğü bir atmosfere sahiptir. Eröz, bu netameli ortamda Alevilik gibi oldukça meşakkatli bir konuyu, Türk toplumunun yapı taşlarını bir araya getirmek ve güçlendirmek adına çalışmıştır. Akademik yayınlar yaptığı gibi popüler ve daha geniş kitlelere hitap eden yayın organlarında da konuyu işlemiştir. Bu yazıda, Mehmet Eröz’ün araştırmalarında Aleviliğin nasıl yer aldığını, Aleviliğin kökeni ve yaşadığı dönemi göz önünde bulundurarak, Türkiye’de Aleviliğin nasıl algılandığını irdelenmektedir.

¹ Doktora Öğrencisi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, fatihortaa@gmail.com.tr, ORCID: 0000-0003-1292-5249.

Anahtar kelimeler: Mehmet Eröz, Türkiye, Türk Kültürü, Alevilik, Bektaşilik.

ABSTRACT

Alevism is one of the most popular and curious subjects both in Turkey and abroad. Theologians, historians, sociologists and scholars from various fields have focused on this subject. Mehmet Eröz completed his doctorate in Economic Sociology at Istanbul University. He has researched on various topics of Turkish social structure. Apart from his academic publications and academics, he is also an intellectual. He spent a lot of time on the idea of Turkish nationalism and took part in nationalist organisations. Mehmet Eröz approached Alevism from the perspective of a sociologist, but he did not neglect to feed on various fields. He studied his subject during the hottest days of the Cold War.

Turkey in the 1970s had an atmosphere where differences of opinion turned in to conflicts. Eröz worked on a very demanding subject such as Alevism in order to bring together and strengthen the building blocks of Turkish society. In addition to his academic publications, he has also covered the subject in popular publications that appeal to a wider audience. This article analyses how Alevism is perceived in Turkey, taking in to account the origin of Alevism and the period in which Alevism lived, and how Alevism is perceived in Mehmet Eröz's researches.

Keywords: Mehmet Eröz, Turkey, Turkish Culture, Alevism, Bektashism.

GİRİŞ

Prof. Dr. Mehmet Eröz, Cumhuriyet tarihimizin önde gelen sosyologlarından birisidir. Bunun yanı sıra döneminin önde gelen aydınları arasındadır. Yörükler, Türk milliyetçiliği, Kürtler, Atatürk gibi muhtelif konuları merkezine aldığı eserlerle Türk toplumunun sorunlarını tespit etmiş ve çözüm önerileri ortaya koymayı başarmıştır. Eserlerinden anlaşılacağı üzere müktesebatı oldukça geniştir. Bir tarafta Alevilik üzerine çalışmalar yaparken diğer taraftan Marksizm-Leninizm üzerine eğilmiş, iktisat sosyolojisi üzerine çalışmalar yapmıştır. Ayrıca ele aldığı konuyu işlerken farklı bilim dallarına ustaca başvurması ve konunun dağılmamasını sağlaması da göz önünde bulundurulması gereken bir husustur.

Yani Eröz, disiplinler arası bir anlayışla araştırmalar yapmış, kitap ve makaleler yazmıştır.

Bu çalışmanın ana vurgusu, Mehmet Eröz'ün Alevilik inancıyla ilgili yaptığı çalışmalar ve konuya nasıl yaklaştığıdır. Bu konu epey mesai sarf eden Eröz'ün bu konu hangi çalışmalar yaptığı ve hangi sonuçlara ulaştığı da çalışmanın kapmasına girmektedir. Daha önce yapılan bazı çalışmalarda Eröz'ün çeşitli alanlardaki görüşleri ele alınmıştır. Fakat onun Alevilikle ilgili görüşlerini ele alan bir çalışmanın eksikliği bu çalışmanın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Burada gerçekleştirmeyi amaçladığımız şey, Mehmet Eröz'ün Alevilik araştırmalarını bütün yönleriyle ele almaktan ziyade onun bir sosyolog olarak Aleviliğe nasıl yaklaştığını ortaya koyabilmektir. Bu doğrultuda Mehmet Eröz'ün Aleviliğin kökenine ilişkin görüşleri, Eski Türk diniyle kurduğu rabıta, uygulama esaslarından bazıları hakkındaki fikirleri ve günümüz Türkiye'sinde Aleviliğin karşılaştığı sorunlara dair görüşlerini irdelemekle iktifa edeceğiz.

TARİŞMA VE BULGULAR

1. Mehmet Eröz: Hayatı ve Eserleri

Mehmet Eröz, 1930 yılında Aydın'ın Söke ilçesinde doğmuştur. Baba tarafı Mersin'in Erdemli ilçesinden gelen Toros Yörüklerine dayanırken anne tarafı ise Aydın'ın Germencik ilçesindeki Ortaklar köyündendir. Baba tarafı Mersin'de Söke'ye gelerek Serçin köyüne yerleşmiştir (Dağoğlu, 1971: 39; Tanrıverdi, 2021: 1). Çocukluğu Serçin köyünde ve Söke'de geçmiştir. Annesini çocuk yaşlarında kaybetmiştir. Köyde bulunduğu zamanlarda tarlalarda çalışmıştır. İlkokuldan sonra lise eğitimini Aydın Ticaret Lisesinde tamamlamıştır. Ardından İstanbul'a giderek İktisadi ve Ticari Bilimler Akademisinde okumuştur. Buradaki eğitiminden sonra askere gitmiştir. Askerlik dönüşü bir müddet Çifteler Şeker Fabrikasında müfettiş muaviniğini yapmış, ardından üniversiteye dönmeye karar vererek sınavlara girmiştir. Gerekli şartları sağladıktan sonra İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinde Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun asistanı olmuştur. 1965

yılında halk bilimi, iktisat, dinler tarihi, antropoloji, sosyoloji gibi bilim dallarından faydalanarak hazırladığı *Yörüklerin İktisadi ve İçtimai Teşkilatı* başlıklı teziyle doktorasını tamamlamıştır. 1971'te *Marksiizm, Leniniizm ve Tenkidi* başlıklı teziyle doçent, 1977 yılında *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik* teziyle de profesör olmuştur (Tanrıverdi, 2021: 2). Eröz'ün bu tez çalışmaları kitap olarak da neşredilmiştir.

Mehmet Eröz, gençlik yıllarından itibaren kendisini geliştirmeye özen göstermiştir. Çocukluğundan itibaren büyüklerinden geleneksel anlatıları dinlemesi kendisinde etkili olduğu gibi lise döneminde yerli ve yabancı yazarları okumaya başlamıştır. Gerçi *Töre* dergisine verdiği bir mülakatında Pardayanlar, Fantoma, Sherlock Holmes gibi yabancı eserleri okuduğuna pişmanlığı sezilmektedir (Dağoğlu, 1971: 40). Yine aynı mülakatında, Hüseyin Nihal Atsız, Abdullah Ziya Kozanoğlu, Feridun Fazıl Tülbentçi gibi yazarların kendisini etkilediğini ve bunlar sayesinde kendi yolunu bulduğunu ifade etmiştir (Dağoğlu, 1971: 40). Diğer taraftan Eröz'ün kendisini geliştirmeye çalışması sadece üniversitedeki dersleri ve kitap okumakla sınırlı kalmamıştır. Üniversite yıllarında seminerleri ve konferansları da takip etmeye çalışmıştır (Dağoğlu, 1971: 40). O, gençlik yıllarından itibaren milliyetçi oluşumların içerisinde yer almaya gayret göstermiştir. Eröz, sahip olduğu milli bilincin kaynağının ata ocağından aldığı dini terbiyeye ve içinde yetiştiği sosyal yapıdan edindiği milli kültüre bağlamaktadır (Dağoğlu, 1971: 40).

Mehmet Eröz, akademik kariyeri boyunca aşağıdaki eserleri kaleme almıştır:²

Doğu Anadolu Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma, Baylan Yayınları, Ankara, 1973.

İktisat Sosyolojisine Başlangıç, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1973.

Marksiizm, Leniniizm ve Tenkidi, İrfan Yayınları, İstanbul, 1974.

² Eserlerin ilk baskıları esas alınmıştır.

Doğu Anadolu'nun Türklüğü, Türk Kültürü Yayınları, İstanbul, 1975.³

Türk Kültürü Araştırmaları, Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1977.⁴

Türk Ailesi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977.

Türkiye'de Alevilik ve Bektaşılık, Otağ Yayınları, İstanbul, 1977.

Milli Kültürümüz ve Meselelerimiz, Doğuş Yayınları, İstanbul, 1983.⁵

Hıristiyanlaşan Türkler, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983.

Türk Milleti ve Türk Milliyetçiliği, Harp Akademisi Basımevi, İstanbul, 1984.

Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu (B. Ögel, H. D. Yıldız, F. Kırzıoğlu, A. Çay ile birlikte), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1986.

Atatürk, Milliyetçilik, Doğu Anadolu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.⁶

Yörükler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991.

Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik-Bektaşılık, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.⁷

Eröz, hayatı ve fikir dünyası ile ilgili *Töre* dergisine verdiği bir mülakatta yukarıda zikredilen kitapları dışında da çalışmaları olduğundan bahsetmiştir. Öncelikle *Töre-Devlet Yayınları* için Dokuz Işık doktrininden *İlimcilik* maddesini kitaplaştıracığını ve *Divan-ı Lügat'it-Türk'ün* yazılışının 900. yıldönümü için

³ Bu kitap, Doğu Anadolu üzerine yazdığı yazıların toplanmasıyla ortaya çıkmıştır.

⁴ Burada toprak, mülkiyet, Türk kültürünün bazı hususiyetler, milli kültür meseleleri ve sosyalizm üzerine kaleme aldığı yazılarını toplamıştır.

⁵ Eröz'ün bu kitabı da başta Türk kültürü, İslam ve milliyetçilik olmak üzere çeşitli alanlardaki yazılarını topladığı bir eserdir.

⁶ Bu kitapta, Eröz'ün Atatürk, Türk milliyetçiliği ve Doğu Anadolu ekseninde yazdığı yazılar bir araya getirilmiştir.

⁷ Eserin üçüncü baskısına ulaşılabilmektedir. İlk baskıların ne zaman yapıldığını tespit edemedik.

Orta Asya-Anadolu Kültür Bağı başlıklı kitapla ile bir ders kitabı hazırlamakta olduğunu ifade etmiştir (Dağoğlu, 1971: 41). Fakat bibliyografyasını incelediğimizde bu eserlerin yayımlanmadığı görülmektedir.

Mehmet Eröz'ün kitapları dışında makaleleri, bildirileri ve konferansları da oldukça fazladır. *Töre, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İktisat Fakültesi Mecmuası, Milli Işık, Türk Kültürü, Milli Hareket, Büyük Türkiye, Türk Yurdu, Doğu Türkistan'ın Sesi, Bozkurt, Turan, Kavgamız Turan, Büyük Türkeli, Yol, Milli Düşünce, Türk Yolu, Ergenekon* gibi dergilerde ve *Sosyoloji Konferansları, Türk Dünyası El Kitabı* ve çeşitli armağan kitaplarda makaleleri ile *Ortadoğu, Devlet, Tercüman* gibi gazetelerde köşe yazıları yayımlanmıştır.⁸ Yazdığı eserlerin muhtevasının derinliği ile yazı yazdığı dergilerin ve yazılarının çokluğu itibariyle, Eröz'ün oldukça velut bir yazar ve aydın olduğu göze çarpmaktadır.

2. Mehmet Eröz'ün Alevilik Üzerine Çalışmaları

Mehmet Eröz'ün Alevilik üzerine çalışması, akademik faaliyetlerine başladığı yıllara tekabül etmekte olup Aydın ve etrafında Alevilik ve Bektaşilik üzerine araştırmalar yapmaya başlamış ve bu konudaki ilk yazısını da 1964 Haziran'ında yazmıştır (Aksoy, 2014: 17). Eröz, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik* kitabının ön sözünde, konuya ilgisinin çocukluğunu geçirdiği Aydın'ın Yeniköy ve Gümüş köyleri arasındaki incir bahçesine Tekke köyünden gelen Tahtacılarla karşılaşmasıyla başladığını ifade etmektedir (Eröz, 2014: 11). Eröz'ün Aleviliğe ve Alevilere karşı ilgisini daha sonraki zamanlarda da artarak devam etmiştir.

Eröz'ün Alevilik konusu üzerine saha araştırmalarını ve teorik bilgisini birleştirdiği eser, profesörlük takdim tezi de olan *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik* serlevhali kitabıdır. Bu tez, bu konuyla ilgili yapılan ilk akademik tez olma

⁸ Mehmet Eröz bibliyografyası için bkz. Burhan Baloğlu, "Prof. Dr. Mehmet Eröz Bibliyografyası", *Sosyoloji Konferansları Yirminci Kitap (Mehmet Eröz Armağanı)*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 131-141.

özelliğini taşımaktadır (Aksoy, 2016: 37). İlk defa 1977 yılında okurların ilgisine sunulan günümüzde de kıymetini muhafaza etmektedir.

Mehmet Eröz'ün bu kitabı dışında Alevilik ve Bektaşilik üzerine yazdığı yazılar da mevcuttur. Fakat bu yazılar hacimce küçük ve *Kon, İş ve Düşünce Dergisi*, *Ötügen*, *Ehl-i Beyt Yolu*, *Cem*, *Yol* gibi düşünce ve ideoloji dergilerinde neşredilmiş yayınlardır. Bu yayınların amacı, konuyla ilgili her kesimden insana ulaşabilmektir. Burada esas olarak *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik* isimli eseri üzerinden Eröz'ün konuya ilişkin görüşleri irdelenecektir. Ayrıca ismi yukarıda zikredilen kitabının özeti sayılabilecek olan *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik* isimli kitabı da görece önemlidir. Bununla birlikte mezkûr dergilerde kaleme aldığı yazılar haricindeki çalışmalarında da Aleviliğe temas ettiği görülmektedir. “*Türk Boylarında Kânsız Kırbân Geleneği*”, “*Türk Topluluklarının Ölüm Adetleri Üzerine Bir İnceleme*”, “*Türk İctimaî Hayatında Totemizm*” gibi makaleleri bu meydandadır (Eröz, 1980: 211-216; Eröz, 1986: 56-68; Eröz, 1973: 289-299).

Eröz'ün sahada çalışma gayreti sonraki yıllarda da devam etmiş ve eserlerin ortaya çıkışında sahada edindiği bilgi ve deneyimler son derece etkili olmuştur. Zaten Alevilik gibi oldukça önemli bir konunun sahaya çıkmadan çalışılması, teorik zemin ne kadar güçlü olursa olsun, eserin genel olarak zayıf kalmasına neden olacaktır.

Alevilik, Doğu Anadolu ve Türk boylarının tamgaları üzerine çalışmalarıyla temayüz eden Mustafa Aksoy, Eröz'ün Alevilik üzerine ciddi saha çalışmaları yaptığını fakat buna ömrünün yetmediğini ifade etmiştir. Aksoy, Eröz'ün Egeli olduğu için genellikle burada saha araştırması yaptığını ve yayımladığını fakat İç Anadolu ve Doğu Anadolu Aleviliği hakkında da planları olduğunu fakat buna ömrünün yetmediğini ifade etmiştir (Aksoy, 2014: 18). Gerçekten de Eröz, Türkiye'nin dört bir yanında Alevi köylerini ziyaret ederek bu eserin ortaya çıkmasını sağlamakla birlikte gittiği şehirler Orta ve Batı Anadolu ağırlıklıdır.

Edirne, Eskişehir, Kayseri, Diyarbakır, Kahramanmaraş, Bursa, Aydın, Balıkesir, İzmir, Konya, Kastamonu, Sivas, Isparta gibi şehirler, Mehmet Eröz'ün saha araştırması yaptığı şehirlerdir (Eröz, 2014: 34-37). Dikkat edilirse Eröz, Türkiye'nin hemen hemen bütün coğrafi bölgelerine gitmeye çaba sarf etmiştir. Böylesine geniş çaplı bir iş, dönem şartları göz önüne alındığı takdirde, oldukça büyük emeğin ürünüdür.

3. Mehmet Eröz'ün Araştırmalarında Aleviliğin Kökeni, Esasları ve Sorunları

Mehmet Eröz, bir sosyolog olarak Türk toplumunun yapısını ortaya koymayı amaçlamış bir bilim adamıdır. Onun bu anlayışını bütün hayatı boyunca müşahede etmek mümkündür. Bu düşüncenin bir sonucu olarak Alevilik konusuna meylettiğini söyleyebiliriz. Eröz'ün düşünce dünyasında dinsel-mezhepsel inanç farklılıkları, toplumu ayırıştırıcı değil, bilakis bu farklılıkların toplumdaki birlikteliği daha da artırması gereken unsurlar olarak yer almaktadır.

Alevilik inancı tarih, halk bilimi, dinler tarihi, antropoloji, sosyoloji gibi muhtelif bilimlerin ilgisini celbeden bir alandır. Alevilikle ilgili yapılan araştırmalarda Aleviliğin kökeni meselesi oldukça öne çıkan, merak edilen ve tartışılan bir konudur. Bu konuda birbirinden farklı görüşlerin öne sürüldüğü göze çarpmaktadır. Akademik eserlerden popüler yayımlara kadar geniş bir yelpazede Aleviliğin menşeinin gündeme getirildiği görülmektedir. Aleviliğin kaynağı konusunda muhtelif tetkikler yapılmıştır.

Alevilik, Anadolu Türkleri etrafında şekillenen bir inanç olduğundan mütevellit Aleviliğin kökeninin araştıranlar Anadolu coğrafyası civarında ortaya çıkan ve yayılan dinlerin ve dini düşünce akımlarının Aleviliğe tesirati olup olmadığını incelemişlerdir. Hristiyanlık, Zerdüştlük, Budizm, Musevilik gibi muhtelif dinlerin Alevilik üzerinde etkisi olup olmadığını irdeleyen çalışmalar vardır (Kaygusuz, 2004: 137-151; Eğri, 1994: 105-112; Özdemir, 2015: 50-61). Diğer taraftan Yılmaz, Alevilik inancının, Türklerin çok geniş bir coğrafyaya yayılmasından ve farklı kültür ve dinlerle etkileşime geçmesinden ötürü, farklı

inanışlardan etkilendiğini ve senkretik bir yapıda olduğunu ifade etmiştir (Yılmaz, 2014: 3). Öncül, Aleviliğin farklı dinlerden etkilendiği tezlerine ve İslam ve Şamanlık arasında bocalama olduğu görüşlerine karşılık Horasan coğrafyasındaki kültürel hareketliliğe dikkat çekmiştir (Öncül, 2021: 127).

Günümüzde Aleviliğin kökenlerinin Türk kültürü ve geleneksel Türk din anlayışı ile bağlantılı olduğu yaygın bir şekilde kabul gördüğünü söyleyebiliriz. Bu muhtelif bilim alanlarına ait çalışmaların ortak noktasını teşkil etmektedir. Eröz de *Türkiye’de Alevilik ve Bektaşilik* başlıklı eserinde Alevilik inancının kökenini sorgulamaya tâbi tutmuştur. Bu minvalde o, Aleviliğin Hristiyanlık ve Musevilik gibi dinlerle ilişkili olduğunu düşünen araştırmacıların görüşlerini sorgulayarak Alevilik üzerinde bu dinlerin küçük çaplı tesirleri olabileceğini fakat bunun aksini iddia etmenin de ilme aykırı olduğunu ve doğrudan bir bağ kurulamayacağı sonucuna ulaşmıştır (Eröz, 2014: 199-213). Eröz, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik* isimli eserinde, Aleviliğin eski Türk dini ve kültürüyle ilişkisini tetkik etmiştir. Daha kitabın ilk cümlesine “*Türk Alevilik ve Bektaşiliğinin ana kaynağı Türk kültürü ve eski Türk dinidir*” (Eröz, 1992: 7) demek suretiyle konuya ilişkin tavrını ve iddiasını ortaya koymaktadır.

Alevilik her ne kadar Türk kültüründen parçalar taşısa da İslam dininin çerçevesi dahilindedir. Mehmet Eröz de bu noktanın üzerinde durmuştur. Eröz, mezkûr kitabında Aleviliğin İslamiyet’le ilişkisini, biraz da mecburiyetten, sorgulama gereği hissetmektedir. O, konunun son derece hassas ve münakaşaya açık olduğu için böyle bir sorgulamayı yapmıştır (Eröz, 2014: 167). Bunun arka planında ise Alevilerin ve Aleviliğin, İslam dininden olmadığını iddia edenler ve düşünenler olduğu düşüncesi yatmaktadır.

Eröz’ün kitabındaki en önemli argümanı, muhtemelen, Alevilik inancının eski Türk diniyle olan ilintisidir. Eröz, bu bağlantıyı irdelerken bazı benzerlikleri kullanmıştır. Kamlar ile Alevi dedeleri arasında seçilme şekilleri, giyim-kuşamları, hayır duaları gibi durumlar arasında benzerlikler olduğunu ve bunun da tarihsel

bir devamlılığa işaret ettiği kanaatini taşımaktadır. Mesela, hem kamların hem de Alevi dedelerinin seçilme şekillerinin benzer olduğunu ve sülalesinde kam veya dede bulunanlar arasından seçildiğini ifade etmektedir (Eröz, 2014: 291).

Eröz, yukarıdaki şekli benzerlikler haricinde olmak üzere dinî törenlerde de birtakım ortak hususiyetler olduğunu göstermektedir. Eröz, burada, Alevilerin neden kapalı bir toplum olduğu hususuna da temas etmiştir. Burada Aleviler arasında, inançlarının ve yaşantılarının bir “sır” olarak kabul edildiğini ifade etmektedir. Bundan dolayı Alevilerin dışarıya dönük olmaktan ziyade kapalı bir toplum yapısına sahip olduğunu ifade etmiş ve buna dair sahada karşılaştığı durumlardan misaller vermiştir (Eröz, 2014: 319). Ayrıca, eski Türklerde ve Alevilerdeki kurban ritüellerinde ve ölüm adetlerinde de birtakım paydaşlıklar görmüştür (Eröz, 2014: 326-387). Diğer taraftan Alevi geleneğinde içkinin İslami bir kisve altında yapıldığını fakat bunun eski Türklerdeki kültür öğelerine göre yaptıklarını ifade ederek Alevilerin içtikleri içkiye dolu/dolu dediklerini ve bunu kansız kurban niyetine, saç niyetine, ibadet maksadıyla içtiklerini ifade etmiştir (Eröz, 2014: 348-49).

Eröz'e göre, sema, raks ve müzik Şaman ayinlerinin ve cemlerin vazgeçilmez unsurlarıdır (Eröz, 2014: 352; Kurtkan, 1986: 45). Şaman ayinlerinde kullanılan unsurlar daha sonra Alevilikteki cem ayinlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Eröz, Şaman ayinlerindeki raks ile cem törenlerindeki sema ile benzerlikler ve devamlılık olduğu kanaatindedir. Hatta o, Yakut Şamanlarına *oyun* denildiğini ve 17. yüzyıl Bektaşilerinden Bedri'nin sema yerine oyun demesini kolektif belleğe bağlamaktadır (Eröz, 2014: 354-55). İki unsur arasında kurduğu bağlantılardan bir diğeri de Şaman ayinlerinin ve cemlerin gece yapılmasıdır. Ayrıca her iki inanıştaki liderlerin giydiği kıyafetler arasında da ilişki olduğunu düşünmektedir (Eröz, 2014: 357). Eröz, eski Türklerdeki totemizm inancındaki totemlerin Alevilikte de kendisine yer bulduğunu düşünür. Ona göre eski Türklerde totem olarak kullanılan hayvanlara atfedilen önem Aleviler tarafından da devam

ettirilmiştir. Bu meyanda, güvercin, kaz, at, geyik, bozkurt, tavşan gibi totem hayvanların Alevilikteki yeri ve öneminden bahsetmiştir (Eröz, 2014: 432-454).

Eröz'ün *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik* kitabında tetkik ettiği konulardan birisi de Aleviliğin tasavvufun ne derece etkilendiği ve beslendiğidir. Eröz'e göre Aleviliğin ana kaynaklarından birisi tasavvufun tasavvufudur (Eröz, 2014: 214). O, mezkûr kitabında önce tasavvufu tarif etmiş, ardından kaynakların ve modern araştırmacıların tasavvuf hakkındaki görüşlerine kısaca değindikten ve vahdet-i vücud düşüncesini açıkladıktan sonra tasavvufun Aleviliğe nasıl ve ne derece etkisi olduğu üzerinde durmuştur. Ona göre, İslam tasavvufundaki vahdet-i vücud inancı Aleviliğe, çeşitli şekillerde, özellikle Suriye ve Horasan yoluyla girmiştir (Eröz, 2014: 226-227).

Türk tarihçiliğinde, Türklerin İslamlaşma seyri anlatılırken sufilerin etkisine büyük bir önem verilmektedir. Konargöçer Türklerin İslamlaşmasında gezgin sufiler ve dervişler önemli rol oynamıştır (Sarıkaya, 2016: 139). Özellikle sufiler ve şamanlar arasında benzerlik olduğu ve bundan ötürü Türklerin İslam'a geçişi kolaylaşmış olduğuna ilişkin bir görüş bulunmaktadır (Sarıkaya, 2016: 139). Bu düşüncenin Eröz'de de mevcut bulunduğu görülmektedir. Ona göre, şehir merkezlerinden kırsala, bozkıra doğru yayılan İslamiyet, hem eski kültür öğeleriyle yoğruluyor hem de Ahmed Yesevi ve Hacı Bektaş Veli gibi mutasavvıfların düşünceleriyle yayılıyordu. Eröz, Aleviliğin ortaya çıkışını da yine bu sürece bağlamaktadır. Yani ona göre Alevilik, şer'i ve mistik öğelerin birleşimidir (Eröz, 2014: 229). Eröz, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*'te Aleviliğin tasavvufu ilişkisi, ortak noktaları gibi pek çok soruya cevap aramıştır.

Eröz'ün *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik* adlı eseri, Türkiye'de bu konuya ilişkin ortaya konulan ilk akademik çalışma olma özelliği göstermektedir. Böylesine bir çalışmanın ilmi olmasının yanı sıra fikri-ideolojik olarak da önemli olduğu görülmektedir. Eröz, daha ziyade sol literatürde çalışılan ve öne çıkarılan bir

konuyu, Aleviliği, milliyetçi bir aydın olarak çalışmıştır. Bu yüzden bu çalışma her iki açıdan da kıymeti haizdir.

Alevilikle ilgili *Kqn* dergisi için yazdığı yazısında Eröz, Aleviliğin, komünistler tarafından suistimal edilmesi üzerinde durmuştur. Ona göre, Osmanlı'nın son demlerinde İngilizler, bölgede buldukları zaman zarfında, Sünni-Alevi ayrımını körüklemiş ve bunu Cumhuriyet devrinde komünistler devam ettirmiştir (Eröz, 1979: 7). Soğuk Savaş sürecinin devam ettiği bir ortamda fikir üretmeye gayret gösteren Eröz, milliyetçi bir fikir adamı olarak Alevilik konusunu ele almış ve ayrıştırıcı değil bütünleştirici olmanın önemi üzerinde durmuştur. Eröz, komünistlerin ülkeyi yıkmak için kullandıkları sınıf mücadelesi ve işsizlik gibi sebepleri bahane ettiklerini fakat bunların yeterli gelmediğini anladıkları zaman mezhep ve ırk mücadelelerini de öne çıkardıklarını ifade etmiştir (Eröz, 1979: 7). Eröz, komünistlerin Aleviler hakkındaki planları incelemiş ve bu ilginin Sünni ve Aleviler arasında ayrılık çıkarmak olduğu kanaatine ulaşmıştır.

SONUÇ

Mehmet Eröz, teorik bilgisini saha araştırmalarıyla pekiştirerek Türkiye'deki Aleviler üzerine en ciddi çalışmalardan birisini ortaya çıkarmıştır. Bir sosyolog olmasına karşılık çalışması, bir dinler tarihi, bir antropoloji, bir tarih çalışması olarak da görülebilir. Onun, kitabında anlattığı eski Türk diniyle ve kültürüyle ilgili konularda Ziya Gökalp'ten etkilendiği söylenebilir. Özellikle eski Türk dini ve Alevilik arasında bağıntılar ararken kullandığı bilgilere Ziya Gökalp'te de rastlamak mümkündür. Eröz, hem kitaplarında hem de makalelerinde Aleviliğin ayrıştırıcı değil, bilakis birleştirici bir unsur olduğunu dile getirmiştir. Türk milletinin toplumsal yapısını kavramaya ve ortaya koymayan Mehmet Eröz'ün eserlerinin tekrardan okuyucuyla buluşmasının hem akademiye hem de genel okur kitlesinin faydasına olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca Eröz'ün hem Alevilikle hem de diğer konulardaki görüşlerine ilişkin çalışmaların artmasının da onun düşünce dünyasını kavramamıza yararlı olacağı ortadadır.

KAYNAKÇA

Aksoy, Mustafa (2016). “Doğu Anadolu ve Alevilik-Bektaşılık Bağlamında Mehmet Eröz’ü Anlamak”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 357.

Aksoy, Mustafa (2014). “Söz Başı”, *Türkiye’de Alevilik-Bektaşılık*, (3. bs.). Ötüken Neşriyat

Bilgiseven, Amiran Kurtkan (1986). “Prof. Dr. Mehmet Eröz’e Göre Türkiye’de Alevilik-Bektaşılık”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 44.

Dağoğlu, Deniz (1971). “Doç. Dr. Mehmet Eröz İle Bir Konuşma”, *Töre*, 15.

Eğri, Osman (1999). “Alevilik-Bektaşılık Hıristiyanlıktan Etkilenmiş midir?”, *I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri (22-24 Ekim 1998)*. Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Eröz, Mehmet. (1979). “Alevisiyle Sünnisiyle Bütün Canlar Bir Olsun.” *Kon*, 1.

Eröz, Mehmet (1992). *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşılık*. Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı.

Eröz, Mehmet (2014). *Türkiye’de Alevilik-Bektaşılık* (3. bs.). Ötüken Neşriyat.

Eröz, Mehmet (1980). “Türk Boylarında Kansıız Kurban Geleneği”, *Türk Kültürü*, 211-214.

Eröz, Mehmet (1973). “Türk İçtimaî Hayatında Totemizm İzleri,” *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 5/1-4

Eröz, Mehmet (1986). “Türk Topuluklarının Ölüm Adetleri Üzerine Bir İnceleme”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 35.

Öncül, Kürşat (2021). “Aleviliğin Kökenine İlişkin Yeni Bilgiler ve Geçmiş Teorilerin Revizyonu”, *Yazıt Kültür Bilimleri Dergisi*, 1/2.

Özdemir, Ali Rıza (2015). “Benzerlikler ve Farklılar Etrafında Alevilik Zerdüştlüğün Devamı mıdır?”, 2023 *Dergisi*, Ekim 2015.

Sarıkaya, M. Saffet (2016). *Anadolu Alevîliğinin Tarihî Arka Planı (XI-XIII. Asırlar)*, (3. bs.). Post Yayın Dağıtım.

Tanrıverdi, Ali (2021). “Sosyolog Mehmet Eröz’ü Yeniden Okumak ve Hatırlamak”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/5.

Yılmaz, Orhan (2014). “Alevilikte Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Şamanizmin Etkileri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 1/4.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Aralık/December 2023, ss. 87-104
Geliş Tarihi-Received Date: 18.11.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date: 17.12.2023
Araştırma Makalesi - Research Article

HURÛFİLİK TEMALİ BİR BEKTAŞI YAZMASI: *DER BEYÂN-I İLM-İ ALİ E'L-MURTEZA VE KEŞF-İ SIRR-I HÛNKÂR HACI BEKTAŞ VELÎ*

(A Hurufism-Themed Bektashi Manuscript: *Der Beyan-ı Ilm-i Ali E'l-Murteza ve Keşf-i Sırr-i Hunkar Haci Bektash Velî*)

Cumhur ÖZKOLAÇIK¹

ÖZ

Hurûfilik, XIV. yüzyılda Fazlullah Esterâbâdî tarafından İslam kaynakları referans alınarak geliştirilen mistik bir akımdır. Fazlullah-ı Hurûfi olarak da bilinen bu akımın liderinin ölümü sonrası tahkikatlara uğrayan halifeleri İran'dan ayrılarak bu düşünceyi farklı coğrafyalara taşımıştır. XV. yüzyıl itibarıyla Anadolu'da da görülen Hurûfiler, Bektaşî tekkelerinde faaliyette bulunmuş ve Hurûfiliğe dair bazı metotları bu tarikâta transfer etmişlerdir. Ancak, zamanla Hurûfilerin Bektaşî tekkelerinde etkinliği zayıflamıştır. Yine de Hurûfiliğin temel kaynaklarından olan *Cavidanname*, *Dürr-i Yetim*, *İşkname* gibi eserlerde yer alıp Bektaşî inancına uygun öğeler içeren pasajlar Bektaşîler tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Ancak bu kullanımın boyutu Hurûfi inancını aktarmaktan ziyade Hurûfilerin kullandığı metotların özlü ve örtülü aktarım gücünden istifade etmektir. 1898 yılında istinsah edilen *Köluçak Hacım Sultan Velayetnâmesi*'nin Karaca Köyü (Leğenzade Hüseyin Ağa) Nüshası da bu bakımdan bir örnek teşkil etmektedir. Hacı Bektaş Velî Dergâhına bağlı bir ocak olan Köluçak Hacım Sultan Ocağı'na mensup Şehit Hüseyin Efendi (Dede) tarafından istinsah ettirilen bu velayetnâmenin devamına, Bektaşîlikte büyük önem atfedilen on iki imam ve on dört masum-u pak'ın adlarını harflerle ilişkilendiren ve muhtemelen Hurûfilikle ilgili daha kapsamlı bir yazmadan alınan bir pasaj yazdırılmıştır. Hazreti Ali'nin ilmi ve Hacı Bektaş Velî'nin keşfi olarak sunulan "*Der Beyân-ı İlm-i Ali E'l-Murteza ve Keşf-i Sırr-ı Hünkâr Hacı Bektaş Velî*" başlıklı müellifi meçhul bu metin, çalışma kapsamında tarihi arka planı ve Bektaşîlik-Hurûfilik

¹ Bağımsız araştırmacı. c.ozkolacik@gmail.com. ORCID: 0000-0003-1060-1590

ilişkisinin XIX. yüzyıldaki durumuyla birlikte incelenecek ve çeviriyazısı ile orijinal metni yayımlanarak bu sahada yapılan araştırmalara katkı sağlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bektaşilik, Hurûfilik, Hacım Sultan Ocağı, yazma, çeviriyazı.

ABSTRACT

Hurufism is a mystical sect developed by Fazlullah Esterabadi in the 14th century with reference to Islamic sources. The caliphs of this sect underwent investigations after the death of the leader of this sect, also known as Fazlullah-i Hurufi, and left Iran to carry this idea to different geographies. Hurufis, who had been also seen in Anatolia since the 15th century, had been active in Bektashi tekkes; so they transferred some methods of Hurufism to this sect. However, over time, the effect of Hurufis in Bektashi tekkes was weakened. Even so, the passages in works such as Cavidanname, Durr-i Yetim, Işkıname which are some main sources of Hurufism and also contain some elements appropriate to the Bektashi faith, have continued to be used by the Bektashis. However, the extent of this use is to take advantage of the concise and implicit transmission power of the methods used by the Hurûfis rather than transmitting the Hurufi faith. The Karaca Village copy of Koluacik Hacim Sultan Velayetname written in 1898 is also an example in this regard. After this velayetname part, which was issued by Sehit Huseyin Efendi (Dede), a member of the Koluacik Hacim Sultan Odjak, an odjak hierarchically linked to the Hacı Bektaş Velî Dergah, there is a passage containing the names of twelve imams and fourteen innocents, who are attributed great importance in Bektashism. Presented as a science of Hz.Ali and a discovery of Hacı Bektaş Velî, this text bearing the title “*Der Beyan-ı İlm-i Ali E'l-Murteza ve Keşf-i Sırr-i Hünkar Hacı Bektaş Velî*” will be examined with its historical background and status of Bektashi and Hurufi relations in 19th century within the scope of the study and the original will be published in translation and made a contribution to researches in this field.

Keywords: Bektashi Order, Hurufism, Odjak of Hacim Sultan, manuscript, transcription.

GİRİŞ

Hurûfilik, XIV. yüzyılın ikinci yarısında İran'ın Esterâbâdî kentinde yaşayan; önceleri rüya tabiri ile ün salmışken harfler ile tanrısal sırları açıklamaya yönelik geliştirdiği sistem ile mürit tutup ulûhiyetini/mehdiliğini ilan eden Fazlullah isimli bir kişi tarafından kurulmuştur (Gölpınarlı, 1973: 7). Bu sisteme göre, Allah'ın varlıkta müşahede edilmesinin, Arap alfabesinde yer alan yirmi sekiz harf ve bunlara ek olarak huruf-u mucem denilen Farsçadaki dört harfle mümkün

olması nedeniyle varlığın hakikatine ermek için bu harfleri kavramak gerekmektedir (Usluer, 2016: 21-22). Fazlullah Esterâbâdî, bu amaçla harflerin kullanımını kendine özgü bir yaklaşımla sistematik hale getirmiş ve bu öğretiyi başta İran olmak üzere geniş bir coğrafyada yaymıştır (Usluer, 2016: 21-22).

Harflerin gizli manalarına atıf yapma ve sembolik kullanımlar İslam dünyasında ilk kez Hallâc-ı Mansûr ile sistematik hale gelse de yaygınlık kazanamamıştır. Zira, ana akım hareketler bu tür mistik inançları Bâtınî olarak suçladığı için bu mistik inançlar geniş kitlelere yayılamamıştır. Ancak, yaşadığı dönemde ilmi ile büyük bir şöhrete ulaşan İbnü'l Arabî'nin harflerin ilmüne dair eserlerini ortaya koymasıyla bu suçlayıcı yaklaşım zayıflamıştır (Attar, 2006: 30-31). İbnü'l Arabî'nin eserlerinin kabul görmesi ise Hurûfiliğin nispeten daha rahat bir ortamda gelişmesine zemin hazırlamıştır. Ancak, Hurûfileri bir tehdit unsuru olarak gören Sünnî ulema, Hurûfilerin Sünnî fikhını esas alıp ezan, abdest ve namaz gibi ibadetleri bu minvalde tarif etmesine (Usluer, 2016: 26) rağmen Hurûfileri Bâtınî veya Şiî olmakla itham etmekten ve İslâm dairesinden dışlamaktan geri durmamıştır. Bu nedenle, Hurûfiler tahkikatlara uğramış ve cezalandırılmıştır.

XV. yüzyılın başlarında ulemanın şikâyeti ile Timur'un oğlu Mirân Şah tarafından yakalanan ve Şirvan'da Alıncak Kalesi'nde yargıldıktan sonra kadı Bâyezîd'in fetvasıyla idam edilen Fazlullah Esterâbâdî'nin halifeleri ve müritleri dağılmıştır. Dağılan halifeler bu inancı farklı coğrafyalara yaymıştır (Aksu, 1998: 409). Fazlullah'ın bazı halifeleri de Anadolu'ya geçerek başta Bektaşîler olmak üzere Melâmî, Kalenderî, Halvetî ve Mevlevî zümrelerde iz bırakmıştır (Usluer, 2016: 20). Hurûfilik bilhassa Bektaşîliğe tesirde bulunmakla beraber geniş bir sahaya yayılan Bektaşîlerin tamamına aynı şekilde nüfuz edememiş; Anadolu'ya nispetle Balkanlarda daha etkin olmuştur (Usluer, 2009: 181). Hatta Usluer'e (2009: 181) göre, Fazlullah Esterâbâdî bazı Arnavut Bektaşîleri tarafından Hacı Bektaş Velî'nin mürşidi olarak bilinmiştir.

Hurûfiliğin Anadolu'da varlık gösterdiği ilk dönemde Bektaşîler nezdinde etkisinin nispeten fazla olmasında, Bektaşîler ile Hurûfilerin on iki imam ile on dört masum-u pak sevgisi, Hacı Bektaş Velî'nin *Makâlât* adlı eserinde de işlendiği gibi insanın âlem-i sagîr olarak tasviri ve anasır-ı erbaa ile insan-kainat ilişkisinin açıklanmaya çalışılması gibi inançsal benzerlikler etkili olmuştur (Ballı, 2010: 176). Ehlibeyte meveddet ve vahdet-i vücûd dairesinde hâsıl olan bu yakınlık sayesinde

Hurûfiler Bektaşî tekkelerinde bir dönem varlık gösterebilmiş; fakat Hurûfilerin Osmanlı'da da tahkikata uğramasına paralel olarak bu etki azalmaya başlamıştır. Ancak, yukarıda da ifade edildiği üzere bu etkileşim Bektaşîliğin inançsal yapısında bir bozulmaya sebebiyet vermemiştir. Zira Bektaşîlik, muhtelif tarikâtlardan çeşitli boyutlarda etkilense de kendine has yapısını her zaman korumuş ve inançsal katmanlarını oluşturan akımlardan bağımsız bir karakter sergilemiştir (Kahraman, 2018: 98-99).

Diğer taraftan, Bektaşîler bilhassa Osmanlı'nın son devrinde Hurûfilikle suçlanmış; Harputlu İshak Efendi ve Sadık Vicdanî tarafından bu dönemde yayımlanan eserlerde Bektaşîliğin ikinci devresinin temellerinin Fazlullah'ın halifelerinden Ali el-Elâ tarafından atıldığı iddia edilmiştir (Aksu, 1998: 410). Harputlu İshak Efendi tarafından Hurûfilik ile Bektaşîlik karıştırılarak Bektaşîlik düşmanı bir çizgide dile getirilen bu iddialar Birge (1991: 67-71) tarafından irdelenmiş ve asılsızlığı ortaya konmuştur. İshak Efendi'nin iddialarına ilk yanıt ise Bektaşîlerden gelmiş ve bu amaçla Ahmet Rıfat Efendi tarafından telif olunan *Mir'atü'l-Makasid* adlı eserde Hurûfilerin Allah'ın zâtı ve sıfatı, Kur'an'ın, bilinen ve bilinmeyen bütün mevcudatın harflerden ibaret olduğuna inanmaları nedeniyle müşrik oldukları dile getirilmiştir (Ballı, 2010: 175). Ayrıca, Bektaşîliğin son dönemdeki en üretken temsilcilerinden Bedri Noyan Dedebaba (Noyan, 1999: 291) da Hurûfilik ile Bektaşîlik arasında uzak-yakın bir ilgi ve ilişki bulunmadığını kuvvetle vurgulamıştır. Bektaşîler her ne kadar Hurûfiligi reddetse ve Hurûfi inancını taşımasa da Bektaşî şairler eserlerinde Hurûfi öğelerini, bilhassa vahdet-i vücûda dair öğretileri aktarmak üzere bu öğelerin Hurûfi inancının birer unsuru olduğunu bilmeden kullanmıştır (Usluer, 2016: 20).

Bu çalışmada ele alınan metin ise Bektaşîlikte kutsiyet atfedilen on iki imam ile on dört masum-u pak'ın adlarını harfler ve insan yüzünde yer alan hatlarla ilişkilendirerek mistik bir anlatım yoluyla tarikât müntesiplerine aktarmak amacıyla bazı Hurûfi metotlarında istifade edilerek hazırlanmış ve Bektaşîliğin dedegân kolunda yer alan Koluvaçık Hacı Sultan Ocağı dedelerinden Leğenzade Hüseyin Ağa (Şehit Hüseyin Efendi) tarafından 1898 yılında istinsah ettirilen Hacı Sultan Velayetnâmesi ile aynı cilt içinde "*Der Beyân-ı İlm-i Ali e'l-Murteza ve Keşf-i Sırr-ı Hünkâr Hacı Bektaş Veli*" başlığı ile kaydedilmiştir. Metinde kullanılan metotlar, Hurûfi kimliğinden sıyrılarak kullanımı örneklendirmesi ve alışılmışın haricinde dedegân koluna ait bir kaynak yer alması bakımından önem

arz etmektedir. Gölþınarlı'nın (1973) Hurûfilik metinleri katalogunda da rastlanılamayan bu eserin², çalışma kapsamında çevriyazısıyla birlikte yayımlanması araştırmacılara Bektaşı-Hurûfi ilişkisini yeni kaynaklar üzerinden inceleme imkânı sunacaktır.

BULGULAR VE TARTIşMA

1. Metnin Yer Aldığı Yazma Hakkında

On iki imam soyundan gelen ve kutsiyetine inanılan dede ailelerini ifade eden ocak (Yaman, 2011: 48-49), Alevi inancını taşıyan toplulukların dini yaşamında önemli bir role sahiptir. Bu misyona istinaden ocak mensupları, müntesiplerinin dini hizmetlerini yerine getirebilmek amacıyla çeşitli dini eserler edinmiş ve bu kapsamda bir külliyyat ortaya çıkmıştır. Bu ocaklardan birisi olan ve Koluacı Hacım Sultan'ın³ evlatlarını ifade eden Koluacı Hacım Sultan Ocağı (Özmen,

² Bektaşılığın nokta ve harflere bakışını açıklamak amacıyla Sunar (1975: 143-145) tarafından bu metinle benzer bir muhtevada sadeleştirilmiş Türkçe bir metin, yazarın kendi çalışması olduğunu çağrıştıran bir üslupla yayımlandığı görülmüştür. Ancak, Sunar tarafından kaynak belirtilmediği ve kullandığı metnin yayımlanan metinle anlamlı derecede örtüşmemesinden dolayı Sunar'ın bu metnin başka bir kopyasını haiz olduğunu iddia etmek makul bir çıkarım değildir. Bu nedenle, çalışmaya konu metnin ilk kez yayımlandığı söylenebilir.

³ *Hacım Sultan Velayethnâmesi*'ne göre Koluacı Hacım Sultan, XIII. yüzyılda yoldaşı ve pirdaşı olan Hacı Bektaş Velî'yle birlikte Hoca Ahmet Yesevi'den aldığı icazetle Rum diyarına varmış ve kendisine rüya âleminde Hz. Muhammed tarafından müjdelenen Germiyan ilinin Susuz mevkiine giderek dergâhını kurmuştur (Gülerer, 2012: 28). Ancak, Hacım Sultan'ın vefatı sonrası Germiyanoğlu Yakub Bey tarafından 1321 yılında bağlanan vakıf, çeşitli sebeplerle, Hacım Sultan ile ilişkisi saptanamayan Dede-balı cemaatine tevliyyet usulüne göre bağlanmıştır (Savaş, 2018: 247). Hacım Sultan evlatları da Hacı Bektaş Velî Dergâhı'nın işaretiyle Halep Türkmenlerinin ana obalarından olan Karacalı obası içinde Hacım Sultan'ın işat geleneğini devam ettirebilmiştir (Özkolaçık, 2023: 169-171). Bu obanın yaylak sahası olan Malatya-Karaca köyünde yerleşik yaşama geçme sürecinde, Hacım Sultan evlatlarından Seyyid Ahmet Dede de bu köye yerleşerek Hacım Sultan Ocağı'nı Karaca köyüne taşımış ve bu köyü ocağın merkezi haline getirmiştir (Özkolaçık, 2023: 167-172). Seyyid Ahmet Dede'nin vefatından sonra tek oğlu Hüseyin'in küçük yaşta olması nedeniyle 1785-1790 yılları arasında işat vazifesinin üstlenilmesi bağlamında bir kargaşa yaşanmış ve Karacalı obasından Molla Haydarlı ailesine mensup Molla Velî adında tarikat kültürüne aşına bir kişi tarafından bu vazife yerine getirilmiştir (Özkolaçık, 2022: 13-14). Bilindiği gibi Molla, Alevi Türkmen topluluklarda bir dedeye bağlı olarak "hocalık" görevini üstlenen okuma bilen görevlilerdir. Mollaların posta oturması erkândan olmasa da bahsedilen olaylar neticesinde yaşanan karışıklıklar nedeniyle bu yönde bir kol hâsil olmuştur. Bu olayların tesirinin günümüze değin sürmesi nedeniyle Aleviliğe dair yapılan bazı çalışmalarda kaynak kişi manipülyasyonu ortaya çıkmış ve literatürde hatalı aktarımlarla karşılaşılmıştır. Bu konuda Aksüt'ün (2020: 312-315) çalışması tipik bir kaynak kişi manipülyasyonu örneği sergilemektedir [Detaylı bilgi için bkz. Özkolaçık (2022)].

2022: 353-357) mensupları da bahsedilen doğrultuda çok sayıda yazma ve matbu eserden oluşan bir yazılı kaynak birikimine sahiptir.

Bu eserlerden ve belgelerden bir kısmı Özkolaçık (2022: 11-37) tarafından tanıtılmış ve yayımlanmıştır. Tanıtılan eserlerden birisi de ocak dedelerinden Şehit Hüseyin Efendi (1876-1914) tarafından 1898 yılında Kızıklı Ali Efendi'ye⁴ istinsah ettirilen *Hacım Sultan Velayetnâmesi Karaca Köyü Nüshası*'dır. Şehit Hüseyin Efendi, Leğenuşağı ailesinin önde gelen dedelerinden olup yaşadığı dönemde ilmi ve Hacı Bektaş Velî Dergâhı'na olan bağlılığıyla nam salmıştır. Aynı zamanda amcazâdesi olan Hamza Ağa'nın muhtarlığı döneminde köy imamı olarak görev yapan Hüseyin Efendi, Sarıkamış Harekâtı'nda (Aralık 1914-Ocak 1915) şehit düşmüştür. Karaca köyünden yüz civarında genç aynı savaşta şehit düşmesine rağmen nüfus kayıtlarında bir tek Hüseyin Efendi şehit olarak kayda alınmıştır.⁵

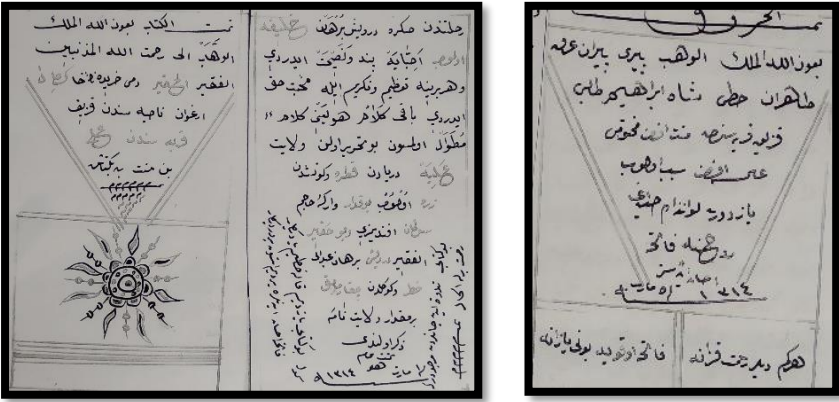
Şehit Hüseyin Efendi, Ahmet Cemalettin Çelebi ile olan yakın ilişkisi ve ailesinin yüzlerce yıldır Hacı Bektaş Velî Dergâhı'na olan bağlılığı nedeniyle hâsıl olan güven neticesinde Hacı Bektaş Velî Dergâhı'nın kütüphanesinden başta çalışmaya konu yazma olmak üzere çok sayıda eser ve belgeyi ödünç alarak istinsah ettirmiş ve ödünç aldığı eserleri iade etmiştir. İstinsah edilen eserler ise Hüseyin Efendi'nin şehadeti sonrası aile fertleri arasında el değiştirmiştir. Ocak mensuplarının aktarımına göre, bu yazmalar özellikle ocak mensuplarına tarikât kültürünün ve ocak geleneğinin aktarılması amacıyla 1980'li yıllara kadar meclislerde okunmuştur. *Hacım Sultan Velayetnâmesi Karaca Köyü Nüshası* ise en son ocak mensuplarından Hüseyin İnan'ın elinde iken bir kopyası yine ocak mensuplarından Bektaş Özkolaçık ile paylaşılmıştır. Bektaş Özkolaçık tarafından iletilen kopya bu çalışmada esas alınmıştır.

Diğer taraftan, zor koşullarda yaşamaya terk edilen ve bu nedenle on-on iki yaşlarında iken babasının Antep'teki taliplerinden Kazıklı aşiretine sığınan Hüseyin, beklenen aksine, hayatta kalmış ve ceddinden tevarüs eden posta oturup evladiye usulünü devam ettirmiştir. Hüseyin Dede'nin Hüseyinoğulları/Leğenuşağı/Leviuşağı olarak bilinen ailesi ise bu misyonu günümüze değin devam ettirmiştir (Özkolaçık, 2023: 171).

⁴ Bu yazmayı bize ulaştıran Bektaş Özkolaçık'ın ifadesine göre Kızıklı Ali Efendi, günümüz Malatya ilinin Arguvan ilçesine bağlı bir Alevî-Türkmen köyü olan Kızıklı'da yaşamıştır. Ali Efendi'ye, hattının düzgünlüğü nedeniyle, çok sayıda cönk yazdırılmıştır. Bu cönklerden bazıları günümüze ulaşmıştır.

⁵ Şehit Hüseyin Efendi ile ilgili bilgiler, Cumhuriyet Özkolaçık tarafından hazırlanan ve yayım sürecinde olan "Hacım Sultan Ocağı" başlıklı kitaptan alınmıştır.

Mukavva cilt içinde, yaklaşık 13x18 cm boyutlarında olan bu yazma, 168 sayfadan oluşmaktadır. Her sayfası on üç satır rik'a hatla okunaklı bir şekilde yazılı olan yazmanın büyük kısmı *Koluaçık Hacım Sultan Velayetnâmesi*'ni içermektedir. 127 sayfa süren velayetnâmeden sonra iki adet künye⁶ eklenmiş ve “*Fi Beyân-ı Üç Sünnet Yedi Farğ*” başlıklı ikinci bölümün ilk makalesine geçilmiştir. Bu makaleden sonra, aynı bölüm içinde, bu çalışmada incelenen “*Der Beyân-ı İlm-i Ali e'l-Murteza ve Keşf-i Sırr-ı Hünkâr Hacı Bektaş Velî*” başlıklı ikinci makale başlamaktadır. Yazmanın 134-146. sayfaları arasında yer alan bu makaleden sonra bir künye⁷ daha eklenmiş ve bu bölüm sonlandırılmıştır. Yazmanın üçüncü ve son bölümü ise “*Haça cüz-i mühimme beyân eder*” başlığı ile kaydedilmiş; ancak tamamlanamamış bir mülhime-nâme⁸ parçasıdır.

Şekil 1: Yazmanın Birinci ve İkinci Bölümlerinin künye sayfaları.

2. Metnin Konusu

Bu metin, Hz. Ali'nin bir ilmi ile Hacı Bektaş Velî'nin bu ilme yönelik keşfinin açıklanacağını ifade eden bir başlıkla başlamaktadır. Bu başlığı müteakip, başlık

⁶ İlk künyede “*Bu kitabı tilavet eden canlardan ricadır ki rahmet birle analar, Kul bu kitabı yazdım kala hatıram yadigâr, Fatıha hân edenlere yardım etsin Perverdigâr, fi 1 Mart Sene 1314*”, ikinci künyede “*Temmet ü'l-kitap bi avnillahi'l-melik el-vehhab el-hak rahmetullah-ül-mürşîbin el-fakir el-hakir dem-i haridenin hâk-i pa-yi Arguvan nahîyesinden Kızık karyesinden Ali bin Minnet bin Bektaş*” yazısı yer almaktadır.

⁷ Bu künyede “*Bi avnillahi'l-melik el-vehhab pîr-i pîran ırk-ı tahıran hattı Şah İbrahim Talibi Kızık Karyesinden Minnet Efendi mabdumu Ali Efendi sebep olup yazdıran Levenzade Hüseyin Ağa Rûhuna Fatıha ihsan idesüz. Fi 5 Mart sene 1314. Her kim diler himmet kendine, Fatıha okuya bunu yazana*” yazısı yer almaktadır.

⁸ Gelecekte olacak olaylara dair özgün bir üslupla astronomik ve meteorolojik kavramlardan istifade ederek çıkarımda bulunan eserler “mülhime-nâme” olarak adlandırılmaktadır (Kara, 2016: 209).

ile metin arasında şekli bir ayrıma gidilmeksizin Fusullet suresinin 53. ayetine⁹ yer verilmektedir. Bu ayetin, Allah'ın delillerinin kendi varlıklarında da apaçık bir şekilde gösterileceği ifadesi ile Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin işaret edildiği yönünde tevil yapılmaktadır. Bu ayetten yola çıkılarak kişinin delilleri kendi vücudunda bulması gerektiği belirtilmektedir. Sırr-ı Hakka ağâh olmak isteyen sâlikin âlemleri kendi vücudunda seyredebilmesi turuk-ı aliyye'nin vahdet-i vücûd nazariyesini benimseyen tüm şubelerinde önem arz etmektedir. Bu bağlamda, Bektaşîlikte de insanın âlem-i sagîr olduğu inancı başta Hacı Bektaş Veli'nin Makâlât adlı eseri olmak üzere çeşitli eserlerde işlenmiştir.

Bu girizgâh bölümünden sonra eserin kaleme alınış amacı ve iddiası hususlarına geçilmiştir. Buna göre, Arap alfabesinde yer alan yirmi sekiz harf ile bunlara eklenen ve huruf-u mucem olarak adlandırılan Farsça dört harfin her birinin, tıpkı harflerin noktadan zuhur etmesi gibi, Hz. Ali'nin neslinden gelen on iki imam ile on dört masum-u pak'ı ve bunlara ilave olarak; Hz. Fatma, Hz. Hatice, Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. Halil İbrahim ve Hz. Muhammed'i işaret ettiği¹⁰; bu harflerin aynı zamanda âdemin cemalinde yer alan hat ve uzuvlarla da ilişkilendirilmesi suretiyle âlemdeki tüm güzellikler gibi bu kutsal kişilerin de âdemin cemalinde müşahede edilebileceği savunulmaktadır.

Metnin tamamı bahsedilen kişilerin hangi harf ve âdemin cemâlindeki hangi hatlara denk geldiğini açıklamaktadır. Metinde geçen on dört masum-u pak, Şia fırkalarından İснаәşeriyye'den farklı olarak on iki imamın buluş çağına ermeden vefat eden (şehit edilen) on dört çocuğunu ifade etmekte olup Birge (1991: 165-166) tarafından yayımlanan liste ile aynıdır.¹¹ Ancak; muhtemelen ana metinden pasaj

⁹ “Kur'an'ın gerçek olduğu kendileri için apaçık belli oluncaya kadar onlara çevrelerinde ve kendilerinde bulunan kanıtlarımız hep göstereceğiz. Rabbinin her şeye tanıklık etmesi (onlar için) yeterli değil midir?” (DİB Kur'an-ı Kerim Meâli).

¹⁰ Huruf-u mucem ve bunların temsil ettiği nebiler metinde şu şekilde yer almaktadır: “[145] ... dört dahi vardır ki onlara mucemdir (Pe) (Çe) (Fe) (Ge) imdi bunlar kainatın aslı ve terazişidir (Pe) Âdem babadır (Çe) Nuh nebidir (Fe) Halil İbrahim nebidir (Ge) Muhammed (a.s) ...”.

¹¹ Birge (1991) tarafından on dört masum-u pak şu şekilde listelenmiştir: Muhammed Ekber b. Ali, Abdullah b. Hasan, Abdullah b. Hüseyin, Kâsım b. Hüseyin, Hüseyin b. Zeynelâbidîn, Kâsım b. Zeynelâbidîn, Ali Eftar b. Muhammed el-Bâkır, Abdullah b. Ca'fer es-Sâdık, Yahyâ el-Hâdî b. Ca'fer es-Sâdık, Sâlih b. Mûsâ el-Kâzım, Tayyibe b. Mûsâ el-Kâzım, Ca'fer b. Muhammed et-Takî, Ca'fer b. Hasan el-Askerî, Kâsım b. Hasan el-Askerî. İncelenen metinde ise “[137] ... imdi masum-u pak ol Muhammed Ekber Ali'nin küçük oğludur masum-u Abdullah İmam Hasan'ın oğludur ve masum Abdullah ve Behçet Kâsım İmam Hüseyin'in oğullarıdır ve masum Hüseyin Said ve Kâsım Zeynelabidin oğullarıdır ve masum Ali Esfer İmam Muhammed Bakır oğullarıdır ve masum Abdullah ve Yahya el-Hadi İmam Caferi

transfer edilirken, Cafer b. Muhammed Taki'nin adı eksik yazılmıştır. İsnâaşeriyye'de ise bu kavram ile hata ve günahattan münezzehe olduğuna iman edilen Hz. Muhammed, Hz. Fatıma ve on iki imam kastedilmektedir (Algar, 1993: 227-228).

İncelenen metin, Hurûfî inancının temel kavramlarından olan ve insan cemalinde yer alan hat ve uzuvların bir çizgi ile iki simetrik bölüme ayırarak sayılarının yirmi sekiz ve otuz ikiye ulaşmasına hizmet eden hatt-ı istivâ (Ballı: 63-64) yaklaşımı üzerinden kurgulanmış ve Bektaşîlikte mühim yeri olan mukaddes kişilerin adlarının bu yöntem ile tarikât ehline öğretilmesine çalışılmıştır. Bu yöntem İnşirah suresinin ı. ayetine dayandırılmıştır. Metinde Hurûfî felsefesini öğretme amacı güdülmemiş; bazı Hurûfî metotları kullanılarak bahsedilen isimlerin sanatsal ve ezoterik bir şekilde aktarılması ön planda tutulmuştur.¹² Bu bakımdan, müellifi anonim tutulan bu metnin, daha kapsamlı bir Hurûfî eserinden kırpıldığı ve Bektaşî tarikâtına nispeten uygun hale getirilerek tarikât mensupları arasında kullanıma sunulduğu izlenimi hâsıl olmaktadır. Metinde yer alan imla hataları ile eksik yazılan kelimeler bu görüşü desteklemektedir.

Metnin geneline hâkim bu metodu fehmedemeyenler ve bu sırra agâh olmayan kişiler ise sıklıkla cehaletle itham edilmekte; bu kişilerin tarikâtta yol alamayacağı ve post ile mürşitlik makamının bunlara haram olduğu vurgulanmaktadır. Diğer taraftan metnin çeşitli bölümlerinde, Bektaşîlikte önemli yeri bulunan bazı inançlara detaya girilmeksizin yer verilmiştir. Bu kapsamda, Hz. Muhammed ile Hz. Ali'nin nurunun ve vücudunun bir olduğu inancı ile Hacı Bektaş Velî'nin Makâlât isimli eserinde de yer alan insanın âlem-i sagîr olması (Ballı, 2010: 176) olgusuyla ilişkili olarak insanın göbeğinin altı ile üstünün yere ve göğe benzetilmesine dair izahlar derç edilmiştir. Metin, beyân edilen sırrın ilm-i ledün sırrı olduğu ve Kербela'da izhar kılındığı ifade edilerek müstensihin yazdığı künye ile sonlanmaktadır.

Sadık oğullarıdır ve masum [138] Salih ve Tayyib İmam Musa Rıza'nın oğullarıdır ve masum Cafer ve Kasım İmam Hasan el-Askeri'nin oğullarıdır ..." şeklinde listelenmiştir.

¹² Benzer şekilde, Yunus Emre'nin deyişlerinde görülen ve Hurûfiliği çağrıştıran bazı ibarelerin Yunus Emre'nin Hurûfiliğine işaret edemeyeceğine dair Köprülü'nün (1976, s. 327-331) açıklamaları da bu konuda aydınlatıcıdır.

SONUÇ

Bu çalışmada incelenen metnin nispeten yakın bir dönemde; 1898 yılında istinsah edilen bir yazmada yer alması, Bektaşîlerin Hurûfilikle özdeşleşmiş hatt-ı istivâ başta olmak üzere çeşitli metotlardan XX. yüzyılın başlarında dahi istifade etmeye devam ettiğini göstermesi bakımından kıymetli bir örnek teşkil etmektedir. Ayrıca, daha önce yayımlandığı tespit edilemeyen bu metnin, Bektaşîliğin dedegân kolunda yer alan Malatya ilinin Karaca köyünde meskûn Hacım Sultan Ocağı dedesi tarafından istinsah ettirilmesi bu örneği daha da ilginç bir konuma taşımaktadır. Zira, Bektaşî tarikâtının yaygın olmadığı uç bölgelerinde dahi bu metotları kullanan eserlerin bulunması, bu metotların tarikât mensuplarınca yaygın bir aktarım aracı olarak benimsendiğini göstermektedir.

Diğer taraftan, metinde tespit edilen bazı cümle bozukluklarının ve kelime eksikliklerinin, müstensih hatasından ziyade, daha kapsamlı bir metinden alıntı yapılırken ortaya çıktığı izleniminin oluşması, Hurûfi metinlerinin bir elemenden geçirilerek Bektaşî inancına aykırı olan kısımlarının atıldığı savını desteklemektedir. Dolayısıyla bu metin, Bektaşî-Hurûfi ilişkisinin bir metot transferi düzeyinde kaldığı savını somut bir şekilde göstermesi bakımından farklılaşmaktadır. Ayrıca, metinde Hurûfilik inancına ve Hurûfilîğin kurucusu Fazlullah Esterâbâdî'ye dair bir ize rastlanılmaması da bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Aynı şekilde, yayımlanan metin, Bektaşîlerin kullandıkları kaynakları güncelleyerek literatürlerinde dinamizm sağladıklarını da örneklendirmesi bakımından önemli olarak değerlendirilmektedir.

KAYNAKLAR

Aksu, Hüsamettin (1998). Hurûfilik. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 18, s. 408-412). Türk Diyanet Vakfı.

Aksüt, Hamza (2020). *Aleviler*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın.

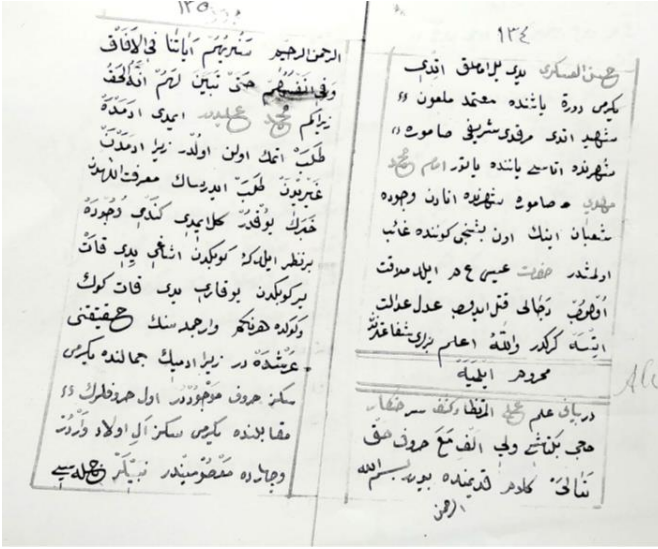
Algar, Hamid (1993). Çârdeh Ma'sûm-i Pâk. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 8, s. 227-228). Türk Diyanet Vakfı.

Attar, Aygün (2006). "Hurûfilîğin Dini ve İdeolojik Boyutları ve Seyyid İmamüddin Nesimi", 1. *Uluslararası Seyyid Nesimi Sempozyumu Bildirileri*, HGKSVY, 30-31.

- Ballı, Hasan Hüseyin (2010). *Fazlullah-ı Hurûfî ve Hurûfîlik* (Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Birge, John Kingsley (1991). *Bektaşîlik Tarihi*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1973). *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gülerer, Salih (2012). *Hacım Sultan Menâkıbnâmesi Üzerine Bir İnceleme* (Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi.
- Kara, Nimet (2016). “Mülhime-nâme'nin Söz Varlığı”. *KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 209-222.
- Köprülü, Fuad (1976). *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Noyan, Bedri (1999). *Bütün Yönleriyle Bektaşîlik ve Alevîlik (C. 2)*. Ankara: Ardıç Yayınları.
- Özkolaçık, Cumhuri (2022). “Koluçık Hacım Sultan Ocağına Ait Bazı Belgeler: İcâzet-nâme, Biat-nâme, Velâyet-nâme”. *Edeb Erkân Dergisi*, 2, 11-37.
- Özkolaçık, Cumhuri (2023). “Karaca Köyünün Tarihçesine Dair Bir İnceleme”. *Edeb Erkân Dergisi*, 4, 163-173.
- Özkök, Kahraman (2018). *Bektaşîliğin Bilinmeyenleri*. İstanbul: Revak Kitabevi.
- Özmen, İsmail (2022). *Hacım Sultan Velayetnâmesi*. İstanbul: Sarmal Kitabevi.
- Savaş, Saim (2018). “Dedebâli Cemaati ve Uşak Kazası Dedebalılar Köyü”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32, 243-262.
- Sunar, Cavit (1975). *Melamilik ve Bektaşîlik*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Usluer, Fatih (2009). *Hurûfîlik İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Usluer, Fatih (2016). *Kismet-nâme*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Yaman, Ali (2011). “Alevilikte Ocak Kavramı: Anlamı ve Tarihsel Arka Planı”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırmaları Dergisi*, 60, 43-64.

EKLER

Ek-ı: Orijinal Metin¹³ ve Çevriyazı¹⁴

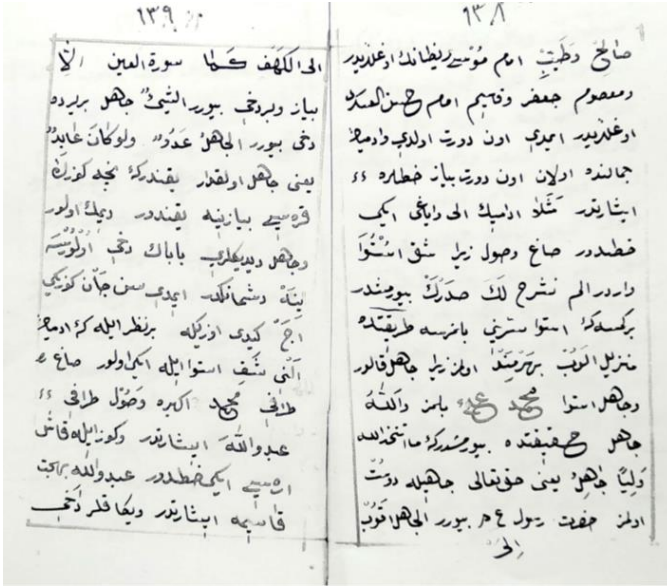

[134] Der beyân-ı ilm-i Ali e'l-Murteza ve keşf-i sırr-ı Hünkâr Hacı Bektaş Velî elif mea huruf Hak Teala kelam-ı keriminde buyurur “*Bismillah- [135] irrahmanirrahim senurîhim âyâtinâ fi-l-âfâki vefî enfusihim hattâ yetebeyene lehum ennehu'l-hakk*”¹⁵ zira kim Muhammed Ali’dir imdi âdemde talep etmek olan oldur zira âdemden gayrıdan talep edersen marifet-i ilahiden haberin yoktur gel imdi kendi vücuda bir nazar eyle ki göbekten aşağı yedi kat göbekten yukarı yedi kat gök ve gökte her ne kim var cümlesinin hakikati arşta’dır zira âdemin cemalinde yirmi sekiz huruf mevcuttur ol hurufların mukabilinde yirmi sekiz âl-i evlat vardır ve çahardeh-i masumindir nebiler cümlesi

¹³ Bu yazmayı istinsah ettiren Şehit Hüseyin Efendi’ye, yazmayı muhafaza ederek günümüze ulaşmasına vesile olan Hacım Sultan Ocağı mensuplarından (Leğenuşağı ailesi) hakka yürüyenlere ve yazmanın bir kopyasını paylaşan Hüseyin İnan’a Allah’tan rahmet diler, yazmanın kopyasını tarafımıza ulaştıran Bektaş Özkolaçık’a teşekkürlerimizi sunarız.

¹⁴ Metin, Latin harflerine günümüz okunuşlarıyla çevrilmiştir. Arapça hadis ve rivayetler çevrilmemiştir. Ayrıca, müstensih hatası tespit edilen bazı ibareler düzeltilerek “*” sembolü ile işaretlenmiştir. Ancak, eksik yazılan kelimeler ile imlâ hataları düzeltilmemiş/tamamlanmamıştır.

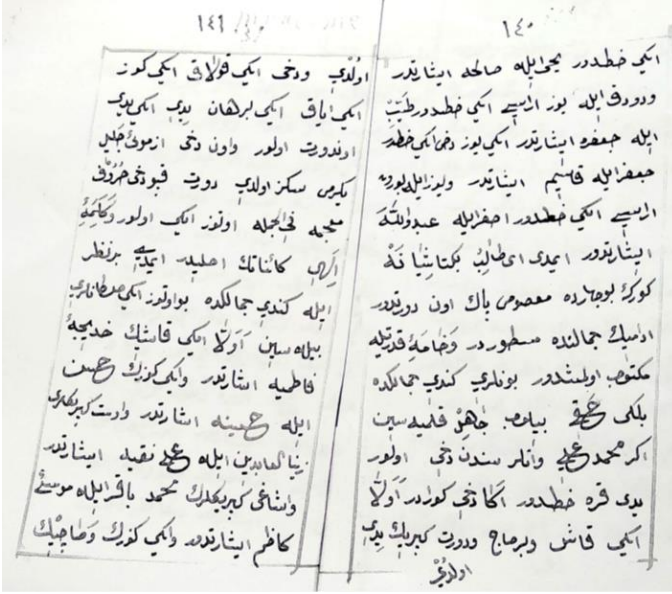
¹⁵ Fussilet 41/53

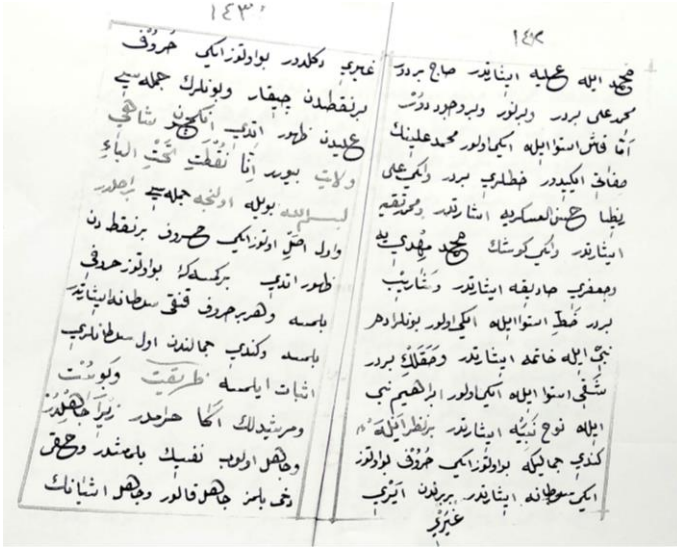
[138] Salih ve Tayyip İmam Musa Rıza'nın¹⁶ oğullarıdır ve masum Cafer ve Kasım İmam Hasan el-Askeri'nin oğullarıdır imdi on dört oldu ve âdemin cemalinde olan on dört beyaz hatlara işaretler meselâ âdemin eli ve ayağı iki hattır sağ ve sol zira şakk-ı istivâ vardır "*Elem neşrah leke sadrak*"¹⁷ buyurmuştur bir kimse ki istivâ sırrını bilmezse tarikâtta menzil alıp behremend olmaz zira cahil kalır ve cahil-i istivâ Muhammed Ali'yi bilmez vallahi cahil hakikatte buyurmuştur ki [Arapça] yani Hak Teala cahille dost olmaz Hazret-i Resul (a.s) buyurur [Arapça] [139] [Arapça] ve bir dahi buyurur [Arapça] bir yerde dahi buyurur [Arapça] yani cahil ol kadar yakındır ki nice gözün karası beyazına yakındır demek olur ve cahil dedikleri baban dahi olursa yine düşmanındır imdi sen can gözünü aç kendi özüne bir nazar eyle ki âdemin alnı şakk-ı istivâ ile iki olur sağ tarafı Muhammed Ekber'e ve sol tarafı Abdullah'a işaretler ve gözüyle kaşı arası iki hattır Abdullah Behçet Kasım'a işaretler ve yanaklar dahi

¹⁶ "İmam Musa Rıza" terkininin müstensih hatası olduğu değerlendirilmektedir. Birge'nin (1991, ss. 165-166) listesi de bu hatayı desteklemektedir. Doğrusu "İmam Musa Kazım" olmalıdır.

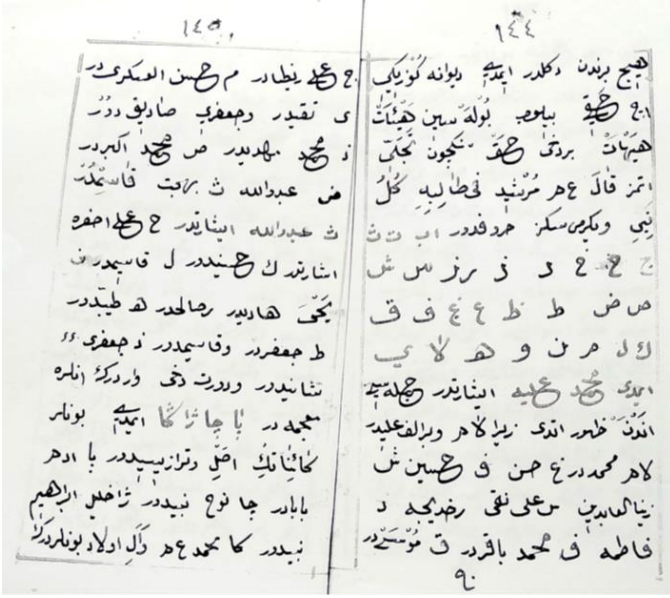
¹⁷ İnşirah 94/1

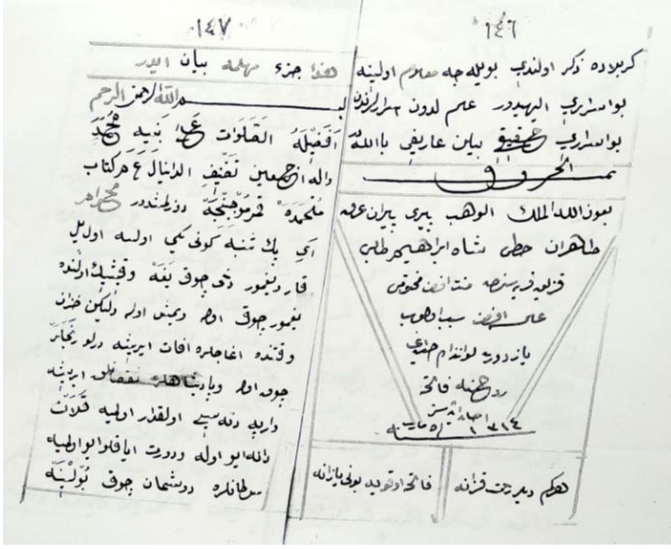
[140] iki hattır Yahya'yla Salih'e işaretir ve dudak ile yüz arası iki hattır Tayyip ile Cafer'e işaretir iki yüz dahi iki hattır Cafer ile Kasım işaretir ve yüz ile burun arası iki hattır Asker ile Abdullah'a işaretir imdi ey talib-i Bektaşyan* gör ki bu masum-u pak on dördtür âdemin cemalinde mesturdur ve hâme-i kudretiyle mektup olmuştur ki bunları kendi cemalinde bil ki Hakkı bilip cahil kalmayasın eğer Muhammed Ali ve onlar senden dahi olur yedi kara hatlardır ona dahi kördür evvela iki kaş ve bir saç ve dört kirpik yedi [141] oldu ve dahi iki kulak iki göz iki ayak iki burhan yedi iki yedi on dört olur ve on dahi azmun-u celil yirmi sekiz oldu dört kapı dahi huruf-u mucem fi'l-cümle otuz iki olur ve kelime-i [okunamadı] kainatın aslıdır imdi bir nazar eyle kendi cemalinde bu otuz iki sultanları bilesin evvela iki kaşın Hatice Fatma'ya işaretir ve iki gözün Hasan ile Hüseyin'e işaretir ve üst kirpikleri Zeynelabidin ile Ali Naki'ye işaretir ve aşağı kirpiklerin Muhammed Bakır ile Musa Kazım işaretir ve iki gözün ve saçın

[142] Muhammed ile Ali'ye işaretir saç birdir Muhammed Ali birdir ve bir nur ve bir vücuttur ama kaş istivâ ile iki olur Muhammed Ali'nin sıfatı ikidir hatları birdir ve iki Ali Rıza Hasan el-Askeri'ye işaretir ve Muhammed Taki'ye işaretir ve iki gûşun Muhammed Mehdi'ye ve Caferi Sadık'a işaretir ve şarip birdir hatt-ı istivâ ile iki olur bunlar Adem nebi ile hateme işaretir ve sakalın birdir şakk-ı istivâ ile iki olur İbrahim nebi ile Nuh nebiye işaretir bir nazar eyle kendi cemaline bu otuz iki huruf bu otuz iki sultana işaretir birbirinden ayrı [143] gayrı değildir bu otuz iki huruf bir noktadan çıkar ve bunların cümlesi Ali'den zuhur etti onun için şah-ı velayet buyurur [Arapça] böyle olunca cümlesi bir asıldır ve ol asıl otuz iki huruf bir noktadan zuhur etti bir kimse ki bu otuz hurufu bilmese ve her bir huruf hangi sultana işaretir bilmese ve kendi cemalinde ol sultanları ispat eylemese tarikât ve post* ve mürşitlik ona haramdır zira cahildir ve cahil olup nefsin bilmemiştir ve Hakkı dahi bilmez cahil kalır ve cahil eşyanın

[144] heyc birinden değildir imdi divane gözünü aç Hakki bilip bulasın heyet [okunamadı] bir dahi Hak senin için tecelli itmez [Arapça] ve yirmi sekiz huruftur (Elif) (Be) (Te) (Se) (Cim) (Ha) (Hi) (Dal) (Zel) (Re) (Ze) (Sin) (Şın) (Sad) (Dad) (Ti) (Zı) (Ayın) (Gayın) (Fe) (Kaf) (Kef) (Lam) (Mim) (Nun) (Vav) (He) (Lamelif) (Ye) imdi Muhammed Ali'ye işaretir cümlesi ondan zuhur etti zira (Lamelif) (Mim) ve bir (Elif) Ali'dir (Lam) Muhammed'dir (Gayın) Hasan (Fe) Hüseyin (Şın) Zeynelabidin (Sin) Ali Naki ve Hatice (Dal) Fatma (Fe) Muhammed Bakır'dır (Kaf) Musa'dır [145] (Cim) Ali Rıza'dır (Mim) Hasan el-Askeri'dir (Ye) Taki'dir ve Caferi Sadık'tır (Zel) Muhammed Mehdi'dir (Sad) Muhammed Ekber'dir (Dad) Abdullah (Se) Behçet Kasım'dır (Se) Abdullah'a işaretir (Ha) Ali Asker'e işaretir (Kef) Hüseyin'dir (Lam) Kasım'dır (Fe) Yahya Hadi'dir (Re) Salih'tir (He) Tayyip'tir (Ti) Cafer'dir (Vav) Kasım'dır (Zel) Caferi Sani'dir ve dört dahi vardır ki onlara mucemdir (Pe) (Çe) (Je) (Ge) imdi bunlar kainatın aslı ve terazisidir (Pe) Âdem babadır (Çe) Nuh nebidir (Je) Halil İbrahim nebidir (Ge) Muhammed (a.s) ve al-i evlat bunlardır ki

[146] Kerbela'da zikrolundu böylece malum oluna bu esrar-1 [okunamadı] ilm-i ledün esrarlarından bu esrar-1 hakiki beyân arif-i billahtır. Temmetü'l-huruf. Bi avnillahi'l-melik el-vehhab pir-i piran ırk-ı tahiran hattı Şah İbrahim Talibi Kızık Karyesinden Minnet Efendi mahdumu Ali Efendi sebep olup yazdıran Levenzade Hüseyin Ağa Ruhuna Fatiha ihсан idesüz. Fi 5 Mart sene 1314. Her kim diler himmet kendine, Fatiha okuya bunu yazana.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Aralık/December 2023, ss. 105-112
Geliş Tarihi-Received Date: 25.10.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date: 24.12.2023
Araştırma Makalesi - Research Article

MİRASTAN MİLADA BİR İNSANLIK ÖRNEĞİ: FÂTİMA EL FİHRÎ

(An Example of Humanity from Heritage to the Birth of Christ: Fâtıma El Fihri)

Leyla ÖZER¹

*Müslüman erkekler, kadınları kazandığında kaybedeceklerinden endişe duyabilir
ancak tarih bize kadınlar ilerlediğinde insanlığın da ilerlediğini söyler...*

ÖZ

İslam inancına sahip kadınlardan bağlı bulunduğu dinin kaidelerini öğrenme meziyetine sahip olmaları beklenmektedir çünkü Hazreti Muhammed, müşahitlerine her ne koşulda olursa olsun ilim ile uğraşmalarını telkin etmiştir. Bu telkinin bir getirisi olarak zaman içerisinde inançlı kadınlar ilmi sahada kendilerini göstermeye başlamıştır. Fas'ta bulunan Fez şehrinde “*Karaviyyin*” adıyla anılan ve yeryüzündeki ilk üniversite olarak kabul edilen camiye kurarak, kadınların ilmi alandaki varlığına örnek teşkil eden Fâtıma El Fihri bu anlamda özellikle bilinmesi ve zikredilmesi gereken mühim bir isimdir. Milattan sonra 800 yılında Tunus'ta doğmuş olduğu tahmin edilen Fâtıma El-Fihri, Fas kralı II. İdris devrinde ailesi ile birlikte Tunus'ta bulunan Kayrevan'dan Fez şehrine göç etmiştir. Bir hayli variyete sahip olan Fâtıma, babasının âlim oluşu ve ilmi sınıf içerisinde bulunmasından hareketle güzel bir şekilde yetiştirilmiştir. Gerek kültürel gerekse manevi açıdan iyi bir şekilde muhafaza edilmiş Ortaçağ kentlerinden biri olan Fez şehrinde bulunmuş, bu süre zarfında geniş çaplı bir eğitim aldığı gibi bilinçli ve eğitilmiş bir aileye sahip oluşu onun ilmi alanlara yönelişini daha da arttırmış ve eğitimine bir hayli önem verilmiştir. Babasının ölümünün ardından kendisine ve kız kardeşi Meryem'e yüklü miktarda para miras bırakılmıştır. Kardeşi Meryem bu mirası “*Endülüs Camii*” adıyla anılan bir cami inşa ettirmek suretiyle kullanırken, Fâtıma 859 senesinde ilk ve en eski üniversite

¹ Yüksek lisans öğrencisi, Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, leyla.ozer25@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5644-6293

olarak adlandırılacak olan Karaviyyin Cami'yi kurmuştur. Yapımı iki yıl sürmüş olan ve başlangıç itibariyle bir cami olarak inşa edilen Karaviyyin Camii, dini, siyasi, sosyal ve kültürel tüm özelliklerin ağır bastığı bir mekân özelliği taşımış, zamanla genişletilerek çok fazla öğrenciye ev sahipliği yapmış bir eğitim kurumuna, üniversiteye dönüştürülmüştür. Bu bağlamda değerlendirildiğinde makale kadınların azminin ve başarısının en güzel örneğini teşkil eden Fâtıma El Fihri'nin bilime yön veren yaşam serüvenini ve onun, bânisi olduğu Karaviyyin Camii'nin inşa sürecindeki mücadelesini ve faaliyetlerini ele almıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Müslüman, Fâtıma El Fihri, Fas, Karaviyyin.

ABSTRACT

Women of Islamic faith are expected to have the ability to learn the rules of the religion they adhere to because the Prophet Muhammad advised her followers to engage in science under any circumstances. As a result of this suggestion, over time, women of faith began to show themselves in the scientific field. Fâtıma El Fihri, who set an example for the existence of women in the scientific field by establishing the mosque called "Karaviyyin" in the city of Fez in Morocco, which is considered the first university in the world, is an important name that should be especially known and mentioned in this sense. Fatima El-Fihri, who is estimated to have been born in Tunisia in 800 AD migrated from Qairvan in Tunisia to the city of Fez with her family in the era of king of Morocco II. Idris. Fâtıma, who has a lot of wealth, was brought up in a good way due to her father being a scholar and being in the scientific class. She lived in Fez, one of the well-preserved medieval cities both culturally and spiritually. During this period, she received extensive education and having a conscious and educated family further increased her orientation towards scientific fields and great importance was given to her education. After her father's death, she and her sister Meryem inherited a large amount of money. While her sister Maryam used this inheritance by building a mosque called the "Andalusian Mosque", Fatima founded the Karaviyyin Mosque, which will be called the first and oldest university, in 859. The Karaviyyin Mosque, which took two years to build and was originally built as a mosque, was a place where all religious, political, social and cultural features predominated, and was expanded over time and turned into an educational institution, a university, which hosted many students. When evaluated in this context, the article discusses the life adventure of Fâtıma El Fihri, who is the best example of women's determination and success, leading to science, and her struggle and activities during the construction process of the Karaviyyin Mosque, of which she is the benefactor.

Keywords: Woman, Muslim, Fatima El Fihri, Morocco, Karaviyyin.

GİRİŞ

Tarih boyunca İslam dinine mensup tüm bireyler bilgiyi aramak ve ait olduğu âlemin varlığını gözlemleyerek Allah'ın bahsettiklerini sorgulamakla hemhâl olmuştur. Nitekim yaratıcının kendilerine sunmuş olduğu merak duygusuyla insan, bilginin takipçisi olma yolunda ilerlemiş, süreç içerisinde muazzam eserler ortaya koymaya başlamıştır (Öztürk ve Özkan, 2021: 171). Bu noktada içinde bulunduğu toplumun tarihine damga vurmuş birçok isme rastlamak da mümkündür. El Karaviyyin Üniversitesinin kurucusu olan Fâtıma El Fihri bu isimlerden biridir. Bilimin, bilginin ve yeniliğin önemini çok erken yaşlarda idrak eden ve İslami prensipler çerçevesinde yetiştirilen Fâtıma El Fihri, İslam medeniyetinin güçlü kadın sembollerinden biri olmuştur (Turan, 2015: 486-487). Makale eğitimci ve öncü kişiliğiyle Fâtıma El Fihri ve onun El Karaviyyin Üniversitesini kurma yolunda vermiş olduğu mücadeleyi konu edinmektedir.

BULGULAR VE TARTIŞMA

1. Fâtıma El Fihri ve Eğitimci Kişiliği

Kureyş asıllı olduğu bilinen Fâtıma El Fihri, 800 yılında Müslüman bir ailede doğmuştur. Çocukluk yıllarını Tunus'ta geçirmiş, sekizinci yüzyılın sonlarına doğru ailesi ile birlikte Kayrevan'dan (Özkuyumcu, 2022: 88-90) Fez şehrine göç etmiştir. Kaynaklar bu ayrılığı Kayrevan'da maruz kalınan Şii baskısı nedeniyle gerçekleşmiş olduğu bilgisine dayandırmaktadır. Nitekim Muhammed b. Abdullah el-Fihri (Koçak, 1999: 267-268) maruz kaldığı Şii tahakkümü sebebiyle ailesi ile birlikte Fez şehrine taşınmak zorunda kalmış burada geçirdiği birkaç yılın ardından vefat etmiştir. Vefatının peşi sıra Fâtıma El-Fihri ile kardeşi Meryem'e yüklü miktarda para miras bırakmıştır. İki kız kardeş kendilerine bırakılan bu mirası topluma hizmet edecek bir şey uğruna kullanmayı düşünmüş ve tüm insanlığa hizmet edecek bir eğitim kurumu inşa etmeye karar vermiştir. Bu noktada Meryem "*Endülüs Camii*" adıyla bir cami kurarken ablası Fâtıma, bir süre kendi adı ile anılacak olan Karaviyyin Cami'yi inşa ettirmiştir (Cengic, 2020: 14,16,17). Eğitim ve öğretimin önemi ve gerekliliği üzerinde duran Fâtıma El-Fihri, içerisinde bulunduğu toplumun gelişimi noktasında öncü bir rol üstlenmiştir (Öztürk ve Özkan, 2021: 183). Fâtıma El Fihri ve yaşamına ilişkin bilgiler oldukça azdır. Dürüst ve dindar bir kadın olduğunu belirtilen Fâtıma El

Fihri'nin kardeşi Meryem ile birlikte sağlam bir İslami eğitim aldığı, hukuk, matematik, fıkıh ve hadis gibi farklı birçok alanda kendini geliştirmiş olduğu bilinmektedir (Souad, Ramdane ve Khan, 2017: 177-178).

Fâtıma El Fihri, bânisi olduğu Karaviyyin Cami'nde eğitimine devam etmiş, öğrenciler arasında bulunarak, eğitimler vermiş ve bu noktada teşvik edici bir rol üstlenmiştir (Cengic, 2020: 17-18). Talebeleri ile arasındaki ilişki ve onlara karşı merhametli yaklaşımından ötürü “*Oğulların Annesi*” manasına gelen “*Ümmü'l-Baneyn*” olarak da isimlendirilmiştir. Eli oldukça açık olan ve zeki bir kadın olarak da nitelendirilen Fâtıma El Fihri, aynı zamanda dini kural ve kaidelere de oldukça bağlı kalmış, dünya malında gözü olmamıştır. Çağdaş bir toplum yaratma uğruna büyük mücadeleler vermiş, babasından kalan mirası hem cami hem de üniversite olarak adlandırılan ve bünyesinde büyük bir kütüphane de barındıran bir eğitim kurumu kurmak suretiyle değerlendirme yoluna gitmiştir (Bari: 2). Günümüz üniversite düşüncesinin tam anlamıyla vücut bulması Fâtıma El-Fihri'nin çabalarının ve bu uğurdaki çalışmalarının bir neticesi olarak değerlendirilmelidir. Nitekim günümüzde hala eğitim vermekte olan Bologna, Oxford ve daha birçok üniversite Fâtıma El-Fihri'nin Karaviyyin Üniversitesini kurma misyonundan esinlenmiştir. Fâtıma El Fihri, El Karaviyyin Cami'nin inşa sürecini sürekli ve yerinde takip ettiği gibi yapımı iki yıl sürecek olan caminin inşası tamamlanana dek oruç dahi tutmuştur (Cengiz, 2020: 17-18). Karaviyyin Cami'nde eğitim faaliyetlerini gerçekleştirerek takipçisi olmuş ve tüm faaliyetleri maddi açıdan desteklemekten de geri durmamıştır (Bari: 2). Nitekim kendisinden bahseden kaynaklar da bu durumu doğrulamaktadır. Rouven Üniversitesi öğretim üyelerinden Foued Laroussi onun hakkında, “*El-Fihri, ne bir kraliçe ne bir prenses ne de güçlü bir hükümdarın kızıydı. Sadece halktan bir kadındı. Bu yönü eserinin gücünü yansıtıyor. Babasından kalan bütün mirasını dine ve bilgiye olan aşkına harcadı*” diyerek bilime ve bilgiye yönelik tutumunu gözler önüne sermiştir.

2. El Karaviyyin Üniversitesi

İslam camiasında tüm ilmi faaliyetlerin yanı sıra üniversitelerde verilecek olan eğitimler kimi zaman mescitlerde kimi zaman ise ders verecek olan kimselerin evlerinde yapılırdı. Ancak 9. yüzyıla gelindiğinde mescitlerden farklı olarak medreseler inşa edilmeye başlandı. Kurulan medreseler Arapça “*toplayıcı*” manasında “*camı*” olarak adlandırıldı. Batı dünyasında ise cami sözcüğüne karşılık olabilecek Latince “*Universitatis*” sözcüğü kullanılmaktaydı. Zamanla

üniversiteler kendi içerisinde fakültelere ayrılmaya ve bu şekilde eğitim verilmeye başlandı. İslam dininin gerek manevi açıdan gerekse eğitim alanındaki gelişimi açısından somut bir örneği temsil eden El Karaviyyin Camisi de 1965 tarihinde resmi bir şekilde El Karaviyyin Üniversitesi olarak adlandırılmaya başlandı. Bugün halen dahi İslam camiasında sayılı bir kurum özelliğini sürdürmekte olan Karaviyyin Cami, bilimsel çalışmaların ilerleyişi adına önemli bir adım olarak kabul edildiği gibi bir kadının eğitimin ve medeniyetin ilerleyişi noktasındaki çabasını yansıtmaya bakımından da güzel bir inşa örneği olmuş ve tarihteki yerini almıştır (Turan, 2015: 486-487). Fas şehrinde idareyi elinde bulunduran İdrisiler zamanına denk gelen ve hicri 245 miladi 859 senelerinde inşa edilmeye başlanan Karaviyyin Cami (Gülcan, 2017: 174; Öztürk ve Özkan, 2021: 177) Kayrevan şehrinde göç etmiş kimselerin taşındıkları mahalde bulunmasından hareketle “*Karaviyyin*” olarak adlandırılmıştır. Nitekim İdrisiler zamanında Fez şehrine Endülüs’ten gelmiş olan kimseler “*Udvetü’l-Endelüs*” olarak adlandırılan mahallelere yerleştirilmiş, Kayrevan’dan gelmiş olan kimselerin mahallerine ise “*Udvetü’l-Karaviyyin*” adı verilmiştir (Ocak, 2022: 294, 297). Karaviyyin Camii, 9. yüzyıldan başlayarak pek çok hanedan eliyle genişletilmiş ve çeşitli şekillerde bezenmiştir. Bugünkü görünümünü ise Murabıt Sultanı Ali İbn Yusuf devrinde almıştır. Oldukça sade bir şekilde dizayn edilmiş, inşasında beyaz renkli sütunlar kullanılmış, göz kamaştıran çiniler ve ahşaptan yapılmış oymalar kullanılarak zemini hasırlarla kaplanmıştır (Ocak, 2022: 300). Berberi kökenli Zenâtelerin idaresine girinceye dek Fâtıma El Fihri’nin adı ile anılmış, bölge idaresinin Fatîmilerin hâkimiyetine girmesiyle iktisadi ve itikadi anlaşmazlıkların merkezi haline gelmiştir. 10. yüzyıla gelindiğinde Ahmed bin Ebubekir ez-Zenâti, Endülüs Emevi Halifesinden almış olduğu finansal destekle cami alanını genişletme yoluna gitmiştir. Miladi 1070 senesinde ise Karaviyyin Cami’nin idaresi Murabıtların eline geçmiştir. Nitekim 1135-1142 senelerinde Murabıt hükümdarı Ali bin Yusuf bin Tafşin’in emriyle cami alanı daha da genişletilmiş ve şehrin önemli mimari yapılarından biri haline gelmiştir. Murabıt hükümdarlarının mimari yapıların inşasında benimsemiş oldukları sadelik anlayışından hareketle caminin iç ve dış duvarlarındaki süsleme ve kabartmaların çoğu yok edilmiştir. Bunun yanı sıra El Karaviyyin Cami’nin korunması ve ihtiyaçlarının giderilmesi adına vakıflar tesis edilmiştir. Meriniler dönemine gelindiğinde ise El Karaviyyin Cami, ilmi açıdan benimsemiş olduğu misyonunu devam ettirmiş ve şehrin önemli eğitim kurumlarından biri olma ayrıcalığını sürdürmüştür (Gülcan, 2017: 175).

Karaviyyin Cami, on iki asırlık bir geçmişe sahip olmakla birlikte Avrupa, Afrika ve Endülüs başta olmak üzere farklı birçok ülkenin bilgiye ulaşma noktasında işini kolaylaştırıcı bir rol üstlenmiştir. Pek çok âlimin yanı sıra öğrenciler de burayı ziyaret etmiştir. Zaman içerisinde Fas'ta idareyi elinde bulundurmuş olan birçok hükümdar camiye onarmış ayrıca birtakım yeniliklerde yapmıştır (Ocak, 2022: 293-294). Hâlen varlığını sürdürmekte olan bu cami, yeryüzündeki en eski ve en büyük kütüphanelerden birini de bünyesinde barındırmaktadır. Kütüphane içerisinde birden fazla eser bulunmaktadır. Fıkıh, tefsir, hitabet, coğrafya, tarih, tıp, jeoloji, astroloji, teoloji, belagat, hukuk, mantık, aritmetik, müzik, kimya, matematik gibi çeşitli birçok alanda eğitimi verilen dersler tüm yönleri ile ele alınmış ve bu şekilde bir eğitim modeli benimsenmiştir. Kütüphane İslami ilimler, tıp ve astronomi olmak üzere birçok alan ile ilgili değerli yazmaları bünyesinde barındırmaktadır. Öyle ki kütüphanede İbn Haldun tarafından kaleme alınmış *Mukaddime* adlı eser ile İmam Malik tarafından kaleme alınmış *El-Muvatta* isimli eserin el yazması da bulunmaktadır (Cengic, 2020: 17-18). Yaklaşık 4000'den fazla el yazması eser bulunan ve bir hayli eski olan kütüphane mimar Aziza Chaouni tarafından restore edilmiştir. Günümüzde halen dahi hizmet veren bu kütüphane de Fâtıma El Fihri'nin diploması da sergilenmiştir (Cengic, 2020: 17-18).

El Karaviyyin Cami, birçok ilke imza atmış, Unesco ve Guinness Dünya Rekorları tarafından da tanınmıştır. Yaklaşık olarak 22.000 insanı barındırabilecek bir alana sahip olan cami, birçok öğrenciye ev sahipliği yaptığı gibi öğrencileri arasında sayılı isimlerde yer almıştır. Nitekim İbn Haldun gibi birçok âlim bu camide eğitim görmüş ve burada yetişmiştir. Aurillac'lı Gerbert'te bunlardan biridir. Gördüğü eğitimle Arap toplumunun kullanmış olduğu sayıları Batı dünyasına tanıtmıştır. İbn Ruşeyd El-Sabti, İbn Arabi, El İdrisi, El Bitrucci, İbn Meymun, İbnü'l Hatib, İbn Battuta, Muhammed İbnü'l Hac El-Abdari El-Fasi, Ebu İmran El-Fasi, Al-İdrissi, İbnü'l Khatib, Al-Bitrucci ve İbn Hirzihim gibi isimlerin yanı sıra Ebu el-Abbas, Muhammed el-Fâsî, Leo Africanus, İbn Meymun gibi daha birçok önemli isim de burada eğitim görmüş ve yetişmiştir. Farklı ülkelerden birçok öğrenciye ev sahipliği yapmış Karaviyyin Cami'nin eğitmen kadrosu içerisinde sayılı âlimler ile müderrisler yer almış, camiye görmek isteyen kimseler derslere katılabilmiş bu noktada herhangi bir şart aranmamıştır. Sınıf ve statü ayrımı yapılmaksızın tüm insanlığın hizmetine ve öğrenimine sunulmuş öğrencilerin yanı sıra tüccar, zanaatkâr gibi çeşitli meslek mensubu kimselerde derslere katılabilmektedir. Burada eğitim görmüş pek çok bilim adamı aldıkları

eğitimi Avrupa'ya taşımış böylelikle Batı Rönesans'ının oluşumuna katkı sağlamıştır. Fatıma El Fihri'nin vefatının ardından ise Karaviyyin niversitesi eğitim vermeyi sürdürmüştür (Cengic, 2020: 17-18)

SONUÇ

Doğup büyüdüğü Tunus şehrinden Fez şehrine göç eden ve eğitimin önemini kavrayarak Karaviyyin niversitesi'ni kurma girişiminde bulunan Ftma El Fihri, bilhassa Afrika ve Orta Doğu topraklarında kadınların eğitimine öncülük ederek onların doğup büyüdüğü toplumun dışında bir şeyler başarabileceğinin güçlü bir örneğini oluşturmuştur. Toplumunun ilerlemesi yönündeki özverili katkısının dışında bugün hala ismini zikredebileceğimiz bir niversitenin inşasına yol açmış olması onun bu yoldaki adanmışlığının ve gayretinin mucizevi mirası olarak tarihteki yerini almış ve tüm insanlık adına büyük bir ilham kaynağı olmuştur.

KAYNAKLAR

Cengic, Fahira Fejzic (2020). "Fatima Al-Fihri Founder of the First World University", *Studies in Media and Communication*, 8, 14-20.

Gülcan, Mehmet Enes (2017). "Karaviyyin Camii", *İslam Düşünce Atlası*, 174-175.

Koçak, İnci (1999). İbn Abdn El Fihri. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 19, s. 267-268).

Ocak, Sümeyra (2018). "Estetik, Mimari ve İşlevsel Yönleriyle On İki Asırlık Fas Karaviyyin Camii", *IX. luslararası Din Görevlileri Sempozyumu şehir ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerin Rolü Tam Metin Bildirileri Kıtabı* (Ed. Mustafa Srn), Yunus Emre Camii Vakfi, 291-308.

zkuyumcu, Nadir (2022). Kayrevan. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 25, s. 88-90).

Öztürk, Emine; zkan, Ali Rafet (2021). "İslam Tarihinde Bilim ve Kadın", *İnsan ve Toplum Bilimlerinde Akademik Çalışmalar Kıtabı*, Türkan Erdoğan, Fatih Sansar, (ed.), Livre de Lyon, 171-185.

Souad, Merah; Ramdane, Tahraoui; Khan, Mariya Senim (2017). "Ftimah Al-Fihriand Religious Fraternity in Al-Qarawiyy in University: A Case Study." *International Journal of Humanities and Social Science*, 7 (10), 177-183.

Turan, Hayrunnisa (2015). "Fas'ın Fes şehrindeki Karaviyyin Camii", *luslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (37), 486-511.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Aralık/December 2023, ss.113-144
Geliş Tarihi-Received Date: 18.11.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date: 19.12.2023
Araştırma Makalesi - Research Article

HOCA AHMET YESEVİ-HACI BEKTAŞ VELİ BAĞI KAPSAMINDA ANADOLU İRFANINDA YESEVİLİK ETKİSİ

(The Influence Of Yesevism On Anatolian Worship Within The Scope Of
Hoca Ahmet Yesevi-Hacı Bektash Veli Bond)

Murat BOZ¹

ÖZ

Türk-İslam medeniyetinin kökenlerinde bulunan hikmet ve irfan bilgisi asırlar boyunca Türk milletinin geleceğini aydınlatmıştır. Bu bilgi, *Kur'an*'dan mülhem ve İslami temel esaslar çerçevesinde yüzyıllardır tasavvuf akımları içinde gelişmiştir. Böylece Türk milletinde sevgi, hoşgörü, adalet ve dayanışma kültürü kavramları kurumsallaşarak bir medeniyet geleneği haline gelmiştir. Bu gelenek ilerleyen dönemlerde genişleyen fetihler ile neşvünema bulduğu farklı kültür, inanç ve coğrafyalarda da tüm insanlığın saygı duyduğu, ilgi ile baktığı ve incelediği ortak bir miras haline gelmiştir. Türklerin Müslüman olmaları sonucunda kabul ettikleri İslami kural ve kaideler ile derin tarihi köklerinden getirdikleri inanç, gelenek ve uygulamalar, başta Hoca Ahmet Yesevi ve Yesevilik olmak üzere tasavvuf akımları içinde birbiri ile kaynaşmıştır. Esasen bu kapsayıcı ve uzlaştırmacı yaklaşım Hz. Peygamber (a.s.) tarafından İslam'ın mesajını ilk duyurduğu dönemlerde Arap geleneklerinden İslam'a uygun olanların devam ettirilmesine izin verilmesi, olmayanların ise tevhid inancı kapsamında dönüştürülmesi ile uygulama kabilinden kendisini göstermiştir. Bu uzlaştırmacılık bağlamında Türklerin İslam'ı kabullerinden sonra bilinen en büyük Türk mutasavvıfı Pir-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevi'dir. Hoca Ahmet Yesevi Türklerin İslamlaşması sonrasında göçebe kültürünün İslami kurallar çerçevesinde dönüşüp günümüze ulaşan bilgi ve tasavvuf geleneğinin en önemli temsilcisidir. Türk İslam'ı diye tabir edebileceğimiz dine yaklaşım tarzı, Yesevilik tarikatı içindeki bilgi ve

¹ Dr. Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Alevi Bektaşî Kültürü Anabilim Dalı Ankara/TÜRKİYE e-posta: boz.murat@hbv.edu.tr

uzlaşma geleneği ile Pir Hünkâr Hacı Bektaş Veli ile Anadolu coğrafyasına, oradan da günümüze aktarılmıştır. Velayetnamelere göre Hünkâr Hacı Bektaş Veli, Hoca Ahmet Yesevi'nin müridi kabul edilmektedir. Yesevilikten Hünkâr Hacı Bektaş Veliye ve Bektaşiliğe intikal ve tevarüs eden Dört Kapı Kırk Makam öğretisi başta olmak üzere edebi metinlerde bu ilişkiyi, bağlantıyı ve benzerlikleri teyit mahiyetinde oldukça fazla müşterek uygulama, benzerlikler ve ifadeler yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hoca Ahmet Yesevi, Yesevilik, Hacı Bektaş Veli, Bektaşilik, Bektaşilik-Yesevilik İlişkisi.

ABSTRACT

The knowledge of wisdom and lore found in the origins of Turkish-Islamic civilization has enlightened our future for centuries. This knowledge has developed in Sufi movements for centuries within the framework of Qur'anic-Islamic fundamentals. In this way, the culture of love, tolerance, justice and solidarity has become a tradition in the Turkish Nation. This tradition has become a common heritage respected by all humanity, with its universal values in its composition, in different cultures, beliefs and geographies where it has grown. The Islamic rules accepted by the Turks with their being Muslims and the beliefs, traditions and rituals they brought from their deep roots due to their racial characteristics have been reconciled and harmonized within this Sufi tradition. Essentially, this conciliatory approach In the periods when the Prophet (A.S.) first announced Islam, allowing the continuation of the Arab traditions that were suitable for Islam, and the conversion of those who were not within the scope of the belief of tawhid showed itself. Pir-i Turkistan Hodja Ahmet Yesevi is the greatest known sufi after the Turks' conversion to Islam. Hodja Ahmet Yesevi is the most important representative of the knowledge and mysticism tradition, which was formed within the framework of Islamic rules of the nomadic culture after the Islamization of the Turks. This tradition of knowledge, which we can call Turkish Islam, was transferred to the Anatolian geography and today by Pir Hunkar Haji Bektash Veli. According to the velayetnames, Hunkar Haji Bektash Veli is accepted as the disciple of Hodja Ahmet Yesevi. In addition, there are very similar expressions in literary texts, especially the teaching of 4 gates and 40 modes, which were inherited from Hodja Ahmet Yesevi to Hunkar. In addition, the similarities between the Yesevi Sufi tradition and the Alevi-Bektashi belief and culture are striking.

Keywords: Hodja Ahmet Yesevi, Yesevism, Haji Bektash Veli, Bektashism, Bektashism-Yesevism Relationship.

GİRİŞ

Türklerin Araplar ile ilk teması, Halife Ömer zamanında gerçekleşmiştir. Bu süreçte Arap orduları ile Türkler arasında şiddetli mücadeleler yaşanmıştır. Arap-İslam orduları Orta Asya'da bulunan Ceyhun ırmağının ilerisine geçememiş, muharebe kilitlenmiş ve bu durum Muâviye b. Ebî Süfyan'ın hilafetine kadar sürmüştür (Sofuoğlu, İlhan, 1997: 79). Muaviye'nin saltanatı zamanında Türk bölgelerine yönelik savaşlar ve saldırılar yeniden başlamış, 705 yılına gelindiğinde Buhara ve Semerkant gibi önemli Türk şehirleri Arapların hâkimiyetine geçmiştir (Sofuoğlu, 1997: 80). Türk yerleşimlerini işgal etmek için yapılan şiddetli saldırı ve savaşlar sonunda Türkler, Muaviye'nin temsil ettiği İslam anlayışını reddetmişler, münhasıran Muaviye'nin Arap şovenizmi ve gelenekleri temelinde yürüttüğü fetih siyaseti, Türkistan halkının şiddetli tepkisine neden olmuştur.

680'de Kerbela'da Hz. Peygamber'in evladına, Ehl-i Beyt'ine hiçbir acıma ve merhamet göstermeyen Emevi zulmü Türklerin yaşadıkları bölgelerde de zuhur etmiştir. Halife Velid bin Abdülmelik'in Horasan valisi olarak tayin ettiği Kuteybe bin Müslim, 705-715 yılları arasında Maveraünnehir'in tümünü ele geçirmiş, Türkistan ahalisini yaşlı genç ayırmadan katletmiştir. Gerçekleşen bu tür trajediler Türklerde, Emevi hükümdarlığına ve uygulamalarına karşı şiddetli bir öfke oluşturmuştur (Altınok, 2001: 205; Sofuoğlu, İlhan, 1997: 80).

Türklerde Emevi hükümdarlığına karşı oluşan kin ve başkaldırma refleksi, Ehl-i Beyt mensuplarınca Emevi saltanatına karşı gelenek haline getirilen karşı duruş ve tepkiler ile örtüşmüştür. Hz. Hüseyin'in Kerbela'da, Muaviye'den sonra tahta çıkan oğlu Yezid'in talimatı ile 10 Ekim 680'de şehit edilmesi sonrasında bir kısım Ehl-i Beyt ve taraftarları Horasan bölgesine hicret etmişlerdir. Emevi saltanatına karşı benzer duyguları paylaşan Türkler ve Ehl-i Beyt mensupları evlilikler yoluyla kaynaşmıştır. Bu bölgelerde ikamete geçen Ehl-i Beyt mensupları ve aileleri, Türkler ile evlilikler yoluyla akrabalık tesis etmişler ve ataları Hz. Muhammed ile Hz. Ali'nin anlattığı İslam'ı ve *Kur'an*'ın özünü halka açıklamaya çalışmışlardır. Bu konuda şu bilgiler meseleyi etraflıca açıklamaktadır:

“Hz. Ali Peygamberin saf geleneğini sürdürüyordu: (1) Sivil bir toplum; (2) siyasal iktidarın seçimle işbaşına gelmesi ve (3) eşitlikçi bölüşüm. Muaviye,

İslam'ın siyasal ve sosyal tarihinde hatta kültüründe çok önemli bir kırılma meydana getirdi. Birincisi kurumlaşmış bir devlet çıkardı ortaya. Bunu da büyük ölçüde Bizans'tan ödünç aldı. Seçimi devre dışı bıraktı. Merkezi ve otoriter bir siyasal modele yöneldi. Muhalefet hakkına karşı çıktı. Böylece, hilafetin yerine saltanatı ikame etmiş oldu. Büyük tepkiler geldi. O güne kadar resmi din görüşü yoktu. İnsanlar dini görüşlerinde özgürdü. Devlet bu yorumlar karşısında taraf değildi. Muaviye, resmi din görüşüne dayanarak, iktidarına dini (kutsal/tartışılmaz) bir meşruiyet kazandırmaya çalıştı. Devlet yönetimi böylece teokratikleşmeye, gücünü, kaynağını ve otoritesini Allah'tan almaya başladı. Oysa yönetici, doğrusu-yanlış ile insandır. Doğruları desteklenir yanlışları düzeltilir" (Güvenç, 1994: 244).

Türklerin İslam'ı kabul etmeleri hiç şüphesiz sadece İslam tarihinin değil dünya tarihinin en önemli olaylarından ve tarihin dönüm noktalarından biridir. Bu olaydan kısa bir süre sonra Türkler kurdukları devletler ile İslam dünyasının kaderini belirleyerek Müslümanların muhafızlığını üstlenmişlerdir. Diğer bir dikkat çekici ve önemli husus ise Türklerin İslam'ı kabul etmelerinden sonra Arap ve İran kültürlerinin etkisine rağmen milli benliklerini ve hasletlerini koruyarak günümüze kadar getirmeleridir. Türklerin İslam dinini anlama ve kabul etme sürecinde M.751 yılında yapılan Talas Savaşı² bir anlamda başlangıç noktası olarak bilinir. Müteakiben bölgede Çin'in hegemonyasının güç kaybettiği ve Müslümanların hâkimiyetinin arttığı ve böylece Türklerle Müslüman Arapların ilk temaslarının gerçekleştiği iddia edilmektedir. Bu olaya ilave olarak, Karahanlı Devleti'nin banisi Satuk Buğra Han'ın tebaası ile birlikte külliye İslam'a girmesi de Türklerin gruplar halinde İslam'a geçişlerinde müessir olmuştur. Nitekim ilk Türk-İslam âlimleri Karahanlıların Müslüman olması sonrasında yetişmeye başlamıştır.

Bununla beraber Türklerin sahip olduğu inanç ve kültür özelliklerinin genel anlamda İslam kuralları ile yakınlık göstermesi bu süreci hızlandırmıştır. Ayrıca, Türklerin kendilerini kadim semavi kaynaklarda övgüyle bahsedilen Nuh peygamberin oğlu Yafes'in nesebinden geldikleri ile övünmeleri, bu şekilde İslam

² Günümüzde Kırgızistan sınırları içinde yer alan Talas Nehri civarında, Abbasiler ve ortağı olan Karluklar ile Çinliler arasında yapılan ve beş gün sürüp Çin ordusunun yenilgiyle sonuçlanan muharebe.

medeniyeti ile kendilerini özdeşleştirmeleri Müslümanlığı kabullerinde ve özümsemelerinde müessir bir husustur. Nitekim Ebul Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*'de bu hususu şu şekilde beyan etmiştir: “Yafes babasının emriyle Cudi dağından gidip, İtil ve Yayıksuyu'nun yakasına vardı. İki yüz elli yıl orada durdu. Sonra vefat etti. Sekiz oğlu var idi, çocukları pek çok olmuştu. Çocuklarının adları şunlardır. Türk, Hazar, Saklap, Rus, Ming, Çin, Kimeri, Tarih. Yafes öleceği sırada büyük oğlu Türk'ü yerine oturtarak diğer çocuklarına dedi ki ‘Türk'ü padişah bilip onun sözünden çıkmayın.’ Türk’e Yafes oğlu diye lakap taktılar. Çok edepli ve akıllı insan idi” (Ergin, t.y.: 23).

Ayrıca referansları Hz. Peygamber'e dayanan bir kısım rivayetlerde Türklerle ilgili methedici ifadelerin yer almasının da bu kabulde etkisinin olduğu kabul edilmelidir. Sonuç olarak Türkler İslam'ı zorlama ile değil kendi mülahaza ve değerlendirmeleri ile kabul etmişlerdir. Türklerin tek tek veya gruplar halinde Müslüman olmalarında tarihi hadiselerin yanı sıra Türklerin sahip olduğu irsi nitelikler, irşat çalışmaları ve yukarıda zikrettiğimiz veçhile Peygamberimizin hadislerinin etkisinden de bahsedilebilir. Netice olarak Türklerin Müslüman olma süreçlerinin bir aşama içinde sonuçlandığı ve oluşan neticede yukarıda anlattığımız etkenlerin büyük oranda etkili olduğu anlaşılmaktadır (Mert, 2021: 657).

İslam'ın mesajının ortaya çıktığı ilk yüzyılda Türklerin İslamlaştığı görülmektedir. İlk Müslüman olan Türkler esir edilen ve köle olarak çalıştırılan Türkler olmuştur. Öyle ki Basra'da İslam'ı kabul eden Türk asıllı köleler için M. 670 tarihinde ibadet etmeleri için bir mescit inşa edilmiştir. Türkler arasında İslam çok hızlı yayılmış, M. 691'e gelindiğinde ahalisi büyük oranda Türk ve İranlılardan oluşan Merv, Türkistan'ın İslami ilim merkezi olmuştur. Hz. Peygamber yaşarken Mervli bir tüccarın İslam'ı kabul ettiği ve Merv'e döndüğü rivayetler arasındadır. Müteakiben sahabe ve tabiinden kimseler gelip buraya yerleşmiştir. Merv şehri yirmi beş civarında tabiinden kişinin ikamet etmesi ile bir ilim merkezi haline gelmiştir. Sahabelerden Burayde, Ebu Berze ve Muaviye bin Hayde'nin Horasan'a hicret edip orada yaşadıkları rivayet edilmiştir. Ölümünde oraya defnedilmişlerdir (İbn Hacer el-Askalâni, 2011: 194, 212, 370).

Türklerin İslam'ı seçmelerinde Maverâünnehir³ bölgesinin de kendine has bazı özelliklerinden bahsedilmelidir. Maverâünnehir'i gezen İstahri,⁴ bölge ahalisi hakkında şöyle bahsetmektedir:

“Maverâünnehir İslam ülkelerinin en nezihi ve hayrı en bol olandır. Selamet bir ülkedir. Halkı ellerindeki imkânları kötülüğün yok olması, iyiliğin hâkim olması için harcarlar. Maverâünnehir'de servet sahibi olanların çoğu servetlerini ribatlara, yol inşaatlarına, vakıf kurmaya, cihada, sebillere ve hayır işlerine harcarlar. İslam ülkelerinde Maverâünnehir'deki insanlardan daha fazla cihada istekli kimse yoktur. İslam ülkeleri içinde Maverâünnehir ve Buhara'dan daha nezihini görmedim” (İstahri, 2019: 244-247).

Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere bölgedeki insanların yani Türklerin ırkî olarak üstün denilebilecek özellikleri dikkat çekmektedir. Öte yandan Türkler, İslam tarihine politik olarak katılmaları ile İslam'ın mesajının duyurulması ve i'lay-ı kelimetullah görevini üstlenmişlerdir. Bu hızlı sürece bakıldığında Türklerin İslam medeniyetine çok sonradan dahil olduklarını söylemek doğru bir çıkarım değildir. Türkler İslam'ın yayılmaya başladığı ilk yıllardan itibaren İslam'ın kurucu milletlerinden olmuşlardır. Türkler, ilk olarak Maverâünnehir civarında İslam'ı kabul etmişler ve Anadolu'ya doğru harekete geçene kadar burada kalmışlardır. Hatta bu hususta vatanlarına aşırı bağlılıkları sebebiyle Araplar tarafından eleştirilmişlerdir.

Türklerin kalbinde yer alan Peygamber ve Ehl-i Beyt sevgisinin yansımaları olarak hadis ilminin Türkler arasında yerleştiği ve onların sayesinde sağlam ve sistematik hüviyetini büründüğü düşüncesi kabul görmektedir. Öyle ki Nesai Tirmizi, Buhari gibi önemli hadis âlimleri Türkistan bölgesinde yetişmişlerdir. Ebu Hanife'nin (Hanefi mezhebinin kurucusu v. 769) Orta Asyalı olduğu kabul edilmiştir (Uzunpostalcı, 1994: 131-138). İmam Maturidi'nin de Türk olduğu bilinmektedir.

İslam tasavvufu konusunda da durum aynıdır. Ünlü mutasavvıf İbrahim Edhem (v. 778), Horasanda dünyaya gelmiş, Merv ve Nişabur'da halkı irşat etmiştir. Horasanlı

³ Bugün bu bölge Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasında, Ceyhun (Amu Derya) ve Seyhun (Siri Derya) nehirleri arasında kalan tarihi bölge.

⁴ İstahrî (Baba İshak İbrahim bin Muhammed Faresi Karki), 10. yüzyılda yaşamış olan İslam coğrafyacısı, ve gezgini.

sûfi Şakik Belhi (v. 790) de Türk kökenli kabul edilmektedir. İnsanları İslam'a davet etmek amacıyla tüm Türkistan'ı dolaşmıştır. Merv'de yaşamış ve tasavvuf ve hadis konularında tanınmış bir âlim olan Abdullah bin Mübarek (v. 797)'in babası Türk'tür. Halaf al-Ahmar (Dilbilimci v. 796) Ferganalı doğumlu bir Türk'tür. İslam felsefesinin gelişmesinde önemli katkısı olan Farabi (v. 950) de Türk'tür. Ayrıca Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde yetişen alimler arasında İbn Sina, Biruni ve Harezmî gibi birçok alim sayılabilir. Türklerin yaşadığı coğrafyada İslam'ın tasavvuf kanalıyla ve Ehl-i Beyt ekolünden gelen mutasavvıflar eliyle yayıldığı anlaşılmaktadır.

Makalemizin esas konusu olan Türk-İslam tasavvuf geleneğinin öncülerinden Piri-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevi, İslam'ın Türkler arasında yayılmasında üstün gayret göstermiştir. Türklerle İslam'ın ulaştırılması daha ziyade sufiler ve tüccarlar aracılığıyla gerçekleşmiştir. Medreseler sınırlı sayıda merkezde ve sınırlı sayıda insana temas ederken tasavvuf geleneği halka doğrudan ve geniş ölçüde sirayet etmiştir (Mert, 2021: 674).

Orta Asya Horasan tasavvufu İslâm'ın ilk yüzyılından itibaren sahabe ve tabiîn nesli ile tanışmıştır. Buna ilave olarak bölgenin Hint-İran kadim geleneğine yakın olması da ayrı bir yatkınlık etkisi yaratmıştır. Orta Asya Horasan bölgesinde ilk İslami ve ilmî faaliyetler Ebu Berze el-Eslemî (v. 684), Abdurrahman b. Semüre el-Abşemî (v. 670), Büreyde b. Husayb (v. 684), Hakem b. Amr el-Gıfarî (v. 669), Abdurrahman b. Ya'mer ed-Dîlî (v. 708) ve Kusaym b. Abbas el-Haşimî (v. 676) gibi fetihler ile bölgeye intikal eden veya daha sonra sürekli ikamete başlayan sahabiler vasıtasıyla başlatılmıştır (Çetin, 2009: 239).

Ehl-i Beyt muhabbeti, hângâh âdâbı, şeyhin belirleyiciliği, şiir, sema, ilm-i bâtın, cömertlik, fütüvvet, adâlet, melametilik ve özgürlükçü tutum Horasan tasavvuf ekolünün başlıca özelliklerindedir (Altunkaya, 2016: 136). Horasan tasavvuf ekolünün merkezi olan Nişabur şehri, günümüzde yaklaşık yetmiş bin nüfuslu bir İran şehridir. Belh, Merv ve Herat ile beraber Horasanın dört büyük ve önemli şehridir (Öztürk, 1999: 285).

Türkistan Piri Hoca Ahmet Yesevi tasavvuf eğitimini hocası Yusuf el-Hemedanî'den ders alarak tamamlamıştır. Daha sonra Merv şehrinde kendi

tekkesini açarak ilim faaliyetine başlamıştır. “Horasan Kâbesi” ismi verilen Hoca Ahmet Yesevi tekkesinde sūfîler ve âlimler beraber eğitim almışlardır. Kendisi sürekli tekkede kalmamış, ilim ve irşad için birçok şehre seyahat etmiştir. Ayrıca Yusuf el-Hemedanî Horasan bölgesinde medreselerde fıkıh, kelam ve hadis dersleri alarak sonrasında tasavvufa yönelmiştir. Yetiştirdiği halifelerden en meşhuru Türkistan Piri olarak kabul edilen Yesevilğin Pişvası (Önderi) Hoca Ahmet Yesevi’dir (Mansurov, 2011: 171). Horasan tasavvuf ekolü Arslan Baba’dan, Hoca Ahmet Yesevi’ye, oradan Hünkâr Hacı Bektaş Veli’ye aktarılarak Anadolu’yu aydınlatmış, ekolün özellikleri Alevi-Bektaşî yoluyla günümüze kadar ulaşmıştır (Teber, 2008: 86).

BULGULAR VE TARTIŞMA

1. Pir-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevi ve Yesevilik

Din bilginlerinin ve sufi şeyhlerinin İslam toplumlarında en etkili iki zümre oldukları kabul edilmektedir. Bu iki zümreden sufi şeyhlerinin ahali üzerinde tesirleri her zaman âlimlerden fazla olmuştur. Bunun sebebi sufiliğın ve sufi şeyhlerinin tasavvufun etkisi ile halka yakın yaşam sürmeleri, daha toleranslı ve halka yakın söylemlerinin olmasıdır. Halk tarafından sufi şeyhleri “seyyid” veya “şerif” olarak kabul edilmişlerdir. Tasavvufta birçok tarikatın Hz. Muhammed’e varan bir “silsile”si olduğuna inanılır. Tarikat şeyhlerinin, Allah’a itaatlerinin, Allah’ın emirlerine uymalarının, yasakladığı şeylerden uzak durmalarının bir Allah tarafından verilen bir mükâfat olarak keramet gösterdiklerine inanılmaktadır. Şeyhlerin Allah’a yakınlıklarından dolayı kendisine bazı olağanüstü yeteneklerin bahşedildiğine inanılır (Eickelmann, 1981: 17).

Bir Türk tarikatı olan Yeseviye kurulan ilk tarikatlar arasında sayılmaktadır. Tarikat kelime anlamı olarak “yol” anlamına gelir. Tarikatlar genel olarak bir şeyh veya pir etrafında oluşan yapılardır. Şeyh veya pir tarikatın yol göstereni, baş öğretmenidir. Tarikatlar birbirlerinden söylemleri ile değıl ibadet şekilleri ve özellikle nafîle ibadet yöntemleri ile ayrılırlar. Şeyh müritleri arasındaki bağları, ilişkileri, zikir ve ibadet şekillerini belirler. Şeyhe bağlı erkek veya kadın müritler sadece şeyhe bağlanmakla kalmaz aynı zamanda tarikat silsilesine de bağlanırlar (Eraydın, 1994: 233, 431).

Pir-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevi, Türk Müslümanlığına mührünü vurmuş en önemli mutasavvıftır. Türk yurtlarında Hoca Ahmet Yesevi'nin etkisi günümüzde de görülmektedir.

Hoca Ahmet Yesevi Doğu Türkistan'da bulunan Sayram kasabasında dünyaya gelmiştir. Sayram bölgede farklı isimlerde anılmaktadır. Bölge halkı Sayram'ı İsficab ve Akşehir olarak da anmaktadırlar. Kasabada İranlı ve Türkler beraber yaşamaktadırlar. Hoca Ahmet Yesevi'nin dünyaya geldiği tarih tam olarak bilinmemektedir. Ama genel kanaat Hicri V. Miladi XI. asrın ikinci yarısına rastladığı kabul edilmektedir. Yaygın kanaate göre uzun bir ömür sürmüş, yüz yirmi yaşından sonra H. 562 (M.1166-1167)'de vefat etmiştir. Yine rivayete göre Arslan Baba,⁵ onun eğitimini terbiyesini üstlenmiştir. Babası Şeyh İbrahim kasabanın muteber şeyhlerindendir. Hoca Ahmet Yesevi'nin annesinin adı Ayşe Hatundur. Hoca Ahmet Yesevi, ebeveynlerinin vefatı sebebiyle ablasının vasiliğinde büyümüştür (Köprülü, 2012: 86).

Hoca Ahmet Yesevi sonradan Yesi'ye yerleşmiş, Arslan Baba'dan burada ders almıştır. Yesi tarihte Oğuz Han'ın başkenti olması sebebiyle bugün çokça ziyaret edilen bir şehirdir. Hoca Ahmet Yesevi'nin önce Yesi'de eğitim aldığı sonra Buhara'da bulunduğu kuvvetli bir rivayettir (Köprülü, 2012: 87).

Hoca Ahmet Yesevi Buhara'da Hoca Yusuf Hemedani (H. 440-535/ M.1048-1049/1140)'den dersler almıştır. Farklı bir bilgiye göre ise Semerkant'ta kendisinden eğitim almış ve kendisine bağlanmıştır. Hoca Yusuf Hemedani, Irak ve Türkistandaki muhtelif şehirlerde halkı irşat ile meşgul olmuş, uzun süre Buhara'da yaşamış hatta bir vakit Kuh-i Zer'de ikamet etmiştir. Hoca Ahmet Yesevi, tarikat terbiyesini, zahir ve batın ilimlerini Hoca Yusuf Hemedani'den öğrenmiş ve şeyhi ile beraber değişik memleketlerde dolaşmıştır. Bununla beraber, Merv al-Rud şehri Hoca Yusuf Hemedani'nin en çok ikamet ettiği şehirdir (Köprülü, 2012: 89).

⁵ Arslan Baba, Yeseviye tarikatının kurucusu Hoca Ahmet Yesevi'nin müşidi olduğu söylenen mutasavvıf. Doğum ve ölüm tarihleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Köprülü'ye göre, Arslan Baba Hoca Ahmet Yesevi'nin babası Şeyh İbrahim'in kardeşi, yani amcası olabilir.

Hoca Ahmet Yesevi, Hz. Peygamberin sülalesinden olanlara verilen “Hace” lakabıyla anılmıştır. Yesevilik, hem Türkler üzerinde tesiri olan Hanefi Maturidi anlayışından hem de Hoca Ahmet Yesevi’nin hocası Yusuf Hemedani’nin topluma anlattığı Horasan Melametiliği disiplininin devamıdır (Coşan, 1996: 40).

Hoca Ahmet Yesevi Türkler üzerinde oldukça güçlü bir etkiye sahip olmuştur. Onun güçlü ve etkili dini ve tasavvufi bilgisi ile Yesevilik tarikatı oluşmuştur. Yesevilik ilk Türk sufi tarikatıdır. İslam’ın mesajını arı bir Türkçe ile ve Türkçe şiirler ile duyuran bu tasavvuf anlayışı İslam dairesine giren üçüncü millet olan Türkler arasında dini ve tasavvufi edebiyatın gelişmesinde etkili olmuş, ayrıca Türklerin sahip olduğu ve İslam’a göre makul kabul edilebilen birtakım anane ve kuralların bir anlamda zaman içinde İslamlaşması sağlamıştır

Türkler İslam’ı çok hızlı bir süreçte kabul etmişler ancak yüzyıllar boyunca köklerinden getirdikleri bazı inanç ve kabullerinden de hemen bir anda vaz geçmemişlerdir. Genel manada Türkler Sünni İslam anlayışına ve tarzına tabi olmuş olsalar da Peygamber sevgisini ve Ehl-i Beyt muhabbetini merkeze alan tasavvuf anlayışını benimsemişlerdir (Fırlı, 2012: 49).

Melikoff bu hususu, “...İslam’a geçiş, Şamanın gibi yüzlerce yıllık geleneğe dayalı bir çehreyi bir anda yok edemedi. Ruhani öncüler yönü her şeyden evvel geldiği için işlevi, Pir, Ata, Baba, Dede gibi yeni ruhani öncülerin işlevleri ile bir bakıma iç içe girdi” (Melikoff, 1998: 40) şeklinde ifade etmektedir.

2. Yesevi Öğretilerinin Anadolu’daki İlk Temsilcileri Baba İlyas ve Babailik

Yesevilik’in Türkistan’da yayılmasını yukarıda kısaca izah etmeye çalıştık. Anadolu’da Yesevilik’in izlerini sürdüğümüzde ise karşımıza ilk olarak Babai hareketi çıkmaktadır. Babai hareketinde Yesevilik etkisi Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması ile ilgilidir. Bölgede Selçuklu hâkimiyetinden öncede güçlü bir tasavvuf hareketi vardı. Şehirlerde oldukça fazla mutasavvıf kendilerine bağlı olanlara yönelik faaliyet yürütmekteydiler. Bölge şehirlerinden Nişabur ve Tus’a akın akın insanlar ziyarete geliyorlar şehirlerde bulunan şeyhlerden feyz almak için izdiham oluşturmuyorlardı (Şahin, 2007: 13-14).

Selçuklu idarecileri tasavvufa ilgi duymuşlar ve destek olmuşlardır. Onlar için mekanlar inşa ettirmişler, onları maddeten desteklemişlerdir (Özköse, 2003: 19). Bu

dönemde Anadolu'nun nasıl Türkleştiği ve İslamlaştığını kavrayabilmek için mutlaka Orta Asya'dan bölgeye göçleri iyi incelemek lazımdır. Bu göçler Anadolu'nun siyasi, kültürel ve dini yapısını derinden etkilemiştir. Bunun sebebi ise göçle birlikte gelen gelinen yere ait olan inançlar ve kabullerdir. Bu kabuller ve inançlar Anadolu'da dini anlayışla bağdaşmış ve yeni bir takım sufi akımlar meydana gelmiştir.

Selçuklular 26 Ağustos 1071'de meydana gelen Malazgirt Savaşı'nı kazanmışlar, böylece Bizans'ın yenilmesi ile Anadolu savunmasız hale gelmiştir. Savaş sonrası XIV. yüzyıla kadar Türkler göç dalgaları ile Anadolu'ya yönelmişlerdir. Bu grupları genelde Maverünnehir, Horasan, Azerbaycan ve Erran⁶ bölgelerinden gelen Türkmen, Yesevi, Kalenderi, Babai vs. topluluklar oluşturmuştur. Türkistan'dan, önce İran, sonra Azerbaycan ve Doğu Anadolu topraklarına gelmiş olan Türkmenler sayılarının kalabalık olması sebebiyle yerleşim sorunu yaşamışlardır. Bu halde bile Anadolu onlar için daha rahat yaşam sürebilecekleri verimli bir saha olarak görünmüştür (Togan, 1981: 191-201).

Anadolu Selçuklularının en mamur dönemi Sultan Alâeddin Keykubad (1220-1237) dönemi olmuştur. Bu dönemde askeri başarıların yanı sıra ekonomik olarak ta zengin bir dönem yaşanmıştır. Ticaret gelişmiş, ticarete için kervansaraylar şifahaneler inşa edilmiştir. Diğer yandan ilim faaliyetleri de desteklenmiştir. Orta Asya'dan Moğol saldırılarından kaçan Türk ve İranlı âlim, şair, sanatkârlar ve mutasavvıflar Anadolu'ya davet edilmiş ve geldiklerinde de korunmuşlardır. Bu dönemde çok güzel eserler ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler sonucunda Sultan Alâeddin Keykubad'a Abbasi halifesi tarafından "Sultanü'l-Âzam" ünvanı verilmiştir (İbni Bibi, 151; Turan, 2014: 410-411). Sultan Alâeddin Keykubad'ın Babai ve Yesevi zümrelerle de yakın temas ve ilişkileri olmuştur.

Sultan Alâeddin Keykubad'dan sonra tahta geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in yeteneksiz olması, halktan uzak yaşaması ve sefahate düşkünlüğü toplumu derinden etkilemiş, devlet ricalinde adam kayırmacılığın ve yolsuzlukların artması sonucunda 1240 yılında Anadolu'da Babai hareketi başlamıştır.

⁶ Erran, Kafkasya'da Kura ve Aras nehirleri arasındaki tarihi-coğrafi bölge.

Selçuklularla Moğollar arasında 1243'te yaşanan Köseadağ Savaşı ile Anadolu Selçuklu Devleti, Moğolların vassalı olmuştur.

Bu dönemde Anadolu'ya göç eden Türkmen unsurlarının en belirgin özellikleri İslamiyet'i kabul etmiş olmalarının yanı sıra bazı örf ve geleneklerini muhafaza eğiliminde olmalarıdır. Tabii bu durum bölgeye çok daha önce gelip şehirleşen ve İslam'ın şehirleşmeyle disipline olmuş formunu yaşayan halkın tepkisini çekmiştir. Arap-Fars kültürünün etkisinde olan devlette bu göçebelerden çok hoşlanmamış, onları sorun olarak görmüştür. Türkistan'dan göç eden bu toplulukların başına buyruk harekete meyilli olmaları, baba, derviş ve abdal olarak isimlendirdikleri liderlerine bağılılıkları devleti rahatsız etmiştir. Bu toplulukların İslam'ın ince kurallarını bilmemeleri, eğitimlerinin düşük olması ve kendi içlerinde bulunan liderlerinin yorumlarına itaatleri dikkat çekmiştir. Bu babalardan en meşhuru Baba İlyas b. Ali el-Horasanîdir (Akkuş, 2011: 232).

3. Baba İlyas-ı Horasani ve Emirci Sultan İlişkisi

Türkler arasında İslam sufizminin gelişiminde Şamanizm, diğer inançlara göre çok daha etkin olmuştur. Şamanizm genelde Türkler ve Moğollar arasında yaygın olmuştur. Türklerin Müslümanlığa geçmesi ile bazı Şamanist gelenekler ve uygulamalar İslam ile bütünleşerek varlıklarını sürdürmüşlerdir (İnan, 2013: 204-207). Şamanizm'de yer alan bazı figürler isim değiştirerek yerlerini muhafaza etmişlerdir. Örneğin; şaman, kam ve bahşılar yerini “baba, ata, dede” dini önderlere bırakmışlardır (Şeker, 2016: 171).

Şamanizm, Haydarilik, Vefailik, Torlaklık, Bektaşilik ve Kalenderîlik tarikatları üzerinde etkili olmuştur. Türkler arasında Şamanizm zamanlarında popüler olan ozanların yerini halkın içinden gelen ve aynı şartlarda yaşayan “baba”lar almış, bir çeşit dönüşüm yaşanmıştır (Babinger, Köprülü, 1996: 49).

İslam'ın Türk yorumunu anlayabilmek için veya tasavvufun rolünü kavrayabilmek için öncelikle Âl-i İmrân Suresi 159. ayete bakılmalıdır. Allah bu ayette Hz. Peygamber (a.s.)'ye hitaben; *“Sen onlara sırf Allah'ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever”* şeklinde buyurmaktadır. Yani sert ve

acımasız bir kimse başka bazı iyi ve muteber özelliklere sahip olsa dahi hitap ettiği kişilerde tiksinti ve nefret uyandırır. İnsanlar böyle bir kimseden korkarlar ve muhatap olmak istemezler veya onun varlığına katlanamazlar. Diğer yandan Hz. Peygamber (a.s.) bir hadisinde şöyle buyurmuştur: “Kolaylaştırınız! Zorlaştırmayınız! Müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz! Birbirinizle anlaşın, iyi geçinin, ihtilâfa düşmeyin!” (Buharî, 3/72). Ayet ve hadisten anlaşılacağı üzere İslam hoşgörü ve yumuşak tavırlar ile duyurulacaktır. Türklerin Müslüman oluşu ve Müslümanlığı kabulleri ve yaymaları bu metot ile etkili olmuştur. Bu metodu Horasan erenleri kullanmışlar, sonra Anadolu’ya aktarmışlardır. Bu ekol Horasan’da Yesevilik olarak zuhur ederken, Anadolu’da Babailik ve Bektaşilik şeklinde devam etmiştir. Düşünce, inanç ve uygulama pratikleri aynıdır.

Baba İlyas’ın tam adı “Ebü’l-Baka Şeyh Baba İlyas b. Ali el-Horasanî”dir. Kesin olmamakla beraber Moğol istilasına müteakip yıkılan ve bu yıkım sonucu Anadolu’ya göç ederek Harezmlî Türkmenlerle gelen, I. Alâeddin Keykubad’ın emrine giren bir Türkmen babasıdır. Babai hareketi hakkında birinci el kaynaklardan sayılan İbni Bibi’nin Anadolu Selçukluları üstüne yazdığı “el-Evâmirü’l-Alâiyye fi’l-Umûri’l-Alâiyye” isimli eserinde Baba İshak olarak aslında Baba İlyas anlatılır. Baba İlyas isminin hareketin lideri olarak tanımlanması daha sonradan dip torunu olan ve aşağıda değineceğimiz Elvan Çelebi ile ortaya çıkacak bir gerçektir. Yine de İbni Bibi’nin Baba İshak üzerinden Baba İlyas tanımlamasına baktığımızda karşımıza Amasya yakınlarında yaşayan, karın tokluğuna çalışan, yaptığı işe karşılık hiçbir ücret almayan, küskünleri barıştıran, halkın saygısını kazanan, yazdığı dualarla hastaları iyileştiren bir şahsiyet görmekteyiz (Ocak, 2014: 132).

Baba İlyas Amasya’nın Çat köyüne gelerek buraya yerleşmiştir. Çat köyünde zamanla kendisi halk tarafından büyük hürmet görmüş ve ünü bütün Anadolu Selçuklu coğrafyasına yayılmıştır. Zamanın Sultanı I. Alâeddin Keykubad ile yakınlık kurmuş ve sultan zamanında bir sorun yaşamamıştır. Bütün sorunlar Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev’in tahta çıkmasıyla başlamıştır.

Baba İlyas tıpkı Hoca Ahmet Yesevi gibi öncelikle halkın içinden ve Türkmen önderi bir babadır. Çünkü o liderliğinin gücünü saltanattan ve zenginliğinden değil

bizatihi göçebe Anadolu Türkmenlerinden almaktadır. Onlarla aynı ortamda yaşayan, onların dertleriyle dertlenen, hastalıklarına şifa bulduğuna inanılan bir şahsiyettir. Bu liderliğin ve halkına vermiş olduğu güvenin sayesinde insanlar ölüme koşarcasına harekete koşmuşlardır. Anadolu Selçuklu Devleti'yle yapılan çoğu savaşta galip gelmelerinin sebebi Baba İlyas'a duyulan bu güvenin ürünüdür. Baba İlyas'ın kutsal bir kişilik olduğuna inanılmıştır. Çünkü Baba İlyas'ın Müslüman tebaa üzerinde tesir alanı bilindiğinden son saldırıda Babai hareketini bastırmak için Müslüman olmayan paralı Frenk askerleri getirilmiştir. Bu yöntemin bu tesirden korunmak için uygulamaya konulduğu söylenebilir. Baba İlyas "Heterodoks" İslam anlayışının temsilcisi olmakla beraber köylü ve göçebe olması hasebiyle bu konumda olan gayrimüslim tebaanın da temsilcisi olmuştur. Harekete katılan nüfus içerisinde gayrimüslim kesimlerden de insanların tespit edilmesi bu yüzdendir (Gökalp, Teber 2016: 77-80).

Elvan Çelebi'nin aktardığı bilgilere göre Çat köyünün kadısı olan Köre isimli şahıs Baba İlyas'ın gittikçe bir güç haline gelmesini ve taraftarlarının çoğalmasını kıskanır. Zaten bütün menfi gelişmeler bu kadının ihtirasları sebebiyle ortaya çıkmıştır. Kadı, Baba İlyas'ın dönemin sultanı olan II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile ters düşmesini sağlamak için bir plan yapmıştır. Plana konu olan şey ise Baba İlyas'ın çok değer verdiği eşine az rastlanan beyaz bir attır. Köre Kadı, Sultan'a giderek bu atı Baba İlyas'tan istemesini söylemiştir. Bunun üzerine Sultan bu atı Baba İlyas'tan istemiş, fakat Baba bu teklifi reddetmiştir. İşte tam bu noktada Köre Kadı, planını icraata geçirmiştir. Sultan'a bahse konu atı verilmemesinin asıl sebebinin hükümranlığına karşı bir tutum olduğunu vs. tarzındaki söylemlerle Baba İlyas hakkında menfi propaganda yapar. Bunun üzerine II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in emriyle sultanın askerleri tarafından Baba İlyas'ın evi kontrol altına alınmaya başlanır. Bu gelişme üzerine Baba İlyas ve yaklaşık 80 yareni evin bulunduğu yerden uzaklaşarak Amasya kalesine sığınır.

Bu gelişmeler olurken Kefersud⁷ bölgesinde vergi memurları ile tartışmayı bahane eden Baba İlyas'ın müritlerinden Baba İshak-ı Şami 1240 yılında isyan dalgasını başlatır. Onun isyan ettiğini duyan Baba İlyas derhal kendisine haber göndererek

⁷ Günümüzde Malatya'nın Doğanyol İlçesi.

Amasya taraflarına gelmeyip Canik'e⁸ gitmesini iletir. Zira fitnenin büyüyeceğini söyler. İshak-i Şami bu telkinleri dinlemeyerek mahiyetindeki kuvvetlerle Çat köyüne gelir. Bu arada Haraşna⁹ kalesindeki hükümet kuvvetleri tarafından kuşatılan Baba İlyas inanışa göre göğe çekilmek suretiyle bir daha görünmemek üzere kaybolur. Bunun üzerine Baba İshak-ı Şami Konya'ya saldırmak amacıyla hazırlıklarını tamamlayıp kuvvetlerine hareket emrini verir. Konya'ya doğru yürüyüş halinde bulunan Baba İshak-ı Şami ve kuvvetleri ziyaret denilen mevkide Selçuklu askerleriyle ufak bir çatışma daha yapıp galip gelirler ve Kırşehir yakınlarındaki Malya ovasına ulaşırlar. Burada asıl hükümet ordusu ile karşılaşan Baba İshak-ı Şami ve kuvvetleri gösterdikleri fevkalade direnişe rağmen yenilgiden kurtulamazlar. Savaşta Baba İshak-ı Şami üstün bir gayret gösterir ama yenilgiye engel olamaz ve O da şeyhi gibi ortadan kaybolur. Bütün aramalara rağmen cesedi bulunmaz. Esir edilen Babailer, Antalya'ya Sultan II. Gıyaseddin'in yanına götürülür. Sultan hepsinin katliama tabi tutulmasını emretse de Vezir Celaleddin Karatay araya girerek buna engel olur (Elvan Çelebi, 2014: 44).

Babai isyanını ve bilinen sebebini yukarıda kısaca izah etmeye çalıştık. Esasen şunu da eklemek lazımdır ki, ilk göçlerle gelen Türkmenler yavaş yavaş yerleşik düzene adım attılar. Moğol istilası sonucu Harezmi bölgesinden gelen ve henüz eski dinlerinden ve atalarının inançlarından çok şeyler muhafaza eden bu Türkmenler farklı boylar (Oğuzlar, Karluklar, Halaçlar, Kanklılar, Kıpçaklar ve hatta Uygurlar) olarak geleneksel örf adetleri, kabilesel teşkilatlarıyla Anadolu'nun çoğu bölgesine hızlıca dağıldılar. Anadolu'dan başka Irak, El-Cezire ve Suriye'ye de geniş ölçüde Türkmen yerleşmesi vuku buldu. Anadolu'ya ve Suriye dolaylarına yerleşen bu Türkmenler göçebe bir yapıya sahip olduklarından ve hayvancılıkla iştigal ettiklerinden dolayı genel olarak zor bir hayata sahip idiler. Bu şekilde bir hayat mücadelesi devam ederken bir de merkezi yönetimlerin onları kontrol altına almaya çalışması ya da onları yerleşik bir düzene sokma girişimleri kendileri tarafından kabul görmüyordu. Herhangi bir yer değişimi olduğu durumlarda ise nihayetinde küçük veya büyük çaplı bir isyan baş gösteriyordu. Babai İsyanına katılan ve Türkmenler arasında yaygın tarikatlar olarak ise yine çoğunluğu İran

⁸ Günümüzde Samsun İli.

⁹ Amasya kalesinin bulunduğu dağın adı.

coğrafyasından gelen Kalenderiler, Yeseviler, Haydariler, Vefaileri sayabiliriz (Ocak, 2014: 81).

Yesevi tarikatına mensup dervişlerin Harezm, Horasan ve Azerbaycan güzergâhı ile Anadolu'ya gelmelerinde, müsamaha fikirli ve hoşgörülü Anadolu Selçuklu hükümdarlarının idaresi ve rollerinin etkisi vardır. Hoca Ahmet Yesevi'nin Türk dünyasındaki kalıcı etkilerinden biri yetiştirdiği ve Türk dünyasının her tarafına gönderdiği halifeleridir. Hoca Ahmet Yesevi'nin halifesi ve Yesevi tarikatına mensup bir Türkmen şeyhi olan Emirci veya Emirce Sultan'ın asıl adı Şerefüddin İsmail b. Muhammet (ö. 637/1240)'tir. Moğol istilasından sonra yaklaşık olarak 600/1203-1204 yıllarında Anadolu'ya gelmiş, I. İzzeddin Keykavus, I. Alâeddin Keykubad ve II. Gıyâseddin Keyhüsrev dönemlerinde, o zamanki adıyla Bozok Danişmendiye vilâyeti içinde bulunan şimdiki Yozgat'ta yaşamıştır. Maveraünnehr, Harezm, Horasan ve Azerbaycan'dan Anadolu'ya göç eden şeyhler ve dervişler arasında birçok Yesevi tarikatı mensubu da bulunmaktadır. Bu göçmen Yesevi şeyhlerinden biri de Emirci Sultan'dır (Ocak, 1978: 181).

Babai-Yesevi bağlantısında Emirci Sultan'ın önemli bir yeri vardır. Hareketin lideri Baba İlyas'ın torunlarından Elvan Çelebi'nin kaleme aldığı *Menâkıbü'l-Kudsîye*'de Emirci yahut Emirce Sultan *Vilayetnâme*'de geçtiği şekliyle "Emircem Sultan" Baba İlyas'ın ileri gelen halifeleri arasında gösterilmiştir. Böylece XIV. yüzyıl ortalarında yazılmış *Menâkıbü'l-Kudsîye* Emirci Sultan'ın varlığına, birbirine çok yakın iki tarikat çevresini yani Yesevilik ve Vefailik-Babailik ilişkisini ortaya koymaktadır. Emirci Sultan'ın mezar kitabesindeki Zilhicce 637 (Temmuz 1240) tarihi Babai hareketi tarihine uymaktadır. Öte yandan Elvan Çelebi, Babailerin Emirci Sultan Zaviyesi'nin bulunduğu ziyaret (ziyaret pazarı) mevkiinde Selçuklu kuvvetleriyle yaptıkları bir muharebeden bahsetmektedir. Bütün bunlar Emirci Sultan'ın bu muharebede öldürülmüş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim 794 (1392) tarihli vakfiyede, Emirci Sultan'ın amcası Hızır Paşa'dan "eş-Şehid" diye bahsedilmesi de bunu teyit etmektedir. Emirci Sultan'ın Babailere katılması ile birlikte Türkistan'da karılan harç, Anadolu'yu tutmuş ve Yesevi Ocağı Anadolu'da tütmeğe başlamıştır. Sonraki süreçte Yeseviler ve Vefailer bir olup Babaileri teşekkül ettirecek, Anadolu'da Babaerenler, Balkanlarda Alperenler

olarak anılan yüce şahsiyetlerin erkânı ile fütuvvet hareketi başlayacaktır (Yıldırım, 2020).

4.Yesevîlik ile Bektaşîlik Arasındaki Ortak Noktalar

Yesevîlik ve Bektaşîlik arasında en başta zikredilmesi gereken müşterek husus Dört Kapı Kırk Makam öğretisidir. Hoca Ahmet Yesevi, *Fakrnâme*'de dervîşin ahvâlini düzeltmesi için şeriat, tarikat, marifet ve hakikat kapısını bilmek gerektiğinden bahsederek söze başlamaktadır. Ahmet Yesevi'ye göre şeriat kapısı imanın postu, tarikat kapısı ise imanın esasıdır. Şeriat kapısı Ceberût makamı, Tarikat kapısı Melekût makamı, Marifet kapısı Lâhut makamı ve Hakikat kapısı Nasût makamıdır. Bu kapıların altında kırk makam zikredilmektedir. *Fakrnâme*'de örneğin şeriat kapısının makamları; 1. Hak Teâlâ'nın birliğine, varlığına, sıfatlarına ve zâtına iman etmek 2. Namaz kılmak 3. Oruç tutmak 4. Zekât vermek 5. Haccetmek 6. Yumuşak konuşmak 7. İlim öğrenmek 8. Sünnet-i seniye'yi uygulamak 9. Emr-i bi'l-marufu yerine getirmek 10. Nehy-i ani'l-münkeri yerine getirmek şeklinde sıralanmıştır.

Fakrnâme'de bu müşterek husus;

“Hazret-i Ali'den, Allah ondan razı olsun, rivayet ederler ki dervîşlik makamı kırktır. Eğer (bir dervîş) bilip (buna göre) amel etse, dervîşliği temiz olur ve eğer bilmeseydi ve öğrenmeseydi, dervîşlik makamı ona haram olur ve (o kişi) cahildir. O kırk makamın onu şeriat makamında ve onu tarikat makamında ve onu mârifet makamında ve onu hakikat makamındadır. O on makam (ki) şeriatte'dir, ilki Hak Taâlâ'nın birliğine, varlığına, sıfatlarına ve zâtına iman getirmektir. İkincisi namaz kılmaktır. Üçüncüsü oruç tutmaktır. Dördüncüsü zekât vermektir. Beşincisi hac kılmaktır. Altıncısı yumuşak konuşmaktır. Yedincisi ilim öğrenmektir. Sekizincisi Resul-i Ekrem Hazretlerinin, Allâh'ın salât ve selâmı üzerine olsun, sünnetlerini yerine getirmektir. Dokuzuncusu emr-i mârufu yerine getirmektir. Onuncusu nehy-i münker kılmaktır. O on makam (ki) tarikatte'dir, İlki tevbe etmektir. İkincisi pîre el vermektir (uzatmaktır). Üçüncüsü havftır. Dördüncüsü recâdır, yani Hak Teâlâ'nın rahmetinden ümitli olmaktır. Beşincisi vird-i evkatı yerine getirmektir. Altıncısı pîrin hizmetinde olmaktır. Yedincisi pîrin izni ile konuşmaktır. Sekizincisi nasihat dinlemektir. Dokuzuncusu tecrit olmaktır.

Onuncusu tefrit olmaktır. O on makam (ki) mârifettedir, ilki fenâ olmaktır. İkincisi dervişliği kabul etmektir. Üçüncüsü her işe tahammül etmektir. Dördüncüsü helâl ve güzel istekte bulunmaktır. Beşincisi mârifet kılmaktır. Altıncısı şeriat ve tarikatı ayakta tutmaktır. Yedincisi dünyayı terk etmektir. Sekizincisi âhireti seçmektir. Dokuzuncusu vücut (varlık) makamını bilmektir. Onuncusu hakikat sırlarını bilmektir. O on makam (ki) hakikattedir, ilki (herkesin) yolunun toprağı olmaktır (alçak gönüllülük). İkincisi iyiyi-kötüyü tanımaktır. Ve (üçüncüsü) bir parça lokmaya el uzatmamak, belki fazlaya kanaat etmektir. Ve (dördüncüsü) kendisini, lokmasını Hak yolunda sebil etmektir. Ve (beşincisi) kimseyi incitmemektir. Ve (altıncısı) fakîrlığı inkâr etmemektir. Ve (yedincisi) seyr-i sülûk kılmaktır. Ve (sekizincisi) herkesten sırrını saklamaktır. Ve (dokuzuncusu) şeriat, tarikat, (mârifet) ve hakikat makamını bilmek ve onuncusu amel etmektir” (Tosun-Eraslan, 2019: 72).

Ahmet Yesevi'nin *Fakrânâme*'sindeki Dört Kapı Kırk Makam anlayışı ile Hacı Bektaş Veli'nin *Makâlât*'ındaki Dört Kapı Kırk Makam anlayışı birçok benzerlik gösterir. Dört kapıda zikredilen kırk makamdan otuzu birbiriyle aynıyet derecesinde benzerlik arz etmektedir. Diğer on tanesi ise birbirini nakzedecek kadar olmayıp sadece ifade farkından ibarettir (Davoud, Şahin 2023: 129-149).

Bektaşilikte Dört Kapı Kırk Makam bilinmesi gerekli önceliklerdendir. Post sahibinin bu makamın sırlarına vakıf olması gerekir. Bektaşî Ballı Baba'nın şiiirinde bu durum şu şekilde dile getirilir:

Muhammed Ali postunda oturan

Dört kapıyı kırk makamı bilmeli

Muhammed Ali'ye talibim deyen

Evvvel farzı mürşidini bulmalı

Bektaşilik Dört Kapı üstüne bina edilmiştir. Dört Kapı Kırk Makam'da ilerleyen birçok tasavvufî mertebeleri geçer. Sonunda muhabbet denizinde ummana erer, gerçek varlığa ulaşır. Bektaşî Babası Malatyalı Sadık Baba;

Dört kapıyı kırk makamı yol eyler

On yedi erkânı küllü hal eyler

gelenekte Hacı Bektaş Veli'nin üveysi meşrep bir mürşid olarak manevi görevi ve emanetleri Hoca Ahmet Yesevi'den aldığına inanılmaktadır.

Hoca Ahmet Yesevi ve Hacı Bektaş Veli bağlantısında evvelen zikrettiğimiz Emirci Sultan, “Emir-i Çin Osman” diye de anılmaktadır. Emir-i Çin lakabı ile ilgili Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nde şöyle bir olay kaydedilir: Bir gün Hoca Ahmet Yesevi'nin tekkesine Çinliler gelir. Yesevi'ye bir ejderhanın çevreye zarar verdiğini söyleyerek, kendilerini bu beladan kurtarmasını isterler. Hoca Ahmet Yesevi dervişlerine dönerek “Çin'e kim gitmek ister?” der. Bu sırada Osman Efendi gitmek istediğini bildirir. Hoca Ahmet Yesevi, onun beline tahta bir kılıç kuşandırarak dualarla ejderhayı öldürmeye gönderir. Osman Çin diyarında, ejderhayı yener, öldürür ve geri döner. Hoca Ahmet Yesevi, ona ejderhayı nasıl öldürdüğünü sorar, o da başından geçenleri olduğu gibi anlatır. Bundan sonra hocası kendisine “Emr-i Çin” lakabını ve ardından da icazetnamesini verir. Dua ve senalarla onu Rum (Anadolu) diyarına gönderir ve kendisine halife yapar. Bu rivayet Emirci Sultan'ın Hoca Ahmet Yesevi'nin öğrencisi olduğu göstermektedir (Ocak, 1995: 154).

Hoca Ahmet Yesevi müridlerinden Emirce Sultan ile oldukça fazla menkıbe vardır. Hacı Bektaş Veli *Vilayetnamesi*'nde yer alan menkıbeye göre; Emirci Sultan'ın zaviyesine kurbanlık getirilir. Emirci Sultan kurbanı kabul etmezken Hacı Bektaş Veli kabul eder. “Emirci Sultan kabul etmedi, siz ettiniz” dediklerinde Hacı Bektaş Veli: “Emircemiz server bir şahindir ki değme nesneye konmaz” der. O kişi Emirci Sultan'a gelip sizin kabul etmediğiniz kurbanı Hacı Bektaş Veli kabul etti, denilince bu defa da Emirci Sultan: “Hünkâr Hacı Bektaş bir deryadır ki değme nesne o deryada kaybolur, onu bulandırmaz” der. Hacı Bektaş Veli ile Emirce Sultan'ın birbirlerine karşı alâka ve sevgilerini gösteren başka bir menkıbe şöyledir: Bir gün Emirce Sultan'ın huzurunda rüzgârın açtığı zarar ve ziyandan söz açılır, o da “güneyde Hacı Bektaş gibi ulu bir zat olduktan sonra tasaya etmeye gerek olmadığını” söyler. Aynı şekilde bir gün Hacı Bektaş Veli'nin yanında sıcaktan şikâyet ettiklerinde, o da “kuzeyde Emircem Sultan gibi bir kişi bulunduktan sonra üzüntüye yer vermemek gerektiğini” bildirir. Bu bilgiler Hacı Bektaş Veli ile Emirci Sultan'ın aynı çağda yaşadığını ortaya koymaktadır (Gölpınarlı, 1958: 77-78).

Hacı Bektaş Veli öğretisini ve Bektaşiliğin en bariz özelliklerinden biri Türk kültüründen ve günlük yaşantısından öğeler taşıyor olmasıdır (Teber, 2017: 84). Bu öğeler dikkatli bakıldığında Horasan tasavvuf ekolu ve Hoca Ahmet Yesevi izleri taşımaktadır. Türk kültüründe yer alan bazı özel unsurlar Hoca Ahmet Yesevi süreğinde Hünkâr Hacı Bektaş Veli'ye aktarılmıştır. Bu unsurların benzerliği her ne kadar ikisinin arasında çağ farkı olsa da bağ olduğunu göstermektedir. Bunlardan ilki Eski Türklerde “ataya saygı” geleneğidir. Bu gelenek Bektaşilikte Dede Baba'ya itaat şeklinde kurumsal bir zemine oturmuştur (Eröz, 1992: 13).

Diğer bir ortak nokta Hoca Ahmet Yesevi süreğinde ve Yesevilikte kadınların günlük yaşamın içinde, çalışmada, ibadet ve zikirlerde erkeklerden kaçmamaları ve erkeklerin bulunduğu ortamlarda bulunabilmeleridir. Bu husus Alevi-Bektaşilikte dikkat çeken bir detaydır. Şöyle ki, Hünkâr'ın güvercin donunda Rum'a gelişini ilk sezen ve onun bâtin selamını alıp, karşılık selamı veren de Fatma Bacı isminde başka bir ermiş kadındır. Bazı kaynaklar Fatma Bacı ile Kadıncık Ana'nın aynı kişi olmadıklarını, bazı kaynaklar aynı kişi olduklarını, bazı kaynaklar ise İdris Hoca'nın eşi Kadıncık isminde başka bir kadın daha olduğunu ileri sürmektedir. Hacı Bektaş Veli, Anadolu'ya geldiği zaman mana âleminde, Anadolu erenlerine selam vermiş, bu selam, ancak Fatma Bacı'ya malum olmuş ve o, Hacı Bektaş Veli'nin selamını Erenler Meclisi'ne iletmiştir. Hacı Bektaş Veli'nin Anadolu'ya gelişini tasvir eden tabloda kalabalık dervişlerin arasında Fatma Bacı'da (beyaz peçeli olan) vardır. Tablo, Hacı Bektaş Veli Dergâhı Meydan Evi'nde (Meydan Odası) sergilenmektedir.

Resim 2. Hacı Bektaş Veli'nin Anadolu'da Kalenderi, Ahi, Yesevi, Babai ve diğere erenler ile buluşmasını tasvir eden temsili tablo Hacı Bektaş Veli Dergâhı meydan evinde sergilenmektedir (www.hacibektasmobil.com) Erişim: 19.12.2023.

Hoca Ahmet Yesevi'nin bu konuda anlatılan aşağıdaki menkıbesi dikkat çekicidir.

Hoca Ahmet Yesevi'nin şöret dâiresi genişleyerek müridleri binlerle sayılacak derecede çoğalınca tabiatıyla, muhalifleri, rakipleri de çoğalmıştı; hatta bu münafıklar nihayet ağır bir iftiraya da cür'et ettiler. Güya Hoca'nın meclisine örtüsüz kadınlar da devam ederek erkeklerle birlikte zikre karışmışlar (Atay, 2009: 87-90). Şeriat hükümlerini muhafazaya şiddetle riayet eden Horasan ve Maverâünnehir âlimleri, bilhassa müfettiş göndererek bu şâyianın doğru olup olmadığını tahkik ettiler. Tahkikat neticesinde bunun sadece bir iftiradan ibaret olduğunu anlaşıldı. Lâkin Hoca Ahmet Yesevi, onlara artık bir ders vermek istedi. Bir gün müridleri ile birlikte bir mecliste otururken, mühürlü bir hokka getirtip ortaya koydu. Bütün cemaate hitap ederek dedi ki: 'Sağ kolunu, bülûğ gününden bu âna kadar avrat uzuvlarına hiç değdirmemiş evliyadan kim vardır?' Hiç kimse cevap veremedi. Derken, Şeyh'in müridinden Celâl Ata ortaya geldi. Hoca Ahmet Yesevi, hokkayı onun eline vererek, o vâsıtayla, müfettişlerle birlikte Maverâünnehir ve Horasan memleketlerine gönderdi. Oralarda bütün âlim ve şeriatçılar birleşerek hokkayı açtılar. İçindeki pamukla ateş hiç birbirine tesir etmemişti ne pamuk yanmış, ne de ateş sönmüştü. O vakit, Hoca'dan şüpheye düşerek

müfettiş yollamış olan âlimler, onun kendilerine vermek istediği dersin manasını bütün açıklığı ile anladılar. Eğer, erkek kadın bir ehl-i hak meclisinde birleşerek beraber zikir ve ibadete devam etseler bile, Hak Teâlâ, onların kalplerindeki her türlü kin ve düşmanlığı yok etmeğe muktedir. Bunun üzerine hepsi fevkalade utanıp korktular ve hediyeler, adaklarla kabahatlerini affettirmeğe çalıştılar (Hazini, 82-84).

Bu menkıbe oldukça fazla kaynakta geçmektedir. Anlaşılacağı üzere Türklerin İslamiyet’i kabullerinden sonra Arapların İslam’da kadının sosyal yaşamdaki yeri ile ilgili kabullerden farklı bir Türk yaklaşımı görülmektedir. Bu konuda mutlaka zikredilmesi gereken diğer bir kaynakta Türklerde kadının sosyal ve günlük yaşamdaki yeri ile ilgili olarak çok çarpıcıdır. Sonraki yıllarda yapılan minyatür ve resim çalışmalarında bu husus yer almıştır.

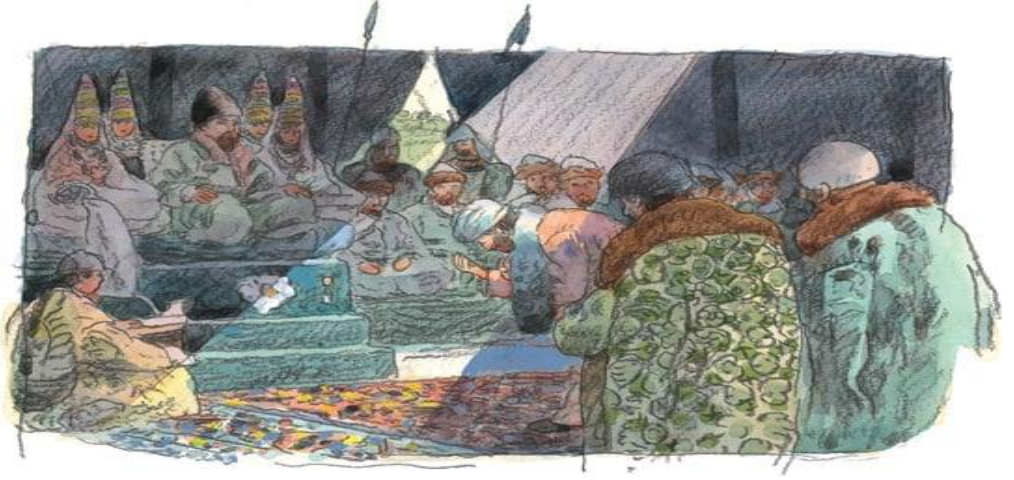

Resim 3. Hoca Ahmet Yesevi’nin 63 yaşından sonra yer altına çekilmesini ve solda kadın müridlerini tasvir eden minyatür (www.kanalkultur.blogspot.com) Erişim tarihi: 19.12.2023.

Türklerin İslam’ı algılamaları ile ilgili olarak o tarihlerde yazılan seyahatnameler ilginç tespitler içermektedir. Arap seyyah İbni Batuta¹¹ Lazkiye limanından bindiği bir Ceneviz gemisi ile Alanya’da Selçuklu ülkesine ayak basmıştır. Bu seyahatler sırasında Türk kadınları ile ilgili gözlemlerini ve şaşkınlığını ifade etmiştir. Türk göçü ile birlikte Bizans kentleri, camiler ve medreseler gibi İslam eserleri ile

¹¹ İbn Batuta 25 Şubat 1304 tarihinde Fas’ın Tanca şehrinde doğmuş ve 1368 yılında Marekeş kadısıyken vefat etmiştir.

yeniden inşa edilmiştir. Anadolu hakkındaki gözlemlerinde ilginç gelen konuların başında dinin algılanma şekli gelir. Günümüzde olduğu gibi, tek bir İslam'ın pratiğinden söz etmenin mümkün olmadığı bir dönemde İbn Batuta'nın tuttuğu kayıtlar, farklılıkları ve benzerlikleri göstermesi açısından ilginçtir. Bu bakış açısı ile İslam'ın Anadolu'da uygulanmasıyla ilgili olarak, seyyahın ilk dikkatini çeken, gündelik hayatta kadının durumuna dair tespitleridir. İbn Batuta'yı ilk şaşırtan husus kadınların kıyafetleridir. Hayret içerisinde kadınların yüzlerini örtmediğinden ve erkekler tarafından görülmekten çekinmediklerinden bahseder. İbn Batuta'nın bu ifadeleri Anadolu'daki Müslümanlar arasında, kadının sosyal konumunu göstermesi açısından dikkat çekici bir örnektir. Gündelik hayatın içerisinde kadının oldukça aktif bir rol oynadığını göstermektedir. İslam'ın günlük hayata yansımalarıyla ilgili olarak eski Türk töreleri ile İslam dininin emirleri arasındaki uyuma dair örnekleri de görmek mümkündür.

Resim 4. İbni Batuta Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ın huzurunda. Tasvirin tahtın yanındaki kadınları gösteriyor oluşu Türklerde devlet protokolünde kadınların yeri bakımından dikkat çekmektedir.

(www.archive.aramcoworld.com) Erişim tarihi: 19.12.2023

5. Alevî-Bektaşî Ozanlarının Deyişlerinde Hoca Ahmet Yesevi

Sivas-Kangal-Yellice bölgesinde yaşayan Şeyh Şazeli Ocağı ocakzadesi Tahir Gökçe'den torunlarına bırakılan cönkün yapılan transkripsiyon ve tahlilinde 200a olarak kaydedilen ve Bosnavi¹² tarafından yazılan şiirde Hoca Ahmet Yesevi ve Hünkâr Hacı Bektaş Veli ilişkisi zikredilmektedir (Erdoğan, 131).

Şükür olsun ol Hudâ'nın demine *Hacı Bektaş Veli Balım Sultân var*

Medh-i evsâfını eyledim gine *Hâcî Bektaş Veli Balım Sultân var*

Güneş gibi toğdu dünyâ yüzüne *Hep erenler niyâz ider özüne*

Bakan âşık nur göründü gözüne *Hâcî Bektaş Veli Balım Sultân var*

Didim biat eden ol emirden *Muhabbet kokusu gelürdü serden*

Didârdan ayırma yâ Şâh-ı Merdân *Hâcî Bektaş Veli Balım Sultân var*

Hasan Dede postnişinde oturan *Rûm abdallarına hürmet yetüren*

Zemheride dost elmasın bitüren *Hâcî Bektaş Veli Balım Sultân var*

Hâce Ahmed postunun piri dir *Vilâyeti dağlar taşlar yurdudur*

Hak-ı Hazretin bu gizli sırrıdır *Hâcî Bektaş Veli Balım Sultân var*

Anadolu'da Alevi-Bektaşî inanç ve kültürünün gelişmesinde Hoca Ahmet Yesevi'nin etkisini Alevi-Bektaşî türkü, şiir ve nefeslerinde de görmekteyiz. Bu konuda oldukça fazla örnek bulunmakla beraber en seçkinlerini zikretmek gerekmektedir. XVI. yüzyıl şairlerinden Pir Sultan Abdal, Hoca Ahmet Yesevi'nin Hacı Bektaş Veli'nin piri olduğunu söylemektedir (Teber, 2014: I/96).

¹² 19. yüzyılda yaşamıştır. Bosnalı olduğu sanılmaktadır. Gerçek ismi ve doğum-ölüm tarihi bilinmemektedir.

*“Hoca Ahmet Yesevi anın piridir
Velayetle dağı taşı yürüdür.
Hazret-i Hakk’ın bu gizli sırrıdır
Hacı Bektaş Veli, Sultan Balım var”*

Miadî adlı Bektaşî şair, Hoca Ahmet Yesevi’nin Hacı Bektaş Veli’yi halife seçmesini şu şekilde anlatır:

*Kurb-i izzette olub varis-i ilm-i Nebevi
Odur evlad-ı Muhammed güher-i Mustafavi
Cebbesinde görünür ayet-i nur-u Alevi
Haseneyn gayretine dolmuş idi gönül evi
Cümlesinden ulu gördü anı Ahmed Yesevi
Nazır-ı levh ü kalemdir Hacı Bektaş Veli*

Hubyar Ocağı’ndan Abdal Dede adlı erenin deyişlerinde, Hoca Ahmet Yesevi yine büyük bir saygınlıkla anılmaktadır:

*“Hoca Ahmed tercüman elma alınca
Sevgi ile ol ceme Selman gelince
Bektaş Veli de niyaz kılınca
Budur has bahçesinin gülü dediler
Hak Muhammed Ali ismi anıldı
Erler hep solukta gayet bir idi
Hoca Ahmed’in sağ soluğa bağladı
Suluk bilen yolu bulur dediler”*

Teslim Abdal¹³, bir başka şiirinde yine Hoca Ahmet Yesevi’den bahseder:

*Hoca Ahmedî Yesevi’ye onun adı
Kıldığımız imamların feryadı*

¹³ 17. yüzyılda yaşamış. Asıl adı Mehmet olan, Sultan IV. Murad döneminde Yeniçeri ocağının Halifebabası.

Ali nesli Celal Abbas evladı

Ziyaret olalım Sarı Sultana” (Özdemir, 20-21).

Buraya aldığımız bu birkaç örnekten de anlaşılacağı gibi Alevi-Bektaşî inanç ve kültüründe Hoca Ahmet Yeseviilmekilmek yer almış gerek ibadetlerde gerekse edebi metinlerde yer edinerek Alevi-Bektaşî duygu, düşünce ve inanç dünyasının ayrılmaz bir parçası olmuştur.

SONUÇ

Alevi-Bektaşî inanç ve kültüründe Hoca Ahmet Yesevi vazgeçilmez bir figürdür. Hoca Ahmet Yesevi tasavvuf ekolunun Alevi-Bektaşî kültüründe güçlü bir etkisi olduğu çok açıktır. Hoca Ahmet Yesevi ve Hünkâr Hacı Bektaş Veli arasında zamansal fark bulunmasına rağmen müştereklikler ve süreklilikler incelendiğinde birbirinin devamı olduğu çok açık olarak anlaşılabilir. Makalede özellikle başta dört kapı kırk makam olmak üzere müştereklikler bağlamında Yesevilik geliştiği Türk toplumu içinde kadına verilen önem, kadının günlük yaşamda ve ibadetlerde yer alması gibi hususlar aynı şekilde Anadolu’ya “Türk İslamı” tabiri edebileceğimiz şekilde intikal etmiştir. Hz. İsa’ya atfedilen bir sözde “Her ağaç meyvesinden tanınır.” denilmektedir. Hoca Ahmet Yesevi’nin meyveleri mesabesindeki fikirleri ve süreği ile Hünkâr Hacı Bektaş Veli’nin meyveleri mesabesinde öğretileri benzerdir. Ağaç, meyveleri ve kökleri aynıdır. Müştereklik olarak kabul edilebilecek diğer husus Yesevilik Anadolu’da Emirce Sultan ve Hünkâr Hacı Bektaş ilişkisi ve etkileşimi ile yayılmasıdır.

Hoca Ahmet Yesevi ile Alevi-Bektaşî geleneğini birbirine bağlayan, kadınlı erkekli aynı ortamda yapılan niyazlar ve zikirler, Arapça ve Farsça bilinmesine rağmen arı, günümüzde dahi kolayca anlaşılabilen bir Türkçenin kullanılması Ahmet Yesevi ve Hacı Bektaş Veli’nin ortak yönüdür. Ahmet Yesevi Anadolu’da Türk kimliğinin oluşturulmasında en önemli değerdir. Türk kimliğinin, dilinin ve İslam’a açık aykırılık taşımayan gelenek ve göreneklerinin muhafaza edilmesinde Hoca Ahmet Yesevi geleneği ve Anadolu’da yeşeren Hünkâr Hacı Bektaş Veli tasavvuf anlayışı etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

- Akkuş, M. (2011). *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya.
- Altınok, B. Y. (2001). "Ehl-i Beyt ve Türkler", *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 18, ed. Alemdar Yalçın, Ankara.
- Altunkaya, M. (2016). "*Horasan Tasavvuf Ekolu ve Özellikleri*", *Turkish Studies Dergisi*, Sayı 11/2, Ankara.
- Atay, R. (2009). "Bir Arada Yaşama Tecrübesi Olarak Mevlevilik: Eva de Vitray-Meyerovitch'le Tekerleğin Poyrasına Yolculuk", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 2, s. 87-101.
- Babinger, Franz; Köprülü, M. Fuad (1996). *Anadolu'da İslamiyet*, çev. Ragıp Hulusi, İstanbul: İnsan.
- Coşan E. (1996). "Ahmed-i Yesevi Hazretleri", *Ahmed-i Yesevi Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Tesirleri*, Seha Neşriyat, İstanbul.
- Çelebi, E. (2014). *Menâkıbu'l-Kudsîyye fî Menâsibi'l-Ünsîyye-Baba İlyas-ı Horasani ve Sülalesinin Menkabevi Tarihi*, haz. İsmail E. Erünsal ve Ahmet Yaşar Ocak, TTK Yayınları, Ankara.
- Çetin, O. (2009). "Horasân", *İslam Ansiklopedisi*, C. XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı. İstanbul.
- Davoud S.; Rahimi M.; Şahin M. (2003). "Mevlânâ'nın Şiirlerinde Revâkıyye Düşüncesinin Yansımaları", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 105, s. 129-149.
- Eickelmann, D. F. (1981). *The Middle East: An Anthropological Approach*. New Jersey.
- Eraydın, S. (1994). *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Erdoğan, H. (2023). *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Kütüphanesi B93 Numarada Kayıtlı Cenk'ün Transkripsiyonu ve*

Tablîli, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Ergin, Muharrem (t.y.). *Türklerin Soy Kütüğü - Ebülğazi Bahadır Han*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

Eröz, Mehmet (1992). “Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 15, Sayı 3, Ankara.

Erten, F. (2013). *Selçuklular Döneminde Anadolu Türkmenlerinde Dini, Sosyo-Kültürel ve İktisadi Hayat*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük.

Fıglalı, E. R. (2012). *Türkiye’de Alevilik Bektaşilik*. Ankara, 1991.

Gordlevski, V. (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, Ankara

Gökalp, Y.; Teber H. (2016). “Risâle-i Su’âl-i Hırka, Risâle Der Beyân-ı Kemer ve Risâle Der Beyân-ı Post İsimli Bektâşî Metinlerinde Dinî-Tasavvufî Semboller”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XVI, Sayı 2, s. 77-91.

Güvenç, B. (1994). *Türk Kımlığı Kültür Tarihinin Kaynakları*. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Güzel, Abdurrahman (2002). *Hacı Bektaş Veli ve Makâlât*. Ankara.

Hazini, M. (1919). *Cevâhirul-Ebrâr min Emvâci’l-Bihâr*. Süleymaniye Kütüphanesi. İstanbul.

İbn Bîbî, “*el-Evâmiru’l-Alâiyye fi’l-‘Umûri’l-Alâiyye*”.

İbn Hacer el-Askalânî (2011). *El-İsâbe Seçkin Sahabeler*, Çev. Seyfullah Erdoğmuş, Sağlam Yayınevi, İstanbul.

İnan, A. (2013). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Türk Tarih Kurumu. Ankara.

İstahrî, (2019). *Ülkelerin Yolları*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Yayınları, İstanbul.

Köprülü, M. F. (2012), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yayınları, Ankara.

- Mansurov, F. (2011). “Hace Yusuf Hemedani: İki Büyük Sufi Tarikatının İlham Kaynağı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 26.
- Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli*, (1958). İstanbul.
- Mert, R. (2021). “İslam Öncesi Türkler ve Türklerin İslamlaşma Süreci”, *Tokat İlmîyat Dergisi*, s. 656-678.
- Ocak, A. Y. (1995). “Emirci Sultan”, *DİA*, XI/154, İstanbul.
- Ocak, A. Y. (2014). *Babailer İryanı*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Ocak, A.Y. (1978) “Emirci Sultan ve Zâviyesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, İstanbul.
- Özdemir, A. R. (2021). “Alevi-Bektaşî Yolunda Ahmed Yesevi'nin Yeri”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, Ankara.
- Özköse, K. (2003). “Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufî Zümre ve Akımlarının Rolü”, *CÖİFD*, VIIA, Sivas.
- Özmen, İ. (1995) *Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, C. 3, Ankara.
- Öztürk, M. (1999). “Hacı Bektaş Veli'nin Yaşadığı Devirdeki Nişabur”, *I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Alemdar Yalçın, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, Ankara.
- Sofuoğlu, C.; İlhan, A. (1997). *Alevilik Bektaşilik Tartışmaları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Şahin, H. (2007). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Dinî Zümreler (1299-1402)*, Marmara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Şeker, M. F. (2016). *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*. İstanbul.
- Teber, Ö. F. (2008). *Bektâşî Erkânâmelerinde Mezhebî Unsurlar*. Aktif Yayınları, Ankara.
- Teber, Ö. F. (2014). “Hacı Bektâş-ı Velî Düşüncesinde Evrensel Barış: Sevgiyi ve Kardeşliği Egemen Kılmanın Kodları”, 12. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 30 Ağustos-6 Eylül 2014, Kazan-Tataristan, Cilt I, s. 93-96.

Teber, Ö. F., “Bektâşîlikte Otorite”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2017, Cilt XIV, Sayı 1, s. 78-95.

Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. Enderun Kitabevi, İstanbul.

Tosun, N.; Eraslan, M. (2019). *Hoca Ahmed Yesevî Külliyyâtı*. Ankara.

Turan, O. (2009). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ankara.

Uçar, R. (2012). *Alevilik-Bektaşîlik*. Berikan Yayınevi, Ankara.

Uzunpostalıcı, Mustafa (1994). “Ebû Hanife” Maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, s. 131-138.

Yıldırım, H. (2020). Yesevi’den Babailere Türk İslam Anlayışı, (<https://www.tarihistan.org> Erişim Tarihi: 19.12.2023).

Çevrim içi Kaynaklar

URL-1: <http://www.hacibektasmobil.com> Erişim: 19.12.2023.

URL-2: <http://www.kanalkultur.blogspot.com> Erişim tarihi:19.12.2023.

URL-3: <http://www.archive.aramcoworld.com> Erişim tarihi:19.12.2023.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Aralık/December 2023, ss. 145-166
Geliş Tarihi-Received Date: 20.11.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date: 15.12.2023
Araştırma Makalesi - Research Article

TÜRK KÜLTÜRÜNDE VE SATUK BUĞRA HAN DESTANINDA HAK-MUHAMMED-ALİ İNANCI

(In Turkish Culture and in the Epic of Satuk Bughra Han Belief of Hak-
Mohammad-Ali)

Altan ÇETİN¹

ÖZ

Kültür insanın kendisini tanıdığı ve edindikleri ile varlıkta hareket ettiği bir temel alandır. Hacı Bektaş'ın “kendöz” tabir ettiği durum insana kendisinin ne olduğunu ve nasıl olduğunu anlatır. Kültür müşterekleri içerisinde din insan hayatında önemli yere ve etkilere sahiptir. Bir kültürün içinde şekillenen muhtelif tezahürlerde bu kültüre dair müşterek unsurları görmek kabildir. Zira aynı kökün farklı sürgünleri oldukları için özlerrindeki müşterek işlerinde zaman zaman görülür. Alevi Bektaşî yolunun çok önemli unsuru Hak-Muhammed-Ali inancıdır. Türk kültürü müşterek değerler ve semboller mecmuasıdır. Kültürümüzün farklı unsurlarının tezahür ettiği alanlardan birisi de din sahasıdır. Hak, Hz. Muhammed ve Hz. Ali Türklerin din hayatında ortak bir zemini temsil eder. İşte müşterek kültür dünyamızı bize duyuran kültür sembollerini izlediğimiz alanlardan birisi de Alevi-Bektaşî kültürüdür. 14. asırdan beri ifade edildiği düşünülen bu inancın akislerini ele aldığımız Satuk Buğra Destanı ve Dede Korkut Destanı, dinî kültürümüzün bu üç önemli ögesini göstermesi bakımından ilginçtir. Bu çalışmada, destanlar üzerinden göstermeye çalıştığımız Türk kültürünün önemli tezahürlerinden olan dine dair bazı unsurları ve Alevi-Bektaşî sürecinde merkezleşen ya da kavramlaşan

¹ Prof. Dr. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi ABD.
altancetin@anadolu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-2029-1373

hususları Hak-Muhammed-Ali çizgisi üzerinden tespit etmeye çalıştık. Burada Hak-Muhammed-Ali inancının temeli olarak değerlendirdiğimiz Türklerin İslam'a girişleri mevzusu konumuz olmamakla birlikte bir temellendirme olması bakımından kısaca Türklerin İslam'a girişlerindeki yollar olarak tarihi süreçte tespit ettiğimiz gulam olarak askeri göreve ve devlet görevine alınma, davet ve tebliğ yollarıyla 10. asırda kitle olarak gerçekleştiğini gördüğümüz bu yeni dinin kabulü hülasa mahiyetinde değerlendirildi. Bu meyanda Hak-Muhammed-Ali'nin Satuk Buğra ve Dede Korkut'ta görülen tezahürleri, miraç, Hızır, don değiştirme ve elma gibi Alevi-Bektaşî kültürümüzde yer alan esasen kültürümüzün ortak unsurlarının bu süreklilik bağlamındaki görünüşleri de değerlendirildi.

Anahtar Kelimeler: Türk Kültürü, Dede Korkut, Satuk Buğra, Hak-Muhammed-Ali.

ABSTRACT

Culture is a basic area in which people know themselves and act in existence with what they have acquired. The situation that Hacı Bektaş calls kendöz tells a person what he is and how he is. Among cultural commons, religion has an important place and impact on human life. It is possible to see common elements of this culture in various manifestations shaped within a culture. Because they are different shoots of the same root, their common work at their core is sometimes seen. The most important element of the Alevi Bektashi path is the belief in Hak-Muhammad-Ali. Turkish culture is a collection of common values and symbols. One of the areas where different elements of our culture manifest is the field of religion. Hak, Muhammad-Ali represents a common ground in the religious life of the Turks. One of the areas where we follow the cultural symbols that reveal our common cultural world to us is the Alevi-Bektashi culture. The reflections of this belief, which is thought to have been expressed since the 14th century, are interesting in that they show these three important elements of our religious culture in the Satuk Buğra Epic and Dede Korkut stories, which we discuss here. Here, we tried to identify some elements of religion, one of the important manifestations of Turkish culture, which we tried to show through epics, and the issues centralized or conceptualized in the Alevi-Bektashi tradition, through the understanding of Hak-Muhammed-Ali. Here, as an introduction, the issue of the Turks' entry into Islam, which we consider as the basis of the belief in Hak-Muhammad-Ali, is not our topic, but in the sense of justification, briefly, the ways in which the Turks entered Islam were through recruitment to military and state duties,

invitation and notification, which we identified in the historical process as ghulam. We briefly evaluated the acceptance of this new religion, which we saw taking place en masse in the 10th century. In this regard, the manifestations of Hak-Muhammad-Ali seen in the stories of Satuk Buğra and Dede Korkut, and the appearance of the common elements of our Alevi-Bektashi culture, such as miraj, Hızır, changing underwear and apple, in the context of this continuum, were also evaluated.

Key Words: Turkish Culture, Dede Korkut, Satuk Bughra, Hak-Mohammad-Ali

1. TÜRKLER VE İSLAMİYET

Bir medeniyet meselemiz var ise bunun yolu şüphesiz batının teknolojisini iktibastan önce ciddi bir ilmi, felsefi ve hatta sanat derinliği gerektiren varlıkla kuracağımız ilişkiye kendimizden başlayacağımız kendözün bilmek, kendini tanımak ve kendiliğini bilmek meselesi öncelikli olmalıdır. Zira bu konuda birlik oluşturan toplumlar kendi kültürleri içerisinde insanlığa yol açmışlar ve insanlığın birikimi üzerinden kendiliklerini yenileyebilmişlerdir. İşte bu yolda Alevi Bektaşî kültürünün Hak-Muhammed-Ali inancı olarak çerçevesini çizdiği yapı kültürümüzün bu müşterek dinî unsurları olarak kültürümüzün pek çok tezahüründe ister Alevi Bektaşî sürecinde olsun isterse başka yollarda olsun kendisini göstermektedir. Hz. Ali'ye ve ehlibeytine sevgi bu yolda Türkler için temel müştereklerden birisidir.

Bu çalışmanın mevzuu ilk olarak Türklerin İslam dinini kabul etme sürecini ortaya koymak, ardından da Türk kültürünün müşterekler dünyası olan bir sahadan Alevi-Bektaşî kültüründe de gördüğümüz bazı unsurları Satuk Buğra Destanı ve Dede Korkut Destanı gibi kültürümüzün köşe taşları üzerinden ortaya koymaktır. Kültür şüphesiz kendimizi bilmenin, Hacı Bektaş tabiri ile kendözünü tanımının en önemli sahasıdır. Bu sahada şüphesiz din alanı kültürün en önemli alanlarından biridir. Burada bir giriş mahiyetinde Hak-Muhammed-Ali inancının temeli olarak değerlendirdiğimiz Türklerin İslam'a girişleri mevzusu konumuz

olmamakla birlikte bir temellendirme olması bakımından kısaca Türklerin İslam'a girişlerindeki yollar olarak tarihi süreçte tespit ettiğimiz gulam olarak askeri ve devlet görevine alınma, davet ve tebliğ yollarıyla 10. asırda kitle olarak gerçekleştiğini gördüğümüz bu yeni dinin kabulünü hülasa mahiyetinde değerlendireceğiz.

Türklerin İslâm dinini kabullerinde kendi tasnifimize göre farklı bazı süreçler dâhilince İslam'a girişin gerçekleştiğinden bahsedilebilir. Bunlardan birisi gulam olarak devlet hizmetine alınan çocukların eğitilerek askeri ve sivil hayatta devlet hizmetine girişleri ile İslam'ı da bu meyanda kabul etmeleridir. Bir diğeri ise İslam'ı siyasi ve sosyal sebeplerin etkisi ile tanıyarak bu saiklerin çerçevesinde kendilerine İslam'ı öğretecek birilerini isteyerek davet şeklinde dini kabuldür. Son olarak ise dinin tebliğ edilmesi suretiyle ticaret-fakih-mutasavvıf gibi çevrelerin de etkisiyle dine giriş şeklindedir.

1.1. Esaretten Devlete: Gazneliler, Tolunoğullar, İhşidiler

Abbasiler dönemi ve dâhilindeki Samaniler devri Türk-İslam ilişkilerini anlamak bakımından önemlidir. Buna göre, 9 ve 10. yüzyıllarda Maverâünnehir üzerinden İslam dünyasıyla tanışan Türklerin önemli bir bölümü, Abbasi halifelerinin ve Arap ve İranlı yöneticilerin yanında asker ve muhafız olarak bulunmaktadır (Merçil, 1996: 481). Türklerin İslamiyet'i kabulü, İslam toplumu ile karşılaşmaları ve yeni dine intikalleri konusunda gulam olarak eğitilip sonra devlet kuracak ve yönetecek düzeye kadar en dikkat çekici bilgileri edindiğimiz dönemlerden birisi şüphesiz Gaznelilerin başlangıç devridir. Gazneliler devletinin temelini atan ve bilahare kurucusu olan Alp Tegin ve Sebük Tegin bu süreçte dikkat çekici örnekler oluşturmaktadırlar (Merçil, 1989, 525; Merçil, 2009: 262). İki yönetici için de aynı süreci izlemek mümkündür. Sebük Tegin'in *Pendname*'sinde kendisine dair verdiği bilgilerde bu devirlerde bir kişinin nasıl esir olup daha sonra sultanlığa kadar varacak bir yolda ilerlediğini görmek bakımından önemlidir. Türkler nasıl İslam'ı kabul ettiler sorusunun cevabını ararken bu iki şahsın örneği

aydınlatıcıdır. Bunlara ilave olarak Ahmed b. Tolun ve Muhammed b. Tuğç'un dip atalarının da Buhara ve Fergana'dan benzer şekillerde gelerek Abbasi başşehir Bağdat'ta görevler aldıkları görülebilir. Buhara asıllı bir Türk olan Ahmed'in babası Tolun, Halife Me'mûn zamanında, 816 yılına doğru Bağdat'a gelmiş ve kısa süre içinde halifenin sarayında ve kumandanlar arasında itibarlı bir mevkiye sahip olmuştur. Fergana hükümdar ailesine mensup olan Muhammed b. Tuğç'un dedesi Cuf, Bağdat'a gelip Halife Mu'tasım-Billâh'ın hizmetine girmiş bir Türk kumandanıdır (Çubukçu, 2020: 581).

İşte bu şekilde Türkler İslam toplumunda esasen askeri görevlerin merkezinde yer almaya başladılar. Adını Abbasi başşehir olan Samerra'dan alan "Semerra devri"nde, 832-896 tarihleri arasında, Türklerin çok etkili hale geldiği açıktır. Bu yolda Gazneliler, Tolunoğulları ve İhşidiler devletlerinin yöneticilerinin kökenlerine baktığımızda, hep bu surette İslam toplumu ve diniyle temasa geçmiş ve sonradan devlet başkanı olacak düzeylerde yükselmiş şahsiyetler olduğunu görmekteyiz. Böylece Türklerin bu yeni dine girişleri ve bu toplumda yer alışlarına dair resmin ilk parçası olarak, yaşanan siyasi ve sosyal buhranlar ve askeri çarpışmalar nedeniyle oluşan ortamda esir edilerek burada devlette gulam olarak devlet hizmetine alınması ve müteakiben yükselen bir kariyer ile devlet başkanlığına kadar varan seviyede ilişkiler söz konusu edilebilir. Süreçte Bağdat'ta Samerra devri sona ererken Türkistan'da başka gelişmeler yaşanmaya başlanacaktır. Böylece artık sadece askeri hizmetler çerçevesinde İslam toplumunda yer almanın ötesinde Türkistan'da toplu kabullerin yaşanmaya başlayacağı 10. asra doğru geçilmiş olacaktır.

1.2. Davet: İdil Bulgarları ve Selçuklular

Türklerin İslam'a girişleri konusundaki sürecin ikinci bölümünde İslâm'ı siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel tesirlerle kabule yakınlaşan Türklerin, İslam toplumundan kendilerine dini öğretecek birilerini davet etmeleri suretiyle bu dini toplu olarak kabullerinden bahsedilebilir. Bunun örneği olarak İdil Bulgarları ve

Selçuklular verilebilir. *“Eski Türk inançlarını devam ettiren İdil Bulgarları, Hârizm ve İran’dan ticaret yapmak için ülkeye gelen müslüman tüccarların faaliyetleri sonucu müslüman olmaya başladılar. Ülkedeki müslümanların sayısı giderek arttı. Gerek ülkeye gelen tüccarlar ve müslüman olan abalının etkisi, gerekse Hazar Hakanlığı’na karşı müttefik aramak arzusu, İdil Bulgar Hanı Şilkey oğlu Yeltever (İlteber) Almış’ı Abbâsî halifesiyle münasebet kurmaya sevketti... Hanın resmen Müslümanlığı kabul etmesiyle Abbâsî hilâfetine tâbi müslüman bir devlet haline gelen İdil Bulgar Devleti bu tarihten sonra İslâm dininin Doğu Avrupa’daki temsilcisi oldu (Taşağıl, 2000: 473). Sürecin ikinci parçası, 10. asırda toplu kabullerin yaşanıp ilk Müslüman devletlerinin ortaya çıkmaya başladığı devirdir. Türklerin İslam dünyasına hâkimiyet devrini söz konusu kılacak olan Selçukluların İslam’ı kabullerini görmek suretiyle sürecin bir aşaması daha tamamlanmış olur (Çetin, 2023: 55).*

1.3. Tebliğ; Tüccar, Âlim, Mutasavvıf yahut Ebu Nasr Samani yahut Türk Hakanlığı/Karahanlılar

Türk hakanlığının kurulup siyasi ömrünü henüz İslam olmadan sürdürdüğü süreçte Samânîlerle ilişkileri bilinmektedir. Bu ilişkiler cümlesinden İslam ribatı ve Türk yurdu olan bu bölgedeki karşılaşmaların en dikkat çekicilerinden birisi bugün Çin’de Doğu Türkistan Özerk Uygur bölgesinde bulunan Artuç şehrinde gerçekleşmiştir. Türk Hakanı Bazir Arslan Han’ın ölümü sonrasında karısı ve yedi yaşında olduğu ifade edilen oğlu Satuk, Hakanlığın batısını yöneten amcası Oğulcak Kadir Han’a sığınır. Oğulcak, Satuk’u kendisine sığınan bir Samânî emiri olan Ebû Nasr Samânî’ye verdiği bölgeye tabi bir tegin olarak gönderir. İşte vergi tahsili için geldiği bu yerde Satuk Tegin, Ebû Nasr Sâ mânî ile tanışır. İşte tam burada Ebû Nasr’ın bilinen özellikleri adeta Türklerin İslam oluşunda etkili olan dinamikleri gösterir bir mahiyeti kendinde toplar. Ebû Nasr Sâ mânî İslam’ın yayılmasında etkili bu yapının temsilcisi olarak siyasi özellikleri olan bir kişiliktir. Bu bakımdan Türklerin etraftaki Abbasiler merkezli Müslüman yapılarla olan ilişkilerinde yeni dini kabulleri açısından sembolik mana ifade eden durum Ebû Nasr’ın kimliğinde somutlaşır gibidir. Türklerin Abbasiler ve onların

çevresi ile bu alakaları, ilerleyen zamanda Bağdat merkezli olarak İslam dünyasında zuhurunu, Samerra devri denilen sürecin başlamasını, Tolunoğulları ve İhşidîler gibi Mısır'daki ilk İslamî devir Türk devletlerinin teşekkülünü mümkün kılacaktır. Aynı şeyler Satuk'un Müslüman, Türk hakanlığının İslam oluşunda da vakidir. Bunun yanında Türklerin bu yeni dini kabulünde ülkelerine gelen tüccarların etkisi de bilinmektedir. Bu tüccarlarla birlikte gelen din adamları yeni dini görüp tanımalarında etkili olmuştur.

Türk hakanlığının İpekyolu üzerinden yer alana hâkimiyet sahası tüccarların buraya ulaşması ve tabi olarak onlarla birlikte yeni inancın da Türklere ulaşmasını sağladığı bir ortamı var etmiştir. Bu durum karşılıklı ticari ilişkileri, müşterek bir hayatı ve etkilenmeleri de söz konusu kılmıştır. Ribatlar bu manada iletişim ve irtibatın önemli mekânlarıdır. Ebû Nasr diğer bir yönüyle tüccar özelliği gösteren de bir kişidir.

Türk hakanlığı yahut Karahanlılar devrinde İslam'ın kabulü diğer bir usulü bize göstermektedir. Türk ülkelerinde ulaşan tüccar, âlim, mutasavvıf karakterinin İslam'ı tebliği ile dinin yayılmasına dair resmi Satuk Buğra'nın İslamiyet'i kabulünde görmek mümkündür. “*Sâmânîler'den İsmâil b. Ahmed, Muharrem 280'de (Mart-Nisan 893) Doğu Karahanlılar'ın merkezi Talas'ı zaptedince buradaki Türk emîr ve dihanlarının çoğu müslüman oldu. Qadır Han Oğulçak bu gelişmeler üzerine başşehri Kâşgar'a nakletti. Daha sonra Sâmânîler arasındaki iç çatışmalardan faydalanarak Sâmânî topraklarına saldıran Oğulçak kendisine sığınan bir Sâmânî şehzadesini kabul etti. Bezir Arslan Han'ın 303 (915-16) yılı civarında ölümü ve Balasagun'da Karahanlı tahtına II. Arslan Han'ın çıkması üzerine Satuk annesiyle birlikte Kâşgar'a gidip amcası Qadır Han Oğulçak'a sığınmak zorunda kaldı. Amcası adına vergi tahsil üzere Kâşgar yakınlardaki Artuğ'a giden Satuk, burada Tezkire-i Satuk Buğra Han'da kuvvetli bir âlim ve Üveysî bir kutub olarak tanıtılan Ebû Nasr b. Mansûr ile tanıştı. Ebû Nasr'ın inşa ettirdiği caminin etrafında oluşan bu küçük ticaret şehrinde namaz kılanları görünce İslâm hakkında ilk bilgileri Ebû Nasr'dan aldı (Hunkan, 2009: 181). Bu Müslüman şehzadeyle ve Nişâburlu Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süfyân el-Kelemâtî gibi*

âlim ve sûfilerle karşılaşan Oğulçak'ın yeğeni Karahakan Satuk b. Bezîr müslüman oldu (308/920 veya 333/945). *İbnü'l-Esîr*, onun rüyasında gökten inen bir kişinin kendisine Türkçe olarak, "Müslüman ol ki dünya ve âhirette selâmet bulasın" dediğini, bunun üzerine rüyasında İslâmiyet'i kabul ettiğini ve sabah olunca müslüman olduğunu herkese açıkladığını kaydeder. *Abdülkerim adını alan Satuk amcası Oğulçak ile mücadele ederek başarı kazanmış ve Karahanlılar'ın batıdaki topraklarında İslâmiyet'in yayılmasına çalışmıştır*" (Özaydın, 2001: 405-406). Ebu Nasr Samanî adeta Türklerin İslam'ı kabullerinde etki eden unsurları temsil eden bir sembol şahıs gibidir. Satuk'un İslam'ı kabulüyle İdil sahası gibi Türkistan'da da toplu İslam'a girişler başlamıştır.

Ebû Nasr Oğulçak ile ticari emtia gelirlerinden sağladığı imkânlar sonucu oluşan dostluğu ile bölgede bir cami inşa etme imtiyazı elde ederek yeni din için burayı bir merkez haline de getirmiştir. Müslüman beldeye dönüşen aynı zamanda bir ticaret merkezi olan Artuç'a gelen Satuk Tegin, bu küçük ticaret şehrinde Müslümanları görür ve Ebû Nasr ile tanışıp onun telkinleri ile yeni din hakkında bilgiler edinir. Bir gece rüyasında kendisine Müslüman olmasıyla bu dünyada ve ahrette esenlik bulacağı müjdelenir. Bunun üzerine Müslüman olarak Abdülkerim adını aldığı bilinir. Onun vefatından sonra ise oğlu Baytaş Arslan Han Musa Satuk zamanında Ebu'l-Hasan Muhammed el-Kelematî Buhara'da çıkarak onun yanına gelmiş ve 955-961 yılları arasında İslam Türk Hakanlığının resmi dini haline gelmiştir. Satuk Buğra Han'ın menkıbevi hikâyesi onun adına düzenlenen menkıbevi metinde bugün hala okunmaktadır.

İslamiyet'in yayılmasında Türklerin bu dini kabul etmesini sağlayan unsurları sembolik bir şekilde kendinde toplayan Ebû Nasr, Manas destanına da farklı bir zaviyeden lakin yine dinî bir mana içinde Aykoco adı ile dâhil olmuştur. Bu da bizim Türklerin Müslüman olmasındaki unsurları kendinde toplayan bir şahsiyet olduğunu ifade ettiğimiz bu şahsın zaman içindeki etkisini görmek bakımından önemlidir: *"Ebu Nasr bin Ahmed bu özellikleri nedeniyle Müslüman olan diğer halklarla birlikte, coğrafyada yaşamaya devam eden Türk boylarının kültürel belleklerinde önemli bir yer edinmiştir. Ayrıca Samânî hanedanının Türk soylu halklarla ilgisinin olabileceği*

düşüncesi de bu şahsiyetin Türk soylu halkların sözlü kültüründe yer almasında etkili olmuştur diye düşünülebilir. Tarihte yaşamış bir şahsiyet olan Ebu Nasır Samânî, Kırgız kültüründe yeni dinin, başka bir deyişle yeni bir kültürel belleğin öğreticisi olarak bütün Kırgızlara; Kırgızları yeniden özgürlüklerine ve topraklarına kavuşturan Manas Ata'yı peygamber zamanına bağlamak ve peygamber tarafından verilen kutsal emanetleri kendisine ulaştırmak yoluyla, Manas'a "kut" veren bir yardımcı, efsanevi kahraman tipine dönüşmüştür ve bu dönüşüm onun destanî adında yer alan "ay" ve "koca" söz bileşenleriyle ifade edilmiştir. Sözlü kültürde Ebu Nasır Samânî, gerçek kişiliğinin dışına taşınmıştır" (Yıldız, 2017: 115, 122, 131). Kırgız coğrafyası Türkistan'ın kalbğâhında Tanrı Dağları'nın merkezinde yer alması ve ata vatanın önemli bir mekânı olması hasebiyle İslam'ın yayılmasındaki etkili unsurlar bakımından Ebû Nasr'ın gösterdiği nitelikler Manas Destan'ında Arslan Baba imgesi ile birleşmiş ve asr-1 saadet ile Türkistan arasında bağ kuran bir özellik kazanarak yerini almıştır.

2. HAK-MUHAMMED-ALİ YAHUT TÜRKLERİN MÜSLÜMANLIĞI BAĞLAMINDA SATUK BUĞRA HAN DESTANI VE DEDE KORKUT HİKÂYELERİ

Türklerin İslam'a girişlerinden itibaren dine dair unsurlar muhtelif formlarda farklı kültür ortamlarında kendini göstermiştir. Tanrı'nın varlığı, Hz. Muhammed'in peygamberliği ve Hz. Ali'nin bir velayet çerağı olarak süreçte merkezi bir yerde bulunması çok tabiidir. Bu bağlamda Hz. Ali ve ehlibeyte dair tezahürler Müslüman Türklerin hayatında her zaman yüksek bir değer taşımıştır. Bu çerçevede içerisinde bu üç büyük değer kendisini Alevi Bektaşî süreğinde güçlü bir muhtevayla aşık etmiştir. Bu yolun çok önemli bir unsuru Hak-Muhammed-Ali inancıdır. Bu kullanım bazen uluhiyet-nübüvvet velayet düşüncesinin tezahürü olarak bazen de Şâh-1 Risalet ve Şâh-1 Velayet fikrinin bir göstergesi olarak kullanılmıştır (Kaplan, 2011: 147). 14. asırdan beri ifade edildiği düşünülen bu inancın akislerini *Satuk Buğra Destanı* ve *Dede Korkut Destanı*'nda muhtelif bağlamlar içerisinde görmekteyiz. Dinî kültürümüzün tüm renklerinin müşterek unsuru olan bu "üçler" esasen köken ve süreç birliğini görmek bakımından

değerlidir. Kültürümüzü Türk kimliğinin birliği içerisinde anlamak bu şekilde müşterekleri gördükçe daha güçlü bir şekilde mümkün olacaktır. Buyruk, deyişler, gülbanklar, tercümanlar veya menakıpnamelerden anlaşıldığına göre Hak-Muhammed-Ali üçlüsü Alevi inancın temelini teşkil etmektedir. Bu üç unsur bazen ayrı ve müstakil olarak, bazen de ikili veya üçlü olarak kabul edilmiştir (Yakar, 2011: 13). Pir Sultan Abdal, divanında bu meyanda “*Pir Sultan’ım kulhüvallahü ehad/ Can cesetten ayrılmıyor bir saat/ Dün ü gün zikrimdir Ali Muhammed/ Seher vakti on iki imam sen yeti,*” diyerek bu inancın unsurlarını gösterir. Hülasa bu inanç bağlamında Hak, Allah’a inanmayı; Muhammed, peygambere inanmayı; Ali ise velayeti temsil etmektedir. İşte bu çalışmada, Hak-Muhammed-Ali inancının izinde kültürümüzde önemli kaynaklardan olan *Satuk Buğra Destanı* merkezinde; *Dede Korkut Destanı*’nda da yeri düştükçe atıflar yapılarak kültürümüzdeki birliğin kökleri ve sürekliliği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Türk kültürünün Türkçe yazılan muhtelif kültür tezahürlerinde özellikle İslami gelenek üzerinden müşterek temalar anlatılarda müşterek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu cümleden örnek vermek gerekirse Adnan Sadık Erzi, Dede Korkut ile *Hacı Bektaş Veli Velayetnâmesi* arasındaki benzerliklere değinen makalesinde, velâyetnâmenin “Hacı Bektaş-i Veli Hazretleri Osmancığa safâ-nazar ettiğidir” başlıklı faslında geçen, “Bayındır Han” ve “Kazan Han”ın *Dede Korkut Destanı*’nın en önemli şahsiyetleri olduğuna dikkat çeker ve aynı faslında geçen “Kurt Ata”nın aslında “Korkut Ata” olduğunu vurgular. Erzi’nin bu tespiti, *Dede Korkut Destanı*’nın Bektaşî velayetnâmeleriyle benzerliklerine yönelik ilk olma özelliğini taşır. Türk kültürünün müşterekleri görüleceği kültür kaynaklarımızın muhtelif renklerinde kendisini göstermektedir. Erzi’nin sözünü ettiği satırlarda geçen “Kurt Ata” ismi, çeşitli velayetnâme nüshaları üzerinde ayrıntılı çalışmaları olan Abdülbâki Gölpınarlı tarafından ise doğrudan “Korkut Ata” olarak aktarılır. Hamiye Duran ve Dursun Gümüşoğlu’nun ortak çalışmasında, yukarıda alıntılanan kısmın, orijinal metinde de “Oğuzın Pâdişâhı Bayındır Hân âhirete intikâl eyledi Oğuzın bigler bigisi öldi ve Korkut Ata öldi”

şeklinde olduğu görülmektedir. Yani, *Hacı Bektaş Veli Velayetnâmesi*'nin orijinal metninde “Korkut Ata”nın ismi doğrudan zikredilmektedir (Ersal-Akın, 2018: 2372-2373). Dede Korkut’a ait mukaddimenin hemen başlangıcında yer alan, “Allah Allah dimeyiñçe işler onmaz” cümlesinde geçen “Allah Allah” ikilemesi, Alevi toplulukların dua ve gülbenk yapılarının başlangıç cümlesi olan, “Bismişah! Allah Allah” istek ve temennilerin ilk ikilemesidir. Dede Korkut’un duayı eden kutsal kişi pozisyonu ve “Allah Allah” ikilemesinin inançsal göndermesi Alevi toplumunda yaşayan dua geleneği ile uyumludur. Kam Pürenin Oğlu Bamsı Beyrek Boyında geçen “Medet Dede, kerem eyle Allah “ışkına kapuyı aç çıkayın didi” ifadesinde geçen “Medet Dede”, “Kerem Eyle Allah Aşkına” kalıp yapısı Alevi cemlerinde taliplerin Dede’den dilek ve temennilerini aktarırken sık kullandıkları bir kalıp ifadedir (Demir, 2019: 119; Ersal, Akın: 2018: 2403). Burada görüleceği üzere destan ve hikâyelerimiz kültürümüzün müşterek sembollerini kullanmaktadır. Biz de buradan devam ile *Satuk Buğra Destanı* ve yeri geldikçe *Dede Korkut Destanı* üzerinden bu unsurları göstermeye çalışacağız.

Bir destan menkıbevi motifler içine tarihi birtakım sabitleri de katarak kendi olay örgüsünü kurar. Burada okuduğumuz her şey menkıbevi örgünün içerisinde bir tarihi olay ve olguya yahut bağlanılan bir bütüne sembolik atıflar yaparak gerçekliğin resmini çizer. Türklerin İslam’a girişlerine dair şüphesiz en dikkat çekici menkıbevi metinlerden birisi de *Satuk Buğra Han Destanı*’dır. Satuk Buğra ve Ebû Nasr Samanî ilişkisinden Türklerin İslam’ı kabulüne dair dinamikler çok öz bir bütünlük içinde izlenebilir. Bunun ötesinde bu destandaki anlatılanlar adeta Pir Sultan Abdal’da gördüğümüz “*Hak Muhammed Ali geldi dilime/ Kılma günahlara mürvet ya Ali/ Yine ihsan senden ola kuluna/ Kılma günahlara mürvet ya Ali*” dediği bakış içerisinde Türklerin bu anlayışının İslamî bir zeminini bize anlatır gibidir. Bu bakımdan destanda görülen miraç, Hızır ve Hz. Ali’ye dair imgelerin yer alması kültürümüzdeki müştereklerin dinî sahada aynı zeminde farklı sürelerde kendisini nasıl gösterdiğinin bir misalidir.

Destanın başında Satuk Buğra'dan bahsedilirken “*Rüstem kolunun kuvveti, Şah-ı Merdan (Hz. Ali)’in himmeti, şanı yüce Emir Hamza’nın cesareti ile Sultan Satuk Buğra Han, kafirleri İslam’a yani Hak dergahına yöneltti. Cahil toplulukları cehaletten kurtarıp doğru yola ulaştırdı*” (Demir, 2023: 22) denilerek Hak-Muhammed-Ali teması ortaya çıkar. Eserin başka bir yerinde peygamber soyundan gelen bir imamın talep üzere bir duası aktarılır: “*Sizleri önce Yüce Allah’a, ikinci olarak atamız Hazret-i Muhammed Mustafa’ya, üçüncü olarak babamız Hazret-i Ali Murtaza’ya, İmam hazret-i Hasan ve İmam Hazret-i Hüseyin’e emanet ettim.*” (Demir, 2023: 96). *Dede Korkut Destanı*’nda da Hz. Ali ve ehlibeyt çok yerde geçer. “*Korkut atam Kılıç çaldı, din açtı, Şah-ı Merdan Ali güzel,*” (Demir, 2019: 121), diyerek Satuk Buğra Han destanındaki ifadeyi tekrar eder.

2.1. Miraç ve Kırklar

Miraç hadisesi ve Cebrail İslam düşüncesinin üzerinde müttefik olduğu hususlardandır. Türkler Müslüman olduktan sonra onların sözlü ve yazılı eserlerinde de aynı makamda yer almıştır. Bu cümleden Alevi-Bektaşî kültüründe de miraç işlenir. Aleviliğin temel yazılı metinleri olan buyruklarda söz konusu yolculuk miraç ve miraç dönüşü Peygamber’in uğradığı Kırklar Meclisi olmak üzere iki kısımda anlatılmaktadır. Abdal Musa’dan aktarıldığı düşünülen edebi eserlerde de günümüzdeki “miraç” anlatısına yakın vurguları gözlemlemek mümkündür. “*Sufi Abdal erkanını yürüden Ayn-i cemde sevüklerin sürüden Neşter-Selman kırk vücudu bir eden Var mıdır hiçbir er Ali’den gayri Muhammed Mirac’ın yoluna girdi Bu sır gayet sır içinde sır idi Şir donunu, hatem mübrünü verdi Bu sırrı kim ey eder Ali’den gayri?*”, “*Muhammed Ali’nin kıldığı dava, Yok meydanı değil var meydanıdır Muhammed kırklara niyaz eyledi Ar meydanı değil er meydanıdır*”a miraç kavramı üzerinden gerek yol ehli insanın nefsi ile olan mücadelesi gerekse de “batın ve zahir” bilgiler arasında vuku bulan ve Hz. Muhammed ve Hz. Ali aracılığıyla temsil edilen yolculuk, “miraç” ve “miraca ait” simgeler aracılığıyla “ibadet alanına” aktarılmaktadır. Bu simgelerden en dikkat çekici olanları Hz. Muhammed’i miraca çağırın Cebrail, Hz. Muhammed’i taşıyan Burak, Hz.

Muhammed'in yoluna yedinci felekte çıkan aslan, aslanın ağzına verilen yüzük, sonrasında Kırklar Ceminde söz konusu yüzüğün görüldüğü "tanrısal kudreti" simgeleyen el, bu elin ezerek yaptığı "engür", Kırklardan birinin engürü içmesi ile kırkının birden "sermest" olması, Kırklar semah dönerken Hz. Muhammed'in kemerinin kırk parçaya bölünerek her birinin kırkların birisinin beline dolanması şeklinde sıralanabilir (Kalenderoğlu, Günay, 2019: 147-148, 164).

Destanda dikkatimize dokunan en önemli ve ilk sahne Miraç sahnesidir. *"Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın rubu, Hz. Muhammed'in Miraç'a çıktığında diğer peygamberlerin rubuyla aynı kafilde yer almıştır. Hz. Muhammed'in Cebrail'e 'Neden Satuk Buğra Han'ın ruhunun bu kafilde yer aldığı' sorması üzerine Cebrail: 'Türkistan'da kâfirlerle savaşarak sayısız insanın İslam dinine girişi sağlayacak ve halk içinde sizin şeriatınızı yayacağı için' diye cevap vermiştir. Hz. Muhammed de 'İslam'ın kılıcı Türkistan'a yetmedi, iman etmediler. Kıyamet günü nasıl hesap veririm diye endişeleniyordum; Satuk Buğra, Ebu Nasır Samanî'nin gayretiyle bu işi tabakkuk ettirecek demiş ve yanındaki sahabiler de bu hususu kaydetmiştir"* (Demir, 2023: 22; Özkan, 2013: 6). Burada Türklerin İslam'a girişi Miraç üzerinden ve Türkistan coğrafyası ile bağlantılı olarak Hz. Muhammed ile birleşmekte ve Satuk Buğra-Ebu Nasr Samanî ilişkisinin daha önce değindiğimiz niteliği ile Müslümanlığın esası destanda Cebrail, Hz. Muhammed, Satuk Buğra-Ebu Nasr ve Miraç üzerinden gösterilmektedir. Hak-Muhammed anlayışı görüleceği gibi ana yolun ikrarı olup destanda da Miraç sahnesinde Türkistan, İslam ile tebşir olunmaktadır. Türk Müslümanlığının görünmeyen derin hafızası ve halet-i ruhiyesinde yer alan bu mesele gelenek içerisinde şiirler ve deyişlerde kendisine yer bularak nefesimizden ruhumuza ve hayatımıza aksetmiştir. Böylece Türklerin Müslümanlığı meselesi büyük resme konulmuş; Miraç-Türkistan-Hz. Muhammed zaviyesinden anlatılmıştır.

Destan anlatısında sahabiler Satuk Buğra'yı sorunca *"Bir saat sonra kırk yiğit başlarında kigiz (keçe) kalpak giymişler, kara kaşlı Türkmen atlarına binmişler. Dört tarafı beyaz kalkan ve savaş silahlarını üzerlerine kuşanmışlar. Aniden ortaya çıktılar ve geldiler.*

Hazreti Resulullah'a selam verdiler. Yavaş yavaş saygı ile yaklaştılar. Resulullah'ın huzurunda gelip durdular. Hazret-i Resullah: "Türkistan tarafındaki halkın müslüman olmasını sağlayacak Sultan Satuk Buğra Han Gazî'nin ruhu işte budur" deyip bütün sahabelere tanıttı... Daha sonra Hazret-i Peygamber tarafından kendilerine izin verildi. Hazret-i Sultan Satuk Buğra Han Gazî'nin ve yanındaki kırk yiğidin ruhu kaybolup gitti" (Demir, 2023: 26) şeklinde bir tarif ile konu ortaya konur. Burada 40 rakamı kültürümüzün bir unsuru olarak aşikâr olur. Destanda kırk rakamına dair olarak, Satuk Buğra'nın kılıcının bütün halk kılıcına denk olduğu ve her ne zaman düşmana uzatsa kırk kez uzadığı (Demir, 2023: 56) ifadesi de görülmektedir. Alevi-Bektaşî kültüründe merkezi bir yerde olduğu görülen 40 sayısı *Dede Korkut Destanı* başta olmak üzere Türk kültürü içerisindeki sözlü ve yazılı anlatıların pek çoğunda da karşımıza çıkar.

2.2. Hızır İnanıcı ve Don Değiştirme

Hızır inancı İslami kültür içinde önemli bir yer tutar. Türklerin hayatında da bunun akisleri görülür. Türkiye Alevileri arasındaki inanmalara ve anlatmalara göre Hızır doğru olanın yardımcısı, Alevi edep ve erkânının öğreticisi, bilicisi, yol gösterendir. Hızır duyurarak, uygulayarak, yol göstererek, kızarak, severek, ceza vererek doğruyu, iyiyi gösterir. Zarda, zorda olanın koruyucusu olur. Zorda olan iyiyi kurtarır; yol, iz bilmeyene yol gösterir. Bilgedir, bilendir, bilicidir, görendir, görücüdür, ölümsüzdür. Bütün bu sıfatlar doğrudan doğruya Tanrı'ya işaret eder (Çınar, 2020; 126). İncelediğimiz *Satuk Buğra Destanı*'nda da Hızır kendisi gösterir.

Destanda Satuk Buğra'nın İslam oluşu Hızır motifi ile birleşir. Bu anlatı bugün bahsettiğimiz üzere Alevi-Bektaşî kültüründe ve dinî gelenek içerisinde yer alan Hızır motifinin köklerindeki yerini görmek bakımından önemlidir. Destanda aksakallının tavşan donunda gelmesi sonra don değiştirip aksakallı Hızır olması, kırk arkadaşının bulunması adeta kırklar cemini hatırlatır mahiyette, Satuk'un ihtidası anlatılır (Demir, 2023: 37; Özkan, 2013: 7). Miraç'ta yakılan çerağ Hızır eliyle tarihe dâhil olarak Türkleri uyandırmaktadır. Destanda Satuk Buğra'ya

kelimeleri öğreten, nasihatleri veren ve kelime-i tayyibeni söyletenin Hazret-i Hızır olduğu (Demir, 2023: 40) ifade edilir.

Türkistan'dan Anadolu'ya uzanan Türk geleneğine göre don değiştirme; Orta Asya'da da, Anadolu'da da yapılan işin mahiyetine göre değişiklik gösterebilmektedir. Türk geleneğinde “donuna girmek, dona bürünmek” şeklinde de ifade edilen don değiştirme “canlı veya cansız varlıkların kendilerine has niteliklerini (bazen geçici olarak) kaybederek cansız veya canlı varlık haline dönüşmesi” (Boratav, 1994: 62) şeklinde tarif edilmektedir. Ruhun beden değiştirmesi durumu, Alevilikte, “Sır” olarak telakki edilmekte ve “Ali sırrı, Sırr-ı Muhammed ve Ata sırrı” şeklinde zikredilmektedir (Alparslan, 2020: 98-99-100). Kültürümüzdeki bu unsura *Satuk Buğra Destanı*'nda da rastlanmaktadır. Buna göre Satuk, kırk arkadaşıyla ava çıkar ve avda bir tavşanı yakalamaya çalışır. Tavşan don değiştirerek aksakallı bir ihtiyara dönüşür. Hızır ve don değiştirme, tavşan imgesi üzerinden kendini gösterir. Tavşan donunda gelen Hızır, Satuk'a İslam'ı getirir.

Kültürümüzün köşe taşı olarak ifade edebileceğimiz *Dede Korkut Destanı*'nda da Hızır ve don değiştirme motifleri ile karşılaşırız. Destanlarda bu motif, “Boz Atlı Hızır” şeklinde geçmektedir. Dede Korkut'ta Boğaç Han anlatısında Hızır'a “...boz atlı Hızır oğlana hazır oldu” ve “...Hızır mana geldi, üç kere yaramı sığadı” şeklinde rastlarız. Aynı anlatmanın Vatikan nüshasında ise “...boz atlı yeşil tonlu Hızır İlyas” (Demir, 2019: 132, 133) ifadeleri karşımıza çıkar. Alevi inanç sisteminde Hızır her zaman “Boz Atlı” olarak tasvir edilir ve kutsal şahsiyetler arasında, üst manevi makamlarda yer alır.

Don değiştirme unsuru *Dede Korkut Destanı*'nda güvercin sembolü ile yer alır. Deli Dumrul anlatmasında geçen “Azrail'in güvercine dönüşmesi” motifi, Alevi inancına ait manzum ve mensur anlatmalarda geçen bir motif olarak karşımıza çıkar. “Kara kılıcın sıyrıldı, eline aldı. “Azraile çalmağa hamle kıldı. Azrail bir gögerçin oldu, pencereden uçdı gitdi.” şeklindeki ifadelere benzer olarak Alevi edebiyatında, şahinin Cebrail'e, güvercinin Mikail'e dönüştüğü ya da Hacı Bektaş

Veli'nin güvercine, Hacı Toğrul'un da doğana dönüştüğü örnekler en yaygın bilinenlerdir (Demir, 2019: 203-205; Ersal-Akın, 2018: 2403).

2.3. Hz. Ali

Türkler İslamiyet'le karşılaştıklarında karşılarında Emevi devrinin siyasi ve askeri kadrolarını bulmuştur. Bu durum Emevi tarzının aşırılıkları nedeniyle bir çatışma ortamına yol açmıştır. Türkler Emevi yorumunda bir İslam'ı benimsememiştir. Ömer b. Abdulaziz dönemi dışında hariç bu devir çatışmalar ile geçmiştir. Dolayısıyla Türklerin İslamlaşma süreci de gecikmiştir. Bu nedenle Türkler ve İslamiyet konusu tasnif edilirken bu devir “mücadele devri” olarak adlandırılır. Nihayet Abbasiler dönemi kanalların açıldığı ve Türklerin İslam'a toplu giriş devrini temsil etmektedir. İşte burada dikkatlerden kaçan bir husus Türklerin Ebu Müslim Horasanî örneğinde de gördüğümüz gibi siyasi olarak Emevî karşıtlığının Hz. Ali ve onu destekleyenlere siyasi olarak ve gönül bağıyla yakınlaşmayı söz konusu kılmış olmasıdır. Dinî meseleler düşünülürken teo-politik yorumların yanlıcılığından gerçeği gölgelememek adına elbette kaçınmak gerekir. Lakin burada söz konusu olan şey siyasi eğilimden ziyade zihniyet, yöntem ve yorum olarak Emevi olgusudur. Türkler, Emevi İslam'ı olarak adlandırılan zihniyetin müntesibi olmadıkları gibi bunun da karşısında ve muarızı da oldular. İşte ele alınan destanda da Hz. Ali imgesi çok menkıbevi şartlarda zuhur eder: “*Abdülkerim Buğra'nın sağlığında kızlarından Ela Nur Hanım'ın bir gün tıpkı Hz. Meryem gibi bir nur damlasının ağzından içine girdiği ve dokuz ay sonra kızıl yüzlü, çatık kaşlı bir oğul dünya getirdiği rivayet edilmektedir. Bu duruma çok öfkelenen Satuk Buğra Han, meseleyi açığa kavuşturmaları için emir ve âlimlerini görevlendirir. Onların bu işin tabkik edip Hz. Ali'nin kerametiyle vuku bulduğunu bildirmeleri üzerine, çocuğa Hz. Ali'nin neslinden gelmiştir anlamında Seyit Ali Arslan Han adını koydukları kaydedilmektedir*” (Özkan, 2013: 8). Hak-Muhammed-Ali çizgisi böylece tamamlanır. Pek çok “Sünni” denilen tarikatın yol başçısının Hz. Ali olması durumunun arka planının da burada sunmaya çalıştığımız durumla alakalı olduğu

açıktır. Hz. Ali intisabı, muhabbeti, Türkler için itizali/ayrışmacı ve istisnai bir tercih değil bir ittifak ve ittihat konusudur.

Satuk Buğra Destanı'nda Ebu Nasr Samani, dersi Hz. Ebu Bekir'den almış olarak gösterilirken oğlu Hoca Ebu'l-Fettah ise Hz. Ali tarafından terbiye edilmiş olarak anlatılır: “İşte bu bakımdan Hoca Ebu'l-Fettah zamanın emiri ve Allah'ın sevgilisi Şah-ı Merdan Hazret-i Ali'nin temiz ruhlarından terbiye almış ve cezpete tutulmuş olması yönüyle Hoca Ebu'l-Fettah'a kahramanlıkta, güçlülükte Satuk Buğra Han'dan başka hiçbir kimse denk değildi” (Demir, 2023: 60). Buradaki bu açılım tasavvuf tarihimiz ve köklerini de ortaya koymaktadır.

Dede Korkut Destanı'nda da Hz. Ali ve ehlibeyte atıf yapılmaktadır. Burada Hz. Ali'den söz edilirken “Kılıç çaldı din açdı, Şah-ı merdan Ali görklü” (Demir, 2019: 121) biçiminde Alevi terminolojisine ait “Şah-ı Merdan” ifadesinin kullanılması dikkate değer. Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'den söz edilirken Kerbelâ'da Yezit tarafından şehit edilmelerine vurgu yapılması da Alevi inancına mensup müelliflerin ve Alevi bireylerin geleneksel kullanımına uygun bir ifade tarzıdır (Demir, 2019: 121). Yine bu destanlarda örnek kadın tipi tarif edilirken “Evinin direği odur ki eve bir konuk gelse, evin eri evde olmasa, o onu yedirir içirir, ağırılar, azizler, gönderir. İşte o Ayşe-Fatma soyundandır. Hânım! Onun bebekleri yetişsin. Ocağına bunun gibi kadın gelsin” (Demir, 2019: 123) denilerek ehlibeyt kadınından örnek verilir.

Dede Korkut Destanı'nda Hz. Ali, Şah-ı Merdan olmanın yanında “Düldül”, “Düldül“ün eğeri” ve “Zülfikâr”ı ile anılır (Demir, 2019: 148-149). Anlatmalarda, Hz. Ali'nin yanı sıra, ehlibeyt içerisinde yer alan Hasan ve Hüseyin'in de Kerbelâ olayına atıf yapılarak sık sık anıldığı görülür. Yine bu satırlarda Hasan ve Hüseyin'in beşiğine kadar yer verildiği gibi, onlardan söz edilirken Alevi terminolojisine uygun olarak “Şah” unvanının bu isimlerin başına getirildiği görülür. “Salur Kazanun İvi Yağmalandığı” anlatmasında, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile ilgili hususlara yer veren manzum kısımlara burada yer vermekte

fayda vardır: “Hasan-ile Hüseyinün hasreti su. Ağaç ağaç dir isem sana erilenme ağaç/Mekke ile Medinenün kapusu ağaç/Musa Kelimün asası ağaç/Böyük böyük sularun asası ağaç/Kara kara denizlerün gimisi ağaç/Şah-ı Merdan Alinün Dülülünün eyeri ağaç/Zülfikarun kınıyile kabzası ağaç/Şah Hasan-ile Hüseyinün bişigi ağaç” (Ersal, Akın, 2018: 2388). Bu örnekte de görüldüğü üzere, Şah-ı Merdan ifadesi Hz. Ali’yi karşılamak için kullanılmaktadır. Onun nesli olan Hz. Hasan ve Hüseyin için de aynı sıfat kullanılmıştır.

2.4. Satuk Buğra Han’ın Vefatı

Satuk Buğra Han Destanı’nın sonunda Satuk’un vefat anı gelince Hızır ve Ebu Nasr Samanî’nin oğlu Hoca Ebu’l-Fettah onun yanında geldiklerinde “Bir tabakta kızıl gül, iki renkli bir elma, bir camda şerbet; burada hazır oldular. Gökyüzündeki bütün melekler oturan kişilerin gözüne göründüler. Satuk Buğra Han Gazi’ye malum oldu ki dar vakit gelmişti” (Demir, 2023: 62). Burada görülen semboller Alevi-Bektaşî inancı içindeki sembolleri hatırlatmaktadır. Kızıl rengine bu anlamda sıkça rastlanırken gül, Hacı Bektaş ve Koyun Baba menkıbelerinde de iffet sembolü olarak ortaya çıkmaktadır.

Elma, Türk halkının âdet ve inanmalarında, pek çok pratiğinde rastlanılan bir meyvedir. Türk kültüründe elma çocuk edinme, üreme, bereket, evlenme, ant-yemin, uğur, sağlık, gençlik, kalıcılık, sevgi, kısmet açma, kurban, korunma gibi pek çok işleyle ilişkilendirilmektedir (Altun, 2008: 263; Daşdemir, 2015). Örneğin, Türklerin İslamiyet’i kabul etmelerinden önceki dönemlerden kalma bir gelenek olan ve Türk kültüründe önemli bir yer tutan meyve saçma motifi Azerbaycan, Erzurum, Erzincan, Ağrı, Tunceli, Elazığ gibi bölgelerde, damat tarafından gelinin başına atılan elma şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Daşdemir, 2015: 84). Bu durum, Alevi-Bektaşî inanışlarında da kendisini göstermiştir. Alevi-Bektaşî geleneğe ait yazılı ve sözlü kaynaklarda tespit edilen elma ile ilgili inanış ve uygulama örneklerinin temelinde, elmanın Cebrail tarafından cennetten getirildiğine dair rivayetler yer almaktadır. Alevi-Bektaşîlerin yazılı ve sözlü

kaynaklarında Cebrail'in Hz. Ali'ye "terceman" (kurban) olarak elma getirdiğine dair rivayet, ayiniceplerde temsil edilir; koyun boğazlanır gibi elma kurbanı yapılır. Alevi-Bektaşilikte bir elmanın iki yarısı gibi kabul edilen Hz. Muhammed ile Hz. Ali'nin kardeşliği; musahiplik, aşinalık, peşinelik ve çeğildeşlik gibi dört kapıdan müteşekkil bir kardeşlik hukuku ile temsil edilir. Kardeşlik erkânlarının olmazsa olmazı konumundaki elma kurban edilerek canlara lokma olarak dağıtılır (Daşdemir, 2015: 95). Elmanın Alevi Bektaşi inanışlarında ilim, musahiplik, matem gibi çok geniş manalar taşıdığı bilinmektedir. Satuk Buğra Han anlatısının sonunda "Tabakta bir kızıl gül, bir elma alıp el sürdüler. Bir elmayı bölüp yediler. Camdaki şerbetten içtiler. Elhamdülillah, elhamdulillah deyip kelime-i tayyibeni ve kelime-i şهادeti okudular" (Demir, 2023: 62-63) denilir ve Satuk Buğra canını Hakk'a teslim eder. Elmanın bölünüp yenmesi ifadesi cemlerde lokma olarak dağıtılan elmayı düşündürmektedir.

SONUÇ

Türk kültürü kendimizi bulduğumuz büyük bir ummandır. Kültür insanın kendisini tanıdığı ve edindikleri ile varlıkta hareket ettiği bir temel alan olarak bilinir. Hacı Bektaş'ın "kendöz" şeklinde tabir ettiği durum insana kendisinin ne olduğunu ve nasıl olduğunu anlatır. Kültür müşterekleri içerisinde din, önemli yere ve etkilere sahiptir. Bir kültürün içinde şekillenen muhtelif tezahürlerde bu kültüre dair ortak unsurları görmek kabildir. Zira aynı kökün farklı sürgünleri oldukları için özlerindeki müşterek işlerinde zaman zaman görülür. Burada destanlar üzerinden göstermeye çalıştığımız Türk kültürünün önemli tezahürlerinden olan dine dair bazı unsurları Alevi-Bektaşi süreğinde merkezileşen ya da kavramlaşan hususları Hak-Muhammed-Ali çizgisi üzerinden tespit etmeye çalıştık. Din kültürümüzün temel ortaklığı olan bu üçleme şüphesiz kültür hayatımız içinde ortak yapımızın unsurları olarak görülmektedir. Allah, Muhammed ve Ali Türkler için müşterektir. Hz. Ali, Türkler için tefrika değil birleşme vesilesidir. Bunu bir kere daha bu destanları kültürümüzün Alevi-Bektaşi

penceresinde okuduğumuzda görmüş oluyoruz. Köken birliği, ortak tezahürleri tarih içerisinde bu şekilde mümkün kılmıştır.

Bu çalışmada görüleceği üzere İslamî kültüre dair ortak hususlar destanlarımızda bizlere sunulmaktadır. Burada köken birliğini sağlayan şeyin Türk kültürü ve İslam dininin çerçevesi olduğu aşikârdır. Allah, Muhammed, Ali, Cebrail, Hızır ve Miraç gibi müşterekler ile don değiştirme ve elma gibi kültür unsurları Türkistan'dan Türkiye'ye akan hayatımız ve Türk kültürü içerisinde klasik eserlerimizde kendisini güçlü bir şekilde göstermektedir. Son tahlilde kökleri Türk kültürünün derinlikleri ve İslam olan bu unsurların Türk ve Müslüman olmamızla alakalı hususlar olduğu aşikârdır. Zaman içinde farklı sürelerde bu unsurlar kendilerini ilgili bağlam çerçevesinde göstermiş ve kültür dünyamızın kilimini dokumuştur.

KAYNAKÇA

Altun, Işıl (2008). "Türk Halk Kültüründe Elma", *Turkish Studies*, 3 (5), 262-281.

Boratav, Pertev Naili (1994). 100 *Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınları.

Çetin, Altan (2023). *Medeniyet Merkezli Bakışlar Ortaçağ'da Türkistan'dan Doğu Akdeniz'e Türkler*. Astana.

Çınar, Ali Abbas (2020). "Alevilerde Hızır Kültü ve Ritüelleri", *Millî Folklor*, 126, 63-74.

Çubukçu, Asri (2020). "Muhammed b. Tuğç". *D.İ.A.*, C. 30, s .581-582. Diyanet Vakfı.

Daşdemir, Özkan (2015). "Alevi-Bektaşî Geleneğinde Elma", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (37), 83-97.

Demir, Necati (haz.) (2019), *Dede Korkut Destanı*. İstanbul: Ötüken.

Demir, Necati (haz.) (2023). *Satuk Buğra Han Destanı*. İstanbul: Ötüken.

Ersal, Mehmet; Akın, Bülent (2018). “Dede Korkut Kitabı’nı Alevilik Penceresinden Okumak”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7 (4), 2369-2408.

Huncan, Ömer (2009). Satuk Buğra Han. *D.İ.A.*, C. 36, s. 181-182, Diyanet Vakfı.

Kalenderoğlu, Sadettin; Günay, Cenk (2019). “Miraç Kavramının Alevi Sözlü Kültürü Açısından İncelenmesi: Çubuk-Şabanözü Örneği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi*, S. 92, s. 143-170.

Kaplan, Doğan (2011). “Alevilikte Muhammed-Ali Tasavvuru: Bir Ten İki Baş ya da İki ten İki Baş Sembolizminin Kültürel Temeli”, *Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Diyanet İşleri Başkanlığı, s. 147-159.

Küçük, Mehmet Alparslan (2020). “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Geleneğinde ‘Don Değiştirme’”, *Bilgi-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 94, s. 97-122.

Merçil, Erdoğan (1996). “Gazneliler”, *D.İ.A.*, C. 13, s. 480-484, Diyanet Vakfı.

Merçil, Erdoğan (1989). “Alp Tegin”, *D.İ.A.*, C. 2, s. 525-526, Diyanet Vakfı.

Merçil, Erdoğan (2009). “Sebük Tegin”, *D.İ.A.* C. 2, s. 262-263, Diyanet Vakfı.

Özaydın, Abdulkerim (2001). “Karahanlılar”, *D.İ.A.*, C. 24, s. 404-412, Diyanet Vakfı.

Özkan, İsa (2013). “Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı”, *Bengü Bitig, Dursun Yıldırım Armağanı*. s. 1-22.

Taşagıl, Ahmet (2000). “İdil Bulgar Hanlığı”, *D.İ.A.*, C. 20, s. 472-474, Diyanet Vakfı.

Togan, A. Zeki Velidi (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: İş Bankası.

Turan, Osman (2003). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, (18 bs.). İstanbul: Ötüken.

Yakar, Sümeyra (2011). *Alevilikte Hak-Muhammed-Ali İnanç*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi.

Yıldız, Naciye (2017). “Manas Destanı’nda Dinî Şahsiyetin Efsanevi Şahsiyete Dönüşmesi: Ebu Nasır Samânî’den Aykoco’ya”, *Millî Folklor*, 115, 119-132.